BAOU
Education for All

Dr. Babasaheb Ambedkar Open University

(Established by Government of Gujarat)

NAAC ACCREDITED A++ GRADE 3.55/4



એમ.એ.: ઈતિહાસ

MAHIS-205

દ્વિતીય સત્ર

ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય પરંપરામાં ઈતિહાસલેખન

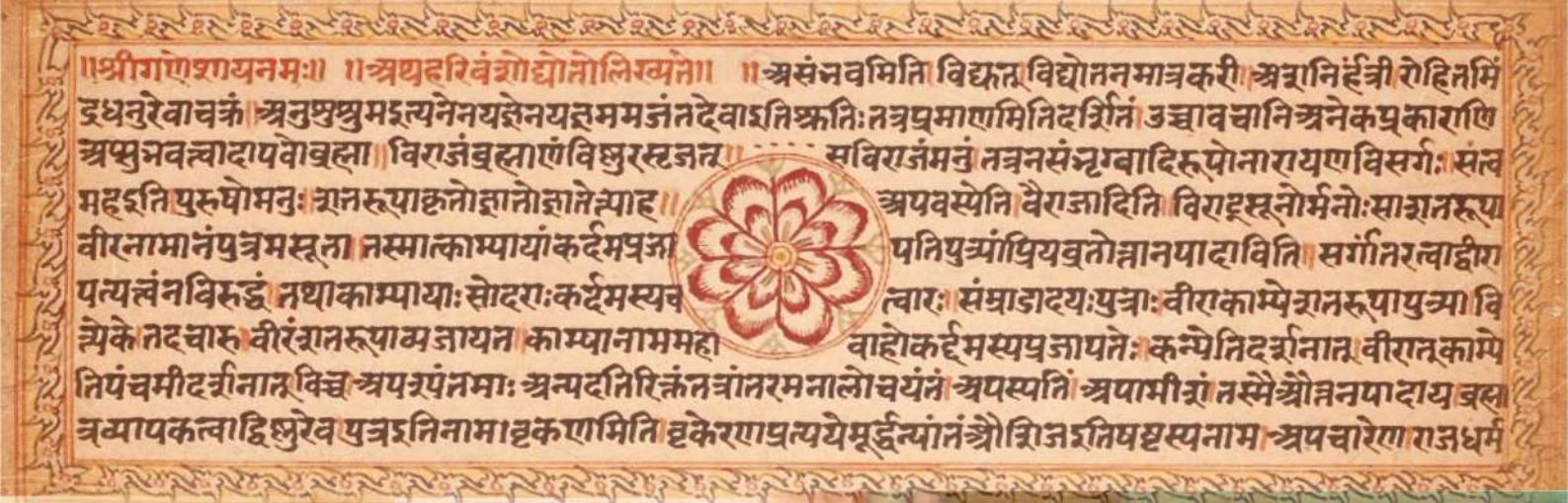

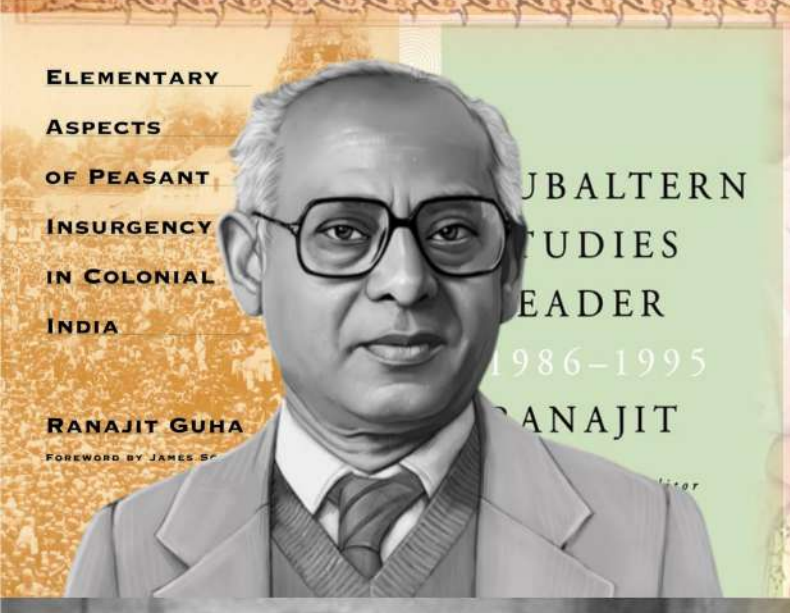





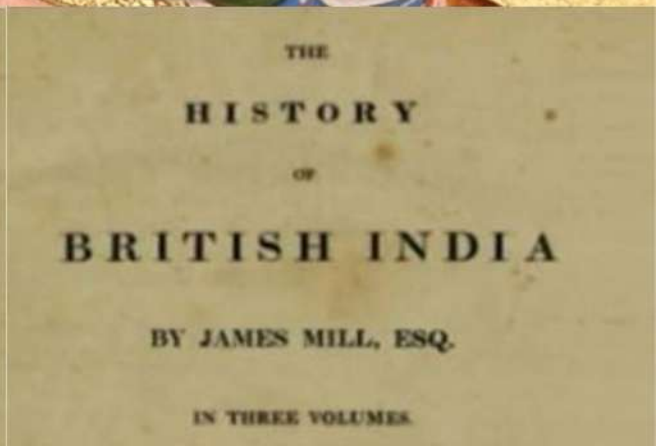

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક, ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવા ગુજરાતમાં, ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઈ.સ. ૧૯૯૪માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એક માત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય **ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી**ની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની ૧૨૫મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડ સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના આગવા ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો, આપતા રહે છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડી રોકાણ, શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારણામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણવિષયક દર્શન યાદ આવે છેઃ **'જેનાથી ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય, જેનાથી માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.'**

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠાં મળી રહે તેવા પ્રયત્નો મક્કમ બની કરે છે. બહોળા સમાજના લોકોને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યવસાયિક લોકોને આગળના ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનો પ્રદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

'સ્વાધ્યાયઃ પરમં તપઃ' ધ્યાનમંત્રને કેન્દ્રમાં રાખીને આ ઓપન યુનિવર્સિટી અહીં પ્રવેશ મેળવતા છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવા ગુણવત્તાલક્ષી અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિદ્યાર્થીને પ્રત્યેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને તેમની રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની ખેવના રાખતા કોઈપણ ઉંમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદ્ સાથે પરામર્શ કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખું રચી અભ્યાસ સામગ્રીને પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોના કરકમળોમાં અપાય છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થીઓ સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજ્જ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ જ કાળજીથી આ અભ્યાસક્રમોનું લેખન કરે છે. વિષય નિષ્ણાત પ્રોફેસર્સ દ્વારા તેનું પરામર્શન થયા પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસ સામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને 'સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન', 'સ્વાધ્યાય રેડિયો' જેવાં દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમનાં ઘરમાં શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમ રત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબસમા અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન અને અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.

અસ્તુ.

કુલપતિશ્રી, પ્રો.ડૉ. અમી ઉપાધ્યાય

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, 'જ્યોતિર્મય પરિસર',

સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ.

ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય પરંપરામાં ઈતિહાસલેખન

નિદર્શન :

પ્રો. (ડૉ.) યોગેન્દ્ર પારેખ — નિયામકશ્રી, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમિનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સિઝ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સંપાદન :

ડૉ. સોનલ ચૌધરી — અધ્યાપક અને ઈતિહાસ વિભાગાધ્યક્ષ, ઈતિહાસ વિષય
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,અમદાવાદ.

સહ સંપાદક :

ડૉ. ગાયત્રી ગોહેલ — આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ઈતિહાસ વિષય,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. અલ્પેશ પરમાર — આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ઈતિહાસ વિષય,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રા. વંદન ગોર — આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ઈતિહાસ વિષય,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

વિષય સમિતિ:

ડૉ. સોનલ ચૌધરી — અધ્યાપક અને ઈતિહાસ વિભાગાધ્યક્ષ, ઈતિહાસ વિષય
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,અમદાવાદ.

પ્રો. ડૉ.અરુણ વાઘેલા — પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ , ઈતિહાસ વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. જીગીશ પંડ્યા — પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ , ઈતિહાસ વિભાગ, એસ.પી. યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

વિષય પરામર્શકશ્રીઓ:

ડૉ. કનૈયાલાલ નાયક — અધ્યક્ષ, ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

ડૉ. લલિત પટેલ — નિવૃત્ત પ્રિન્સિપાલ, પી. કે. કોટવાલા આર્ટસ કોલેજ, પાટણ

લેખકશ્રીઓ:

ડૉ. અર્ચના બંસોદ — અધ્યાપક અને અધ્યક્ષ, ઈતિહાસ વિષય, C.W.M. યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર

ડૉ. વૈદેહી શ્રીમાળી — અધ્યાપક, ઈતિહાસ વિભાગ, ક્રાંતિગુરુ શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભૂજ.

ડૉ. પ્રફુલ્લા બ્રહ્મભટ્ટ	પ્રિન્સીપાલ અને ઈતિહાસ વિભાગાધ્યક્ષ, મહિલા આર્ટસ કોલેજ, ધનસુરા
ડૉ. ભારતી ધનુલા	પ્રાધ્યાપક, આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, સંતરામપુર
ડૉ. નરેશ પરીખ	એસોસીયેટ પ્રોફેસર, સ્વામિનારાયણ આર્ટસ કોલેજ, કડી
ડૉ. ગોરધન રોહિત	આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
ડૉ. સોનલ ચૌધરી	અધ્યાપક અને વિભાગાધ્યક્ષ, ઈતિહાસ વિષય, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ભાષા પરામર્શકશ્રીઓઃ

ડૉ.એ.એ. શેખ	ગવર્ન્મેન્ટ આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,મેઘરજ.

પ્રકાશકઃ કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ISBN : 978-93-5598-807-2

પ્રથમ આવૃત્તિ – 2026

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

MAHIS - 205

SEMESTER – 2

ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય પરંપરામાં ઈતિહાસલેખન

એકમ : 1	પ્રાચીન ભારતીય પરંપરામાં ઈતિહાસ અને ઈતિહાસશાસ્ત્ર	01
એકમ : 2	પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક પરંપરાઓ: મહાકાવ્યો, પુરાણો, વંશાવળી, રાજતરંગિણી અને જીવનચરિત્ર સાહિત્ય	11
એકમ : 3	ઈતિહાસલેખનના ઈસ્લામિક વિચારો અને તેના મુખ્ય લક્ષણો : ૧૨૦૦ થી ૧૫૨૬ સલ્તનત યુગ દરમિયાન	22
એકમ : 4	મુઘલ યુગ દરમિયાન ઈતિહાસલેખન : રાજસત્તા કેન્દ્રિત આત્મકથાઓ, રાજ્ય કેન્દ્રિત ઈતિહાસ, મુસ્લિમ ઈતિહાસલેખનનો પ્રભાવ	37
એકમ : 5	સાંસ્થાનિક ભારતમાં ઈતિહાસલેખન : મુખ્ય પ્રવાહો, જેમ્સ મિલ, માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ, વિન્સેન્ટ સ્મિથ	53
એકમ : 6	લેખનની પરંપરા ચીની ઈતિહાસશાસ્ત્ર	62
એકમ : 7	ભારતીય રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસલેખનઃ અર્થ, લક્ષણો, વિષયવસ્તુ તથા શોધ પદ્ધતિ	78
એકમ : 8	ભારતીય ઈતિહાસ લેખનમાં માર્કસવાદી અર્થઘટન અને વિષયવસ્તુ : માર્ક્સવાદી ઈતિહાસશાસ્ત્ર : મુખ્ય પ્રવાહો અને યોગદાન : ડી.ડી. કૌસામ્બી ભારતીય ઈતિહાસલેખન વિદ્યામાં યોગદાન	91
એકમ : 9	ભારતીય ઈતિહાસ લેખનની સર્વહારા શાખા, ઈતિહાસ વિહોણાઓનો ઈતિહાસ, રણજીત ગુહા ઈતિહાસકાર તરીકે	111
એકમ : 10	ભારતીય ઈતિહાસ લેખનમાં ઉભરતા વિષયો	121
એકમ : 11	કેમ્બ્રિજ સ્કૂલ અને એનાલ્સ શાખા	136
એકમ : 12	ઈતિહાસ લેખનમાં વિવિધ સંસ્થાઓનું યોગદાન : (ભારતીય વિદ્યા ભવન, ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદ અને ઈન્ડિયન હિસ્ટ્રી ઓફ કોંગ્રેસ)	152
એકમ : 13	ઈતિહાસ પર સ્વદેશી મંતવ્યો :મહાત્મા ગાંધી અને જવાહરલાલ નહેરૂ	167
એકમ : 14	પ્રાદેશિક ઈતિહાસ લેખનમાં યોગદાન : ડૉ. મકરંદ મહેતા, હરીપ્રસાદ શાસ્ત્રી ,આર.બી જોટે	176

પાઠ્યક્રમ પરિચય

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઈતિહાસ વિષયમાં પેપર ૦૫ માં ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય પરંપરામાં ઈતિહાસલેખનના પાઠ્યક્રમમાં આપનું સ્વાગત છે. વિધાર્થી મિત્રો, ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય પરંપરામાં ઈતિહાસલેખનના આ પેપરમાં તમે પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક પરંપરાઓ,પૌરાણિક ગ્રંથો જેમ કે,

- મહાકાવ્યો,પુરાણો,રાજતરંગીણી,વંશાવલી,જીવનચરિત્ર વગેરે વિશે પરિચય મેળવશો. ઈતિહાસલેખનના ઈસ્લામિક વિચારો અને તેના મુખ્ય લક્ષણો વિશે તમે જાણી શકશો.
- આ પેપરમાં તમે સાંસ્થાનિક ભારતમાં ઈતિહાસ લેખન : મુખ્ય પ્રવાહો જેમ્સ મિલ માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ, વિન્સેટ સ્મિથ વગેરે વિશે માહિતી મેળવી શકશો.
- પાશ્ચાત્ય ઈતિહાસલેખનમાં પુરાવાઓનું મહત્વ, સ્ત્રોતોની ચકાસણી દસ્તાવેજો વગેરે ઈતિહાસ લેખનની માહિતી મેળવી શકશો.
- આ પેપરમાં તમે ભારતીય ઈતિહાસ લેખનના ઉભરતા ક્ષેત્રો અને ચીની ઈતિહાસ લેખનની પરંપરા વિશે જાણી શકશો.
- ઈતિહાસ લેખનમાં સંસ્થાઓનુ યોગદાન : ભારતીય વિધાભાવન, ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદ વિશે તમે માહિતી મેળવી શકશો.
- ભારતીય ઈતિહાસલેખનમાં રાષ્ટ્રવાદી,માર્કસવાદી,સર્વહારા શાખા તેમજ પ્રાદેશિક ઈતિહાસલેખન વિશે જાણી શકશો.

એકમ - 1

પ્રાચીન ભારતીય પરંપરામાં ઇતિહાસ અને ઇતિહાસશાસ્ત્ર

:: રૂપરેખા ::

1.0 ઉદ્દેશો

1.1 પ્રસ્તાવના

1.2 ઇતિહાસનો અર્થ અને પરંપરાગત દૃષ્ટિકોણ

- **1.2.1** ઇતિહાસનો ભાષિક અર્થ
- **1.2.2** ઇતિહાસનો દર્શનાત્મક અર્થ

1.3 ઇતિહાસના ત્રિપ્રમાણઃ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને ઇતિહાસ

- **1.3.1** શ્રુતિ
- **1.3.2** સ્મૃતિ
- **1.3.3** ઇતિહાસ

1.4 પૌરાણિક અને આખ્યાનાત્મક ઇતિહાસ

- **1.4.1** પુરાણોનો આધાર
- **1.4.2** આખ્યાન પરંપરા
- **1.4.3** ભૌતિકતા અને આદર્શોની સ્થાપના

1.5 રાજા અને વંશગાથા પર આધારિત ઇતિહાસ

- **1.5.1** વંશાવલીઓ
- **1.5.2** પ્રશસ્તિઓ
- **1.5.3** યશોગાન અને નાયકપાત્રોની ગાથા

1.6 ઇતિહાસશાસ્ત્ર માટેના પ્રાચીન સ્રોતો

- **1.6.1** સાહિત્યિક સ્રોતો
- **1.6.2** શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો
- **1.6.3** વિદેશી પ્રવાસીઓના વર્ણનો

1.7 બૌદ્ધ અને જૈન દૃષ્ટિકોણમાં ઇતિહાસ

- **1.7.1** બૌદ્ધ પરંપરા
- **1.7.2** જૈન પરંપરા

1.8 ઇતિહાસશાસ્ત્રમાં દાર્શનિક અને નૈતિક દૃષ્ટિકોણ

1.6.1 ઈતિહાસ માત્ર તથ્યો નહિ

1.6.2 કર્મફળ સિદ્ધાંત

1.6.3 પૂર્વજોના કાર્યોથી પ્રેરણા

1.9 પરંપરાગત અને આધુનિક ઈતિહાસશાસ્ત્ર વચ્ચે તફાવત

1.6.1 પરંપરાગત ઈતિહાસશાસ્ત્ર

1.6.2 આધુનિક ઈતિહાસશાસ્ત્ર

1.6.3 સંકલનનો સમય

1.10 સારાંશ

1.11. ચાવીરૂપ શબ્દો

1.12. સ્વાધ્યાય

1.13. સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

1.0 ઉદ્દેશો

- વિદ્યાર્થીઓને પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઈતિહાસલેખનની પરંપરાની સમજ આપવી.
- ઈતિહાસના વિવિધ સ્ત્રોતો અને તેને પ્રસ્તુત કરવાની રીતો વિષે જાણકારી આપવી.
- બૌદ્ધ, જૈન, વેદિક અને પૌરાણિક પરંપરાઓમાં ઈતિહાસ કેવી રીતે જાળવવામાં આવ્યો તેની માહિતી આપવી.
- પરંપરાગત અને આધુનિક ઈતિહાસશાસ્ત્ર વચ્ચે તફાવત સમજાવવો.

1.1 પ્રસ્તાવના

ભારતનું ઈતિહાસલેખન તેની અનોખી દૃષ્ટિ અને પરંપરાના કારણે વિશ્વના અન્ય દેશોના ઈતિહાસલેખનથી જુદું પડે છે. ભારતમાં ઈતિહાસ માત્ર તથ્યપ્રધાન ઘટનાઓના વર્ણન પૂરતો સીમિત નથી રહ્યો, પણ તેમાં ધર્મ, નૈતિકતા અને જીવનમૂલ્યોનો ઉંડો સંદેશ પણ સમાવિષ્ટ રહ્યો છે. ભારતીય ઈતિહાસલેખન મૌખિક પરંપરા, લોકકથાઓ, આખ્યાન, પુરાણો, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને વિદેશી યાત્રિકો તેમજ વિદ્વાનોના વર્ણનોના માધ્યમથી વિકસતું આવ્યું છે.

રામાયણ, મહાભારત જેવા મહાકાવ્યોએ માત્ર ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણ નહીં, પરંતુ સામાજિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિઓનું દસ્તાવેજીકરણ પણ કર્યું છે. શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો શાસકોના વિજય, દાનકાર્ય અને શાસનપદ્ધતિનો નોંધપાત્ર પુરાવો આપે છે. વિદેશી યાત્રિકો જેમ કે મેગસ્થનીઝ, ફાહિયાન અને હ્યુએનત્સાંગના વર્ણનો ભારતીય સમાજની સ્થિતિ અને સંસ્કૃતિને સમજવામાં મદદરૂપ થાય છે.

આ યુનિટમાં આપણે ભારતીય ઇતિહાસલેખનની વિશિષ્ટ પરંપરાઓ, વિવિધ સ્રોતો અને તદ્દન જુદાં દૃષ્ટિકોણોનો વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ કરીશું. ઇતિહાસના આ પરંપરાગત અને વૈકલ્પિક માધ્યમો ભારતના ઇતિહાસલેખનની વિશિષ્ટતા અને વૈભવપૂર્ણ વારસાને સમજવા માટે મહત્વપૂર્ણ બની રહે છે.

1.2 ઇતિહાસનો અર્થ અને પરંપરાગત દૃષ્ટિકોણ

1.2.1 ઇતિહાસનો ભાષિક અર્થઃ

‘ઇતિહાસ’ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. તે "ઇતિ + હ + આસ" નો સંયોજિત રૂપ છે, જેનો અર્થ થાય છે "એમજ બન્યું હતું". ભાષિક દૃષ્ટિએ, ઇતિહાસનો અર્થ તથ્યો અને ઘટનાઓના વિશ્વસનીય અને પ્રામાણિક વર્ણન તરીકે સમજવામાં આવે છે. ઇતિહાસ માનવીના ભૂતકાળના અન્વેષણ અને તેના સંદર્ભોની યોગ્ય સમજ મેળવવાનો પ્રયત્ન છે.

1.2.2 ઇતિહાસનો દર્શનાત્મક અર્થઃ

ઇતિહાસ માત્ર માહિતી કે તારીખોનો સંગ્રહ નથી, પરંતુ તે ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ આપતું મહત્વપૂર્ણ માધ્યમ છે. તેમાં માનવીના વર્તન, મૂલ્યો અને જીવનના તત્ત્વોનો પણ સમાવેશ થાય છે. રામાયણ તથા મહાભારત જેવા મહાકાવ્યોની રચનાઓ દ્વારા નૈતિક શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે, જેમાં આદર્શ પાત્રોના આચરણથી સમાજને યોગ્ય દિશા અને પ્રેરણા મળતી રહી છે. આવા ઇતિહાસલેખનનો ઉદ્દેશ માત્ર ભૂતકાળની નોંધ નહીં, પરંતુ વર્તમાન અને ભવિષ્ય માટે માર્ગદર્શન પૂરુ પાડવો છે.

1.3 ઇતિહાસના ત્રિપ્રમાણઃ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને ઇતિહાસ

1.3.1 શ્રુતિઃ

વેદો અને ઉપનિષદો ઇતિહાસની આધ્યાત્મિક પૃષ્ઠભૂમિ પૂરી પાડે છે. આ ગ્રંથોમાં જીવનના તત્વજ્ઞાન અને નૈતિક મૂલ્યોનો સમાવેશ જોવા મળે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિદ્યા, ધર્મ અને શાસ્ત્રો સાથે ઇતિહાસનું ઊંડું જોડાણ છે. શ્રુતિઓ દ્વારા ઇતિહાસનું મૌલિક અને આધ્યાત્મિક દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે.

1.3.2 સ્મૃતિઃ

મનુસ્મૃતિ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ જેવી રચનાઓ ધાર્મિક અને સામાજિક વ્યવસ્થાની ઊંડી સમજ આપે છે. આ ગ્રંથોમાં માનવીના વર્તન, કર્તવ્યો અને સમાજના નિયમોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. સ્મૃતિગ્રંથો ઇતિહાસના સામાજિક મૂલ્યોને ઉજાગર કરે છે અને પ્રાચીન ભારતના નૈતિક તથા ધાર્મિક આચાર વિચારોને સમજવામાં સહાયરૂપ બને છે.

1.3.3 ઇતિહાસઃ

રામાયણ અને મહાભારત જેવા મહાકાવ્યો ઇતિહાસના મૂળ સ્ત્રોત તરીકે મહત્વ ધરાવે છે. આ ગ્રંથો ઇતિહાસલેખનનું આખ્યાનાત્મક સ્વરૂપ રજૂ કરે છે, જેમાં નૈતિક અને ધાર્મિક મૂલ્યોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ માત્ર ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું વર્ણન નથી કરતાં, પરંતુ જીવનના આદર્શો, કર્તવ્ય અને મૂલ્યોની ઊંડાણપૂર્વક સમજ પણ આપે છે. આમ, આ ગ્રંથો ઇતિહાસના આધ્યાત્મિક અને નૈતિક પાસાઓને ઉજાગર કરે છે.

1.4 પૌરાણિક અને આખ્યાનાત્મક ઇતિહાસ

1.4.1 પુરાણોનો આધારઃ

ભારતીય પુરાણોમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓને ધાર્મિક કથાના સ્વરૂપમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. પુરાણો દ્વારા ભૂતકાળના રાજાઓ, વંશાવળીઓ અને ધાર્મિક ઘટનાઓને લોકપ્રિય કથાઓ રૂપે સંભળાવવામાં આવ્યા છે. મુખ્ય અઢાર પુરાણો જેમ કે સ્કંદ, ભાગવત, વિષ્ણુ, વાયુ, બ્રહ્મા વગેરેમાં ઐતિહાસિક તથા ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણનો સંકલન જોવા મળે છે.

1.4.2 આખ્યાન પરંપરાઃ

ભારતીય ઇતિહાસલેખનમાં આખ્યાન પરંપરાનું વિશેષ સ્થાન છે. રાજાઓ, ઋષિઓ અને દેવતાઓની વાર્તાઓ કથાવાર્તાના સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. આ પદ્ધતિએ ઇતિહાસને વધુ રસપ્રદ અને લોકપ્રિય બનાવી, સામાન્ય જનતા સુધી તે પહોંચાડવામાં સહાય કરી.

1.4.3 નૈતિકતા અને આદર્શોની સ્થાપનાઃ

આખ્યાનોમાં રજૂ થયેલા પાત્રો, ખાસ કરીને રામ અને કૃષ્ણ, નૈતિકતા, સત્ય અને કર્તવ્ય જેવા મૂલ્યોના પ્રચારક બની રહ્યા છે. આવા પાત્રોના જીવનદ્રષ્ટાંત દ્વારા સમાજમાં ધર્મ અને નૈતિક આદર્શોની સ્થાપના કરવામાં આવી.

ભારતમાં સાંસ્કૃતિક વારસાની જાળવણી અને સાચવણી કરનાર વિવિધ કેન્દ્રો છે. ભારતમાં સાંસ્કૃતિક વારસાના કેન્દ્રો વિશે પરિચય મેળવીએ તેમાં વિવિધ કેન્દ્રોનો

1.5 રાજા અને વંશગાથા પર આધારિત ઈતિહાસ

1.5.1 વંશાવલીઓ:

ઈતિહાસલેખનમાં ઈક્ષ્વાકુ, મૌર્ય, અને ગુપ્ત જેવા રાજવંશોનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. આ વંશાવલીઓ દ્વારા શાસકોની વંશપરંપરા, તેમની નીતિઓ અને રાજ્યકાર્યનો વિકાસ દર્શાવવામાં આવે છે. વંશાવલીઓ રાજકીય વારસાને જાળવી રાખવાનું એક મહત્વપૂર્ણ સાધન બની રહી છે.

1.5.2 પ્રશસ્તિઓ:

અશોક, સમુદ્રગુપ્ત અને ખારવેલ જેવા રાજાઓની વિજયગાથાઓ પ્રશસ્તિઓના રૂપમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. આ પ્રશસ્તિઓ શિલાલેખો, સ્તંભલેખો અને તામ્રપત્રો પર અંકિત કરાઈ છે, જેને રાજાઓના યશ, વિજય અને શાસનકાર્યોનો મહિમા વ્યક્ત થાય છે.

1.5.3 યશોગાન અને નાયકપાત્રોની ગાથા:

ઈતિહાસલેખનમાં રાજાઓ અને મહાનુભાવોની બહાદુરી, નૈતિકતા અને આદર્શોને આવરી લેનારી ગાથાઓનું મહત્વ છે. આવા યશોગાન દ્વારા નાયકપાત્રોની મહત્તા ઉદભવિત થાય છે અને સમાજ માટે પ્રેરણારૂપ બનતી કથાઓનું સર્જન થાય છે.

ભારતમાં સાંસ્કૃતિક વારસાની જાળવણી અને સાચવણી કરનાર વિવિધ કેન્દ્રો

1.6 ઈતિહાસશાસ્ત્ર માટેના પ્રાચીન સ્ત્રોતો

1.6.1 સાહિત્યિક સ્ત્રોતો:

મહાભારત અને રામાયણ જેવા મહાકાવ્યો ભારતીય ઈતિહાસ માટે સામાજિક તથા ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્વ ધરાવે છે. આ ઉપરાંત બૌદ્ધ ગ્રંથો જેમ કે દિપવંસ અને મહાવંસમાં બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસાર અને રાજકીય ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ છે. જૈન પરંપરાના કલ્પસૂત્ર અને આચારાંગ સૂત્ર જેવા ગ્રંથો પણ તત્વજ્ઞાન અને ઈતિહાસલેખન માટે ઉપયોગી સાબિત થાય છે.

1.6.2 શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો:

અશોકના શિલાલેખો ધર્મપ્રસારના સિદ્ધાંતો અને રાજ્યની નીતિઓ વિશે માહિતી આપે છે. આ શિલાલેખોમાંથી તે સમયના શાસન, સમાજ અને ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણ અંગે જાણી શકાય છે. તામ્રપત્રો મુખ્યત્વે દાન પત્રો અને જમીનના વિતરણના દસ્તાવેજ

રૂપે મળતા હોય છે, જે પ્રસંગો ઇતિહાસના સામાજિક અને આર્થિક પાસાને ઉજાગર કરે છે.

1.6.3 વિદેશી પ્રવાસીઓના વર્ણનોઃ

વિદેશી પ્રવાસીઓ દ્વારા લખાયેલા વર્ણનો પણ પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ માટે અગત્યના સ્રોત છે. મેગસ્થનીઝે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના દરબાર અને રાજ્યવ્યવસ્થાનું નિખાલસ વર્ણન કર્યું છે. ફાહ્યાન અને હ્યુએન ત્સાંગના પ્રવાસ વર્ણનો ગુપ્ત યુગના સમાજ, શિક્ષણ અને ધર્મજીવનની વિગતવાર માહિતી આપે છે.

1.7 બૌદ્ધ અને જૈન દૃષ્ટિકોણમાં ઇતિહાસ

1.7.1 બૌદ્ધ પરંપરાઃ

બૌદ્ધ પરંપરામાં ઇતિહાસલેખન તથ્યમૂલક અને નિયમિત જોવા મળે છે. દિપવંસ અને મહાવંસ જેવા ગ્રંથોમાં રાજાઓના શાસનકાર્ય અને બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસારનો વિશદ વર્ણન મળે છે. આ ગ્રંથો શ્રીલંકા અને ભારત વચ્ચેના રાજકીય અને ધાર્મિક સંબંધોના દસ્તાવેજીકરણ તરીકે પણ મહત્વ ધરાવે છે.

1.7.2 જૈન પરંપરાઃ

જૈન પરંપરામાં તીર્થંકરોના જીવનચરિત્રો આધારિત ગ્રંથો દ્વારા નૈતિક અને ધાર્મિક સાથે સાથે ઐતિહાસિક તથ્યોનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથોમાં સમાજવ્યવસ્થા, શાસનપદ્ધતિ અને રાજકીય પરિસ્થિતિઓનું પણ વિવેચન જોવા મળે છે, જે ઇતિહાસના અનુસંધાન માટે મહત્વપૂર્ણ બની રહે છે.

1.8 ઇતિહાસશાસ્ત્રમાં દાર્શનિક અને નૈતિક દૃષ્ટિકોણ

1.8.1 ઇતિહાસ માત્ર તથ્યો નહિઃ

ઇતિહાસ માત્ર ઘટનાઓ અને તથ્યોનું વર્ણન નથી, પરંતુ એ જીવનશૈલી, ધર્મ અને નૈતિકતાનું પણ માર્ગદર્શન આપે છે. તે માનવીને પોતાના વર્તન અને નિર્ણયોની સમજ વિકસાવવા માટે ભૂતકાળના અનુભવોથી શીખવા પ્રેરિત કરે છે.

1.8.2 કર્મફળ સિદ્ધાંતઃ

ઇતિહાસમાં દર્શાવવામાં આવેલા પાત્રો અને તેમના કર્મના પરિણામ તેમને કેવી રીતે અસર કરે છે, તે કર્મફળ સિદ્ધાંતના માધ્યમથી સમજાવવામાં આવ્યું છે. આવા ઉદાહરણો માનવજીવન માટે નૈતિક શિક્ષણરૂપ સાબિત થાય છે.

1.8.3 પૂર્વજોના કાર્યોથી પ્રેરણાઃ

ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખિત નાયકો અને રાજાઓના જીવનમાંથી આપણને પ્રેરણા મળે છે. તેમના આદર્શો, ત્યાગ અને યશસ્વી કાર્યો ભવિષ્યના નિર્માણ માટે માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે અને સમાજમાં ઊંચા નૈતિક મૂલ્યો સ્થાપિત કરવામાં મદદરૂપ બને છે.

1.9 પરંપરાગત અને આધુનિક ઇતિહાસશાસ્ત્ર વચ્ચે તફાવત

1.9.1 પરંપરાગત ઇતિહાસશાસ્ત્રઃ

પરંપરાગત ઇતિહાસશાસ્ત્ર ધાર્મિક, કથાત્મક અને મૂલ્યઆધારિત દૃષ્ટિકોણ પર આધારિત હતું. તેમાં ભક્તિભાવ, પુરાણો, આખ્યાનો અને મહાકાવ્યોના માધ્યમથી ઇતિહાસ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં નૈતિક શિક્ષણ અને આધ્યાત્મિક તત્વોનું વિશેષ સ્થાન હતું.

1.9.2 આધુનિક ઇતિહાસશાસ્ત્રઃ

આધુનિક ઇતિહાસશાસ્ત્ર તથ્યમૂલક, પુરાવાધારિત અને વિશ્લેષણાત્મક અભિગમ અપનાવે છે. તેમાં વર્ગચિંતન, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. આધુનિક ઇતિહાસવિદ્યો દસ્તાવેજો, શિલાલેખો, સર્વેક્ષણો અને અન્ય ભૌતિક પુરાવાઓના આધારે નિષ્કર્ષો પર પહોંચે છે.

1.9.3 સંકલનનો સમયઃ

આજના સમયગાળામાં પરંપરાગત અને આધુનિક ઇતિહાસશાસ્ત્ર વચ્ચે સંકલન જોવા મળે છે. ઇતિહાસલેખનમાં હવે તથ્યમૂલક વિશ્લેષણ સાથે નૈતિક મૂલ્યોને પણ મહત્વ આપવામાં આવે છે.

1.10 સારાંશ

પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસશાસ્ત્ર એ માત્ર પૃથ્વી પર બનેલ ઘટનાઓનું તથ્યસંગ્રહ નથી, પણ તે ભારતીય સમાજના નૈતિક, ધાર્મિક અને દાર્શનિક વિકાસ સાથે ઊંડે જોડાયેલું છે. અહીં ઇતિહાસ માત્ર ભૂતકાળના રાજાઓના શાસન કે યુદ્ધોની નોંધ પૂરતો સીમિત નથી રહ્યો, પરંતુ તેમાં જીવનમૂલ્યો, આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ અને માનવીના કર્તવ્યની સમજણનો સમાવેશ થાય છે. ભારતીય પરંપરામાં ઇતિહાસલેખનની પદ્ધતિઓ વૈવિધ્યસભર રહી છે – શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણો, મહાકાવ્ય, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને વિદેશી લેખકોના વર્ણનો એના મુખ્ય સ્રોતો રહ્યા છે.

આમ, ભારતીય ઇતિહાસલેખન નૈતિકતા અને જીવનશૈલી માટે માર્ગદર્શક રૂપે કાર્ય કરે છે. આધુનિક સમયમાં તથ્યમૂલક અભિગમની સાથે આ પરંપરાગત મૂલ્યોને

જોડીને વધુ વ્યાપક અને સમજૂતીભર્યું ઇતિહાસલેખન કરવામાં આવી રહ્યું છે. આ દૃષ્ટિએ, પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસશાસ્ત્ર માત્ર ભૂતકાળનો અભ્યાસ નથી, પરંતુ આજના સમાજ માટે સંસ્કાર, શિક્ષણ અને દિશા આપે તેવું વિશાળ સંકલન છે.

1.11 ચાવીરૂપ શબ્દો

- **હરિયાળું મેદાન**- લીલીછમ ઘાસથી ઢંકાયેલું મોટું ખુલ્લું જ્યાં પ્રકૃતિની શાંતિ અને તાજગી અનુભવાય છે.
- **ઝરણાની કલકલ**- પર્વતોમાંથી વહેતા પાણીની મધુર અવાજ, જે સાંભળવામાં શાંત અને સુખદ લાગે છે.
- **ધૂંધાળું આકાશ**- કાળા-ધૂસર વાદળોથી છવાયેલું આકાશ, જ્યાં પ્રકાશ ઓછો હોય અને વરસાદ પડવાની શક્યતા હોય.
- **પવનની સંસનાટી**-હળવો પવન જ્યારે ઝાડપાંદડાંમાંથી પસાર થાય ત્યારે થતો ધીમો અવાજ, જે સાંભળવામાં મઝેદાર લાગે છે.

1.12. સ્વાધ્યાય

(ક) નીચેનું વિધાન ખરું છે કે ખોટું જણાવો :

૧. રામાયણ અને મહાભારતને માત્ર ધાર્મિક ગ્રંથ ગણવામાં આવે છે, તેમનામાં ઇતિહાસનો કોઈ સમાવિષ્ટ નથી.

૨. અશોકના શિલાલેખો દ્વારા રાજકીય અને ધાર્મિક નીતિઓની માહિતી મળે છે.

૩. મહાવંસ અને દિપાવંસ બૌદ્ધ પરંપરાના ગ્રંથો છે, જેમાં ઐતિહાસિક તથ્યોનું વર્ણન જોવા મળે છે.

૪. વિદેશી યાત્રિકોએ પ્રાચીન ભારત વિશે કોઈ પણ લખાણો નથી આપ્યા.

૫.જૈન ગ્રંથો માત્ર ધાર્મિક કથાઓ માટે જાણીતા છે, તેમાં ઇતિહાસનો ઉલ્લેખ નથી.

૬.પરંપરાગત ઇતિહાસશાસ્ત્રમાં નૈતિક મૂલ્યો અને આખ્યાનાત્મક પદ્ધતિને મહત્વ આપવામાં આવતું હતું.

(ખ) વિસ્તૃત જવાબ આપો.

(૧) પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસલેખનમાં શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણો અને આખ્યાનોની ભૂમિકા સમજાવો.

_____

_____

(૨) રામાયણ અને મહાભારત ઇતિહાસશાસ્ત્ર માટે કેવી રીતે મહત્વપૂર્ણ છે તે સમજાવો.

(૩) શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને વિદેશી યાત્રિકોના વર્ણનો દ્વારા મળતી ઐતિહાસિક માહિતી વિષે લખો.

(૪) પરંપરાગત અને આધુનિક ઇતિહાસશાસ્ત્રમાં શું તફાવત છે? સમજાવીને લખો.

1.13. સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

- શુક્લ, રમેશ., ભારતનો ઇતિહાસ – પ્રાચીનથી આધુનિક ભારત સુધીનો સારાંશાત્મક અભ્યાસ.
- ઠાકર, નટવરલાલ, ભારતનો સંસ્કૃતિક વારસો – પ્રાચીન ભારતના ધર્મ, તત્વજ્ઞાન, કલા અને સાહિત્ય પર આધારિત અભ્યાસ.
- દવે, એ. એન., ઇતિહાસ લેખન પદ્ધતિ – ઇતિહાસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો અને ઐતિહાસિક અભિગમોની સમજ.
- શાસ્ત્રી, ભાણુપ્રતાપ, ભારતનો પૌરાણિક ઇતિહાસ – પુરાણો અને ધાર્મિક ગ્રંથોમાં સમાવિષ્ટ ઇતિહાસનું વિશ્લેષણ.
- પટેલ, નિલમબેન., પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ – મહાભારત, બૌદ્ધ-જૈન પરંપરા, મૌર્ય અને ગુપ્ત યુગના વિસતૃત અભ્યાસ સાથે.

- ગુજરાત રાજ્ય પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ઇતિહાસ દર્પણ – શૈક્ષણિક સ્તરે ઉપયોગી અને સરળ ભાષામાં રજૂ થયેલું ઇતિહાસલેખન.
- श्रीवास्तव, ए. एल. (2002). प्राचीन भारत का इतिहास. लखनऊ: शिवलाल अग्रवाल एंड कंपनी।
- शुक्ल, रामशरण. (1999). भारतीय इतिहास लेखन की परंपरा. दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
- झा, डी. एन. (2009). प्राचीन भारत: एक इतिहास. नई दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन।
- वर्मा, बी. एन. (2005). भारतीय इतिहास के स्रोत. इलाहाबाद: लोकभारती प्रकाशन।
- चक्रवर्ती, रणबीर. (2010). भारत का सामाजिक और आर्थिक इतिहास (प्राचीन काल से 1750 तक). नई दिल्ली: मैकग्रा-हिल एजुकेशन।

એકમ - 2

પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક પરંપરાઓઃ મહાકાવ્યો, પુરાણો, વંશાવળી, રાજતરંગિણી અને જીવનચરિત્ર સાહિત્ય

:: રૂપરેખા ::

2.0 ઉદ્દેશો

2.1 પ્રસ્તાવના

2.2 મહાકાવ્યો

- **2.2.1** રામાયણ
- **2.2.2** મહાભારત

2.3 પુરાણો

- **2.3.1** મુખ્ય ઐતિહાસિક પુરાણો

2.4 વંશાવળીઃ ઇતિહાસલેખન માટેનું મહત્વપૂર્ણ સાધન

2.5 રાજતરંગિણી

2.6 જીવનચરિત્ર સાહિત્ય

2.7 સારાંશ

2.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

2.9 સ્વાધ્યાય

2.10 સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

2.0 ઉદ્દેશો

- પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક સ્રોતોની ઓળખ અને શ્રેણીની સમજ મેળવવી.
- પરંપરાગત ઇતિહાસલેખન પદ્ધતિઓ અને દૃષ્ટિકોણોની તત્ત્વચિંતનાત્મક સમજણ મેળવવી.
- મહાકાવ્ય, પુરાણો અને અન્ય સાહિત્યમાં સમાવિષ્ટ ઐતિહાસિક તત્વોનું વિશ્લેષણ કરવું.

2.1 પ્રસ્તાવના

પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસલેખન પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસશાસ્ત્ર જેવી ક્રમબદ્ધ અને દસ્તાવેજપ્રમાણિત પદ્ધતિ કરતાં સંપૂર્ણપણે જુદી દૃષ્ટિ ધરાવતું હતું. પશ્ચિમમાં જ્યાં ઇતિહાસને તથ્યસંગ્રહ અને તર્ક આધારિત અનુસંધાન તરીકે જોવામાં આવે છે, ત્યાં ભારતમાં ઇતિહાસને જીવનમૂલ્યો, નૈતિકતા અને ધાર્મિક વિધાન સાથે જોડીને લેખિત અને મૌખિક રૂપે આગળ ધપાવવામાં આવ્યો હતો. ભારતીય ઇતિહાસલેખનની પદ્ધતિ સંસ્કૃતિ સાથે સંકળાયેલી રહી છે અને તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય ભવિષ્ય માટે માર્ગદર્શન આપવું રહ્યું છે, માત્ર ભૂતકાળના તથ્યોનો રેકોર્ડ રજૂ કરવાનો હેતુ નહોતો.

અહીં ઇતિહાસ ધર્મગ્રંથો, આખ્યાન, પુરાણો, મહાકાવ્યો, વંશાવળીઓ, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, રાજજ્ઞાન અને જીવનચરિત્રો જેવા માધ્યમોમાં જોવા મળે છે. રામાયણ અને મહાભારત જેવા મહાકાવ્યો, સ્કંદ અને ભાગવત જેવા પુરાણો, તેમજ કલ્હણનું રાજતરંગિણી અને સમ્રાટ અશોક કે હર્ષવર્ધનના જીવનચરિત્રો—all these sources—nto only narrate events but are interwoven with ethical, spiritual, and philosophical teachings.

આવા ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંથી ભારતીય સમાજના ધાર્મિક, સામાજિક જીવન, રાજકીય વ્યવસ્થાઓ અને નૈતિક ધોરણોની વિશદ માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી, પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસલેખન માત્ર એક પુરાતન સંજ્ઞા નથી, પરંતુ તે એક સંસ્કૃતિક દૃષ્ટિ છે, જે માનવ જીવનના સર્વાંગી વિકાસ માટે માર્ગદર્શક રૂપે કાર્ય કરે છે.

2.2 મહાકાવ્યો

ભારતીય ઐતિહાસિક પરંપરામાં રામાયણ અને મહાભારત જેવા મહાકાવ્યોનું વિશેષ મહત્વ છે. આ બંને ગ્રંથો માત્ર ધાર્મિક મૂલ્યો ધરાવતા સાહિત્યરૂપ નથી, પરંતુ રાજકીય, સામાજિક અને નૈતિક દૃષ્ટિએ પણ ઐતિહાસિક માહિતીના મહત્વપૂર્ણ સ્રોત છે.

આ ગ્રંથોનું વિશ્લેષણ ઇતિહાસશાસ્ત્ર માટે મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે તેમાં વર્ણવેલી ઘટનાઓ, પાત્રો અને સંજ્ઞાઓ દ્વારા પ્રાચીન ભારતીય જીવનના વિવિધ પાસાઓ સમજાઈ શકે છે.

2.2.1 રામાયણઃ

રામાયણ ભારતીય સંસ્કૃતિનું અગત્યનું મહાકાવ્ય છે, જે મહર્ષિ વાલ્મીકી દ્વારા સંસ્કૃતમાં રચાયું હતું. તેને ‘‘આદ્યકાવ્ય’’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ગ્રંથમાં

કુલ ૭ કાંડ છે – બાલકાંડથી લઈને ઉત્તરકાંડ સુધી, અને અંદાજે ૨૪,૦૦૦ શ્લોકોનો સમાવેશ થાય છે. રામાયણ માત્ર ધાર્મિક ગ્રંથ નથી, પરંતુ તેમાં રાજકીય, નૈતિક અને સામાજિક મૂલ્યોનું પ્રતિબિંબ છે. શ્રીરામના જીવનદ્રષ્ટાંતો દ્વારા આ ગ્રંથ રાજધર્મ, કર્તવ્ય અને આદર્શ જીવનશૈલીના તત્વો રજૂ કરે છે.

ઈતિહાસશાસ્ત્રીય મહત્વઃ

- રામાયણમાં શ્રીરામના જીવનથી સંકળાયેલી ઘટનાઓ દર્શાવવામાં આવી છે. રામનો જીવનપ્રવાહ એક આદર્શ રાજપુત્ર, પતિ અને શાસક તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યો છે.
- રાજકીય દૃષ્ટિએ રામરાજ્ય એક આદર્શ રાજ્યનો દ્રષ્ટાંત રૂપ છે, જ્યાં શાસન ન્યાયસંગત, કર્તવ્યનિષ્ઠ અને પ્રજાહિતમાં હોય છે.
- સામાજિક દૃષ્ટિએ રામાયણ ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂલ્યો, પુરુષાર્થ, ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા, સ્ત્રીની ભૂમિકા, પરિવારમાં બાંધછોડ, તથા ધર્મ અને કર્તવ્ય વચ્ચેના સંબંધોને સમજવા માટે ઉપયોગી થાય છે.
- રામાયણમાં "કર્મફળ સિદ્ધાંત", "મર્યાદા", "ભક્તિ" અને "ત્યાગ" જેવા નૈતિક તત્વો વર્ણિત છે, જે અધ્યાત્મ અને નૈતિક શિક્ષણ માટે માર્ગદર્શક છે.

2.2.2 મહાભારતઃ

મહાભારત મહર્ષિ વેદવ્યાસ દ્વારા રચાયેલું ઈતિહાસમૂલક મહાકાવ્ય છે. તેમાં કુલ ૧૮ પર્વ અને આશરે ૧,૦૦,૦૦૦ શ્લોકો છે, જે તેને વિશ્વનું સૌથી મોટું મહાકાવ્ય બનાવે છે. મહાભારત માત્ર કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચેના યુદ્ધનું વર્ણન નથી, પણ તેમાં રાજકીય, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે. ભગવાન કૃષ્ણ દ્વારા આપવામાં આવેલી ભગવદ્ગીતા પણ આ ગ્રંથનો ભાગ છે, જે જીવનદ્રષ્ટિ અને કર્તવ્યની ઊંડી સમજ આપે છે.

ઈતિહાસશાસ્ત્રીય મહત્વઃ

- મહાભારત કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચેના યુદ્ધને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલું છે, પણ તેના માધ્યમથી રાજકીય કટાક્ષ, નૈતિક સંઘર્ષ, સમાજવ્યવસ્થાનું દર્પણ અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાન રજૂ થાય છે.
- સમાજશાસ્ત્ર અને રાજનીતિશાસ્ત્રના દૃષ્ટિકોણથી મહાભારત અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. તેમાં રાજધર્મ, રાજનૈતિક વ્યૂહરચના, દુર્યોધન અને કૃષ્ણ જેવા પાત્રોના દ્વારા નીતિના વિવિધ સ્વરૂપો રજૂ થાય છે.
- ભગવદ્ગીતા, જે મહાભારતનું અંગ છે, એ કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ દ્વારા જીવનબોધ આપે છે.

- મહાભારતમાં સ્ત્રીઓના હક, ધર્મના પડકાર, યુદ્ધના ધર્મ અને કર્તવ્ય–અકર્તવ્ય જેવી બહુવિધ માનવીય સંજ્ઞાઓનું ઊંડાણપૂર્વક સંશોધન જોવા મળે છે.

2.3 પુરાણો

પુરાણો ભારતીય ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાનું અમૂલ્ય સાહિત્યિક વારસો છે, જેમાં ૧૮ મહાપુરાણો અને ૧૮ ઉપપુરાણોનો સમાવેશ થાય છે. આ ગ્રંથો માત્ર ભક્તિગાથા નથી, પરંતુ તેમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ, રાજવંશોની વંશાવળીઓ, સામાજિક બંધારણો અને રાજકીય વ્યવસ્થાઓ કથાત્મક શૈલીમાં રજૂ થાય છે. પુરાણો સૃષ્ટિના ઉદ્ભવથી લઈને યુગાંત સુધીની પરંપરાનું દસ્તાવેજીકરણ કરે છે. આ ગ્રંથો ઇતિહાસ, ધર્મ અને જીવનમૂલ્યો સાથે સંકળાયેલા તત્ત્વોને રજૂ કરે છે અને વૈદિક ધર્મ તથા લોકધર્મ વચ્ચેના સમન્વય તરીકે કાર્ય કરે છે.

2.3.1 મુખ્ય ઐતિહાસિક પુરાણો

વાયુપુરાણ એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અત્યંત ઉપયોગી પુરાણ છે, જેમાં અનેક રાજાઓની વંશાવળીઓ વર્ણવવામાં આવી છે. ખાસ કરીને મૌર્ય અને ગુપ્ત શાસકોના સંદર્ભો તેમાં જોવા મળે છે. ઇતિહાસકારો માટે વાયુપુરાણ રાજકીય અનુક્રમ, શાસનપદ્ધતિ અને રાજકીય વારસાની સમજ માટે મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોતરૂપે કાર્ય કરે છે.

મત્સ્યપુરાણમાં ઐતિહાસિક રાજાઓની નોંધ તથા તેમનાં રાજધર્મ સાથે સંકળાયેલી જવાબદારીઓનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. રાજધર્મ અને દાનધર્મના આધારે શાસકોના મૂલ્યાંકનનું દસ્તાવેજીકરણ પણ આ પુરાણમાં થયેલું છે, જે ઇતિહાસશાસ્ત્ર માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

ભવિષ્યપુરાણ, ભવિષ્યકાળની ઘટનાઓના કલ્પિત અનુમાનોથી ભરેલું હોવા છતાં તેમાં મૌર્યકાલ અને ગુપ્તયુગના કેટલાક ઐતિહાસિક સંદર્ભો ઉપલબ્ધ છે. રાજકીય પરિવર્તનો અને ધાર્મિક પ્રવાહોની દિશા સમજવા માટે ઇતિહાસકારો આ પુરાણનો સંદર્ભ લે છે.

બ્રહ્માંડપુરાણમાં જગતની રચના, કાળચક્ર તથા શાસનકાળની ઘટનાઓનું ઊંડાણપૂર્વક વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. વંશાવળીઓ, રાજાઓના યજ્ઞો, દાન તથા ધાર્મિક કાર્યો જેવા અનેક પ્રસંગોથી આ ગ્રંથ ઇતિહાસશાસ્ત્ર માટે સમૃદ્ધ સ્ત્રોત બની રહે છે.

વિષ્ણુપુરાણમાં ચંદ્રવંશ અને સૂર્યવંશ જેવા પ્રાચીન રાજવંશોનું વિગતવાર વર્ણન છે. તે રાજાઓના શાસનકાળ દરમિયાન થયેલા ધાર્મિક, નૈતિક અને લોકકલ્યાણના કાર્યો પર પણ પ્રકાશ નાખે છે, જે ઇતિહાસશાસ્ત્રીય અભ્યાસ માટે મહત્વ ધરાવે છે.

ઈતિહાસશાસ્ત્રીય મહત્વઃ

- પુરાણો ઈતિહાસને ધર્મ સાથે સંકળાવીને રજૂ કરે છે, જેના કારણે તેઓને "આખ્યાનાત્મક ઈતિહાસ" પણ કહેવાય છે.
- તેમાં વંશાવળીઓ, સામાજિક વ્યવસ્થાઓ (જેમ કે વર્ણવ્યવસ્થા), રાજધર્મ અને નૈતિક વ્યવહારો અંગે વિગતવાર માહિતી મળે છે.
- પુરાણો ભારતીય ઈતિહાસને ધાર્મિક મંચ ઉપર રાખી રજૂ કરે છે, જેના માધ્યમથી પ્રાચીન ભારતના સમાજ અને રાજકીય વ્યવસ્થાઓને વધુ સારી રીતે સમજવામાં આવે છે.

2.4 વંશાવળીઃ ઈતિહાસલેખન માટેનું મહત્વપૂર્ણ સાધન

વંશાવળીઓ (genealogies) એ શાસક વર્ગના ઈતિહાસ અને તેમના રાજકીય વારસાની ઓળખ માટેનું અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સાહિત્યિક અને ઐતિહાસિક સાધન છે. ભારતીય ઈતિહાસમાં ઈક્ષ્વાકુ, મૌર્ય, ગુપ્ત, ચોળ, પલ્લવ, શક, સાતવાહન, રાષ્ટ્રકૂટ અને પછીના રાજવંશો સુધી અનેક રાજાઓની વંશાવળીઓ ગ્રંથો, દસ્તાવેજો, શિલાલેખો તથા પુરાણોમાં નોંધાઈ છે.

વંશાવળીઓ રાજકીય અનુક્રમ (political succession) અને રાજ્ય વ્યવસ્થાની ભૂમિકા સમજવા માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. વિશિષ્ટ રાજાઓના પરાક્રમ, શ્રેષ્ઠતાઓ, યુદ્ધો અને નૈતિક ધોરણો – બધું જ વંશાવળીઓમાં પાત્રોને આધ્યાત્મિક, પુરુષાર્થ યુક્ત અને ઉદાહરણરૂપ દર્શાવીને રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. જો કે કેટલીક વંશાવળીઓમાં અતિશયોક્તિ અને પૂજાત્મકતા હોય છે, તેમ છતાં તેનો ઐતિહાસિક વિશ્લેષણાત્મક અભિગમ દ્વારા ઉપયોગ કરી શકાય છે.

ઈતિહાસલેખનમાં વંશાવળીઓના વિશ્લેષણ દ્વારા રાજકીય સ્થિરતા કે અસ્થિરતા, રાજ્ય પરિવર્તનના ચક્ર, સામાજિક શ્રેણીબદ્ધતાની સમજ, સ્ત્રી પાત્રોની ભૂમિકા તથા શાસન પદ્ધતિઓના નમૂનાઓ સમજવા માટે અનેક તથ્યો બહાર આવે છે.

વંશાવળીઓ માત્ર રાજાઓના ક્રમબદ્ધ નામોની યાદી નથી, પરંતુ તેમાં શાસનવ્યવસ્થાના મૂલ્યો, શાસક વર્ગના ધાર્મિક રૂઝાન, રાજધર્મ, નૈતિક ઉદાહરણો તથા સામાજિક ગોઠવણીના સંકેત છુપાયેલા હોય છે. તેથી, વંશાવળીઓ પ્રાચીન અને મધ્યયુગીન ભારતના ઈતિહાસલેખન માટે અવગણનીય નથી પણ અત્યંત મૂલ્યવાન સ્રોત છે.

2.5 રાજતરંગિણી

કલ્હણ (Kalhana) દ્વારા ૧૨મી સદીમાં રચાયેલ રાજતરંગિણી ભારતીય ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં એક અદ્વિતીય કૃતિ છે. કલ્હણે આ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં લખ્યો હતો, જેમાં કાશ્મીરના રાજાઓના શાસનકાળને તથ્યપ્રમાણ અને સાહિત્યાત્મક રીતે રજૂ કર્યો છે. કલ્હણ પ્રથમ એવો ઐતિહાસિક લેખક હતો, જેણે ઇતિહાસલેખન માટે માત્ર ધાર્મિક દ્રષ્ટિ નહીં, પણ તર્કસંગત અને વિશ્લેષણાત્મક અભિગમ અપનાવ્યો.

રાજતરંગિણીને ''ભારતનું પ્રથમ સચોટ ઐતિહાસિક નેરેટિવ'' ગણવામાં આવે છે, કારણ કે તેમાં રાજકીય ઘટનાઓ, વંશપરંપરા, રાજધર્મ અને સામાજિક પરિવર્તનોનું વિશ્લેષણાત્મક વર્ણન છે. કલ્હણે પૂર્વગ્રંથો, શિલાલેખો, લોકકથાઓ અને તત્ત્વવિચારના આધારે લખાણ તૈયાર કર્યું, જે તેને આધુનિક ઇતિહાસશાસ્ત્રીય અભિગમ તરફ ઝુકાવનાર લેખક બનાવે છે.

આ રીતે, રાજતરંગિણી એ કલ્હણની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ અને લેખનશૈલીને દર્શાવતું પ્રારંભિક અને સચોટ દસ્તાવેજી સાહિત્ય માનવામાં આવે છે.

ઇતિહાસલેખન માટેનું મહત્વ

૧.પ્રથમ તથ્યઆધારિત ઐતિહાસિક નેરેટિવઃ

રાજતરંગિણીને ભારતીય ઇતિહાસશાસ્ત્રમાં પ્રથમ "ટ્રુ હિસ્ટોરિકલ નેરેટિવ" ગણવામાં આવે છે, કારણ કે તેમાં કલ્પનાની જગ્યાએ તથ્યો અને પુરાવાઓના આધારે ઇતિહાસ રચાયો છે.

૨.સંદર્ભગ્રંથોના આધારે લેખનઃ

કલ્હણે અગાઉના સાહિત્ય, શિલાલેખો અને લોકવાતાઓના સંદર્ભો લઈને ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ રજૂ કર્યો છે – જે તેને આધુનિક ઇતિહાસલેખનના માપદંડો મુજબ યોગ્ય માન્યતા આપે છે.

૩.સાહિત્ય અને ઇતિહાસનું સંકલનઃ

આ ગ્રંથમાં કાવ્યશૈલી હોવા છતાં, ઇતિહાસશાસ્ત્ર માટે જરૂરી તર્કસંગતતા અને વિશ્લેષણાત્મક અભિગમ જોવા મળે છે. આ ભાષાશૈલીની સરળતાને કારણે વધુ વ્યાપક બને છે.

૪.ભારતીય ઇતિહાસલેખનની દિશામાં પરિવર્તનબિંદુઃ

રાજતરંગિણી એ પૌરાણિક અને ધર્મ આધારિત ઇતિહાસલેખનની બહાર જઈને તથ્યપ્રમાણિત દૃષ્ટિ અપનાવનાર પ્રથમ નોંધપાત્ર પ્રયાસ છે. આથી તે ભારતીય ઇતિહાસલેખનના વિકાસના એક મહત્વના દસ્તાવેજ તરીકે ઓળખાય છે.

2.6 જીવનચરિત્ર સાહિત્ય

જીવનચરિત્ર સાહિત્ય એ વ્યક્તિત્વઆધારિત ઇતિહાસલેખનનું એક પ્રારંભિક અને મહત્વપૂર્ણ સ્વરૂપ છે. જયારે ઇતિહાસ પ્રાચીન સમયમાં મોટાભાગે રાજાઓના વિજયગાથા કે શાસનકામો સુધી મર્યાદિત રહ્યો હતો, ત્યારે જીવનચરિત્ર સાહિત્યએ વ્યક્તિના જીવનપ્રસંગો, વિચારધારા, અને નૈતિક મૂલ્યોના આધારે ઇતિહાસના વૈવિધ્યપૂર્ણ પરિપ્રેક્ષ્યને આગળ વધાર્યો.

આ સાહિત્યમાં સમ્રાટ અશોક, સમ્રાટ હર્ષવર્ધન, ભગવાન મહાવીર, તીર્થંકરો, ગુરુ નાનકદેવ, ચાણક્ય, રામમોહન રાય, સ્વામી વિવેકાનંદ, મહાત્મા ગાંધી, સરદાર પટેલ અને અન્ય ઐતિહાસિક મહાનુભાવોના જીવન પરથી પ્રેરિત રચનાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ રચનાઓમાં કેવળ તેમના રાજકીય કે ધાર્મિક કાર્યોનું વર્ણન જ નથી, પણ તેમના જીવનમૂલ્યો, વિચારો, વ્યવહારો અને સમાજ ઉપર પડેલા પ્રભાવનું પણ વિસ્તૃત ચિત્રણ કરવામાં આવે છે.

આ પ્રકારનું સાહિત્ય માત્ર ઇતિહાસને વિગતોરૂપે રજૂ કરતી માહિતી આપવા પૂરતું સીમિત નથી; પરંતુ તે જીવનદ્રષ્ટિ, કાર્યશૈલી, નૈતિક વિચારધારા અને સમાજના પ્રતિસાદને આધારે ઇતિહાસનું ઊંડાણપૂર્વક વિશ્લેષણ કરે છે. આવા સાહિત્યના માધ્યમથી સમાજમાં પ્રચલિત નૈતિકતાનો બોધ થાય છે અને આધ્યાત્મિક અને રાજકીય વિચારધારાઓને સમજવાનો માર્ગ પ્રસ્તુત થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, અશોકના જીવનચરિત્રમાંથી બૌદ્ધ ધર્મ તરફનું તેમનું પ્રયાણ તેની વળાંક અને ધર્મ આધારિત શાસનનું ચિત્રણ મળે છે, જયારે ગુરુ નાનકના જીવનચરિત્રમાં સમાનતા, ભાઈચારો અને અધ્યાત્મનું દર્શન થાય છે.

જીવનચરિત્રના સાહિત્યનું મહત્વ તેમાં પણ રહેલું છે કે તેમાં લોકશૈલી અને ભાષાની સરળતા હોવાના કારણે તે સામાન્ય લોકો માટે સરળતાથી સમજવા લાયક બને છે. તે માત્ર એક ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ તરીકે નથી રહેતું, પરંતુ તે સમયની સંસ્કૃતિ, સમાજવ્યવસ્થા અને નૈતિક મૂલ્યોનું જીવંત પ્રતિનિધિત્વ પણ કરે છે.

આ સાહિત્યના અભ્યાસથી ઇતિહાસને માત્ર રાજકીય ઘટનાઓ કે શાસનના દસ્તાવેજરૂપે જ નહીં, પરંતુ તે સમયના સામાજિક સંદર્ભ, નૈતિક દિશા અને આધ્યાત્મિક અભિગમને પણ સમજવા માટે માર્ગદર્શન મળે છે. જીવનચરિત્રોમાં આવતી પ્રેરણાદાયક ઘટનાઓ આજના યુગમાં પણ જીવનમૂલ્યો અને નૈતિકતાનો બોધ કરાવે છે. ઇતિહાસને રસપ્રદ રીતે સમજવા માટે જીવનચરિત્ર ઉપયોગી સિદ્ધ થાય છે.

2.7 સારાંશ

પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક પરંપરાઓ ભારતીય ઇતિહાસલેખનની એક વિશિષ્ટ અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિ રજૂ કરે છે. મહાકાવ્યો જેવી કે રામાયણ અને મહાભારત, પુરાણો, વંશાવળીઓ, રાજતરંગિણી અને જીવનચરિત્ર સાહિત્ય; all together— માત્ર ભૂતકાળની ઘટનાઓનું વર્ણન કરતું સાહિત્ય નથી, પરંતુ તે માનવ જીવનના નૈતિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને આધ્યાત્મિક પાસાઓને ઉજાગર કરે છે. મહાકાવ્યોમાં ધાર્મિકતા અને રાજધર્મનું સમન્વય જોવા મળે છે, જ્યારે પુરાણો લોકધર્મ અને ઇતિહાસના કલ્પનાત્મક ભિન્ન દૃષ્ટિકોણને રજૂ કરે છે. વંશાવળીઓ રાજાઓના અનુક્રમ અને રાજ્ય વ્યવસ્થાની સમજ આપે છે, જ્યારે કલ્હણનું રાજતરંગિણી તથ્યઆધારિત, વિશ્લેષણાત્મક અને સાહિત્યપ્રધાન ઐતિહાસિક નેરેટિવ તરીકે ઉભરી આવે છે. જીવનચરિત્રો વ્યક્તિવિષયક ઇતિહાસને નૈતિક અને સમાજપ્રેરિત પરિપ્રેક્ષ્યમાં રજૂ કરે છે.

આ બધા સ્રોતો માત્ર ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે જ નથી, પણ માનવજાત માટે જીવનમૂલ્યો અને દિશા નિર્ધારક માર્ગદર્શિકા રૂપે કાર્ય કરે છે. આવા ગ્રંથો આપણને ઇતિહાસને જીવંત રીતે અનુભવવાની અને સમાજના ઊંડા સ્તરો સુધી સમજવાની ક્ષમતા આપે છે. અતિશયોક્તિ અને ધાર્મિકતાની સાથે પણ આ સાહિત્યમાં સમાવવામાં આવેલ તત્ત્વો તત્ત્વચિંતન અને સંસ્કૃતિની સમજ માટે વિશિષ્ટ છે.

આ રીતે, ભારતીય ઇતિહાસલેખન પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી જુદું હોવા છતાં પોતાનામાં પૂર્ણ અને અર્થપૂર્ણ છે, જે ઇતિહાસને માત્ર તથ્ય તરીકે નહીં, પણ જીવનના દર્શન રૂપે દર્શાવે છે.

2.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

- **ઐતિહાસિક પરંપરા (Historical Tradition):** ભૂતકાળની ઘટનાઓને ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય દૃષ્ટિએ યાદ રાખવાની પરંપરા.
- **મહાકાવ્ય (Epic):** લાંબી કાવ્યરચના જે ઇતિહાસ, ધર્મ અને નૈતિક મૂલ્યોને રજૂ કરે છે – ઉદાહરણ: રામાયણ, મહાભારત.
- **પુરાણ (Puranas):** દેવતાઓ, રાજવંશો અને ધર્મગ્રંથોનું વર્ણન કરતું કથાસાહિત્ય.
- **વંશાવળી (Genealogy):** રાજાઓના ક્રમ અને શાસનવારસાની યાદી.
- **રાજતરંગિણી (Rajatarangini):** કલ્હણનું કાશ્મીરના રાજાઓ પર આધારિત ઐતિહાસિક ગ્રંથ.
- **જીવનચરિત્ર સાહિય (Biographical Literature):** મહાનુભાવોના જીવન અને મૂલ્યો આધારિત સાહિત્ય.

2.9. સ્વાધ્યાય

(ક) નીચેનું નિવેદન ખરું છે કે ખોટું જણાવો :

૧.જીવનચરિત્ર સાહિત્યમાં માત્ર રાજાઓની વિજયગાથાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

૨.સમ્રાટ અશોકના જીવનચરિત્રમાંથી બૌદ્ધ ધર્મ તરફનું તેમનું પ્રયાણ અને ધર્મ આધારિત શાસનની માહિતી મળે છે.

૩.જીવનચરિત્ર સાહિત્ય સામાન્ય લોકો માટે જટિલ ભાષામાં લખવામાં આવ્યું છે, તેથી તે ઓછું ગ્રાહ્ય છે.

૪.જીવનચરિત્રનું સાહિત્યમાં માત્ર ધાર્મિક પાત્રોની જ વાત કરવામાં આવે છે, રાજકીય પાત્રોનો સમાવેશ થતો નથી.

૫.જીવનચરિત્રો દ્વારા સમાજના નૈતિક ધોરણો અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનો પરિચય મળે છે.

૬.જીવનચરિત્ર સાહિત્ય ઇતિહાસને હૃદયપૂર્વક અનુભવવા માટે સહાયરૂપ બને છે.

(ખ) વિસ્તૃત જવાબ આપો.

૧.જીવનચરિત્રનું સાહિત્ય એટલે શું? તેના વિશિષ્ટ લક્ષણો અને ભારતીય ઇતિહાસલેખનમાં તેના મહત્વ વિશે વિગતવાર નોંધ લખો.

_____

_____

_____

_____

_____

_____

_____

_____

૨.સમ્રાટ અશોક અને ગુરુ નાનકદેવના જીવનચરિત્રોના આધારે વ્યક્તિત્વવિષયક ઇતિહાસલેખનની દૃષ્ટિ સમજાવો.

_____

_____

_____

_____

_____

૩.જીવનચરિત્ર સાહિત્યમાં રાજકીય, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનો સમાવેશ કેવી રીતે થાય છે? ઉદાહરણ સહિત વિસ્તૃત ચર્ચા કરો.

૪.જીવનચરિત્ર સાહિત્ય કેવી રીતે પ્રાચીન ભારતીય ઈતિહાસને સમજવામાં સહાયક બને છે? તેના શૈક્ષણિક અને સામાજિક મહત્વ વિષે લખો.

2.10. સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

- ઠાકોર, તી. શે. (૧૯૯૫). ભારતીય ઈતિહાસલેખનઃ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ. અમદાવાદ
- શર્મા, આર. એસ. (૨૦૦૧). પ્રાચીન ભારતનો ઈતિહાસ. દિલ્હીઃ રાષ્ટ્રીય પુસ્તક વિભાગ.
- ઝા, વિજયશંકર. (૨૦૧૦). પ્રાચીન ભારતઃ એક સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ. ન્યુ દિલ્હીઃ ઓરિયન્ટ બ્લેકસ્વાન.
- શર્મા, આર. એસ. (૨૦૦૫). પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક પરંપરા અને સંસ્કૃતિ. નવી દિલ્હીઃ મેકમિલન પબ્લિશર્સ.

- ધોળકિયા, જી. એમ. (૧૯૯૦). ઇતિહાસશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસલેખન. રાજકોટઃ સરસ્વતી પબ્લિકેશન.
- सिंह, रमेशचंद्र. (२००७). भारतीय इतिहास लेखन की परंपरा. दिल्ली: ग्रंथशिल्पी प्रकाशन.
- त्रिपाठी, रामशरण. (२००३). प्राचीन भारत का इतिहास. वाराणसी: बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय प्रकाशन.

એકમ - 3

ઈતિહાસલેખનના ઈસ્લામિક વિચારો અને તેના મુખ્ય લક્ષણો : ૧૨૦૦ થી ૧૫૨૬ સલ્તનત યુગ દરમિયાન

:: રૂપરેખા ::

3.0 પ્રસ્તાવના

3.1 સલ્તનત યુગ

3.1.1. અગ્રગણ્ય ઈતિહાસકારો

3.1.2. ચૌદમી સદીનું ઈતિહાસલેખન

3.1.3. ઈસામીનું વર્ણન

3.1.4. ઝિયાઉદ્દીન બરાણીની "તારીખ-ઈ-ફિરોઝશાહી"

3.1.5. ચૌદમી સદીના અંતના ઈતિહાસગ્રંથો

3.1.6. પંદરમી સદીના ઈતિહાસગ્રંથો

3.2 સારાંશ

3.3 ચાવીરૂપ શબ્દો

3.4 સ્વાધ્યાય

3.5 સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

3.0 પ્રસ્તાવના

ઈસવીસનની બારમી સદીના અંતે ઘોરીયોનાં (Ghori) ઉત્તર ભારતમાં થયેલા વિજયને ભારતીય ઈતિહાસમાં એક મહત્વપૂર્ણ ઘટના માનવામાં આવે છે. કારણ કે આ વિજયના પરિણામે એક સ્વતંત્ર સલતનતની સ્થાપના થઈ, જે એક તરફ ભારતને વિદેશી સંસ્કૃતિઓ માટે ખુલ્લું બનાવી દે છે અને બીજી તરફ દેશને એક મજબૂત કેન્દ્ર હેઠળ એકતામાં બાંધે છે. આ સાથે પડોશી દેશોથી અનેક પ્રવાસીઓ ભારત આવ્યાં, જેમણે વિવિધ સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ સાથે ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમની એક પરંપરા હતી ઈતિહાસલેખનની. આ મુસ્લિમ શાસકો દ્વારા ફારસી ભાષામાં લખાયેલો ઈતિહાસલેખનનું સાહિત્ય વિશાળ અને મહત્વપૂર્ણ છે. હકીકતમાં, મુસ્લિમ ઈતિહાસના અભ્યાસને ધાર્મિક ગ્રંથો અને કાનૂની વિદ્યા પછી જ્ઞાનનો ત્રીજો મહત્વપૂર્ણ સ્રોત માન્યો હતો.

૧૬મી સદીમાં મુઘલોના આગમન સાથે ઇતિહાસલેખનની પરંપરાએ નવા ઊંચાઈઓ પ્રાપ્ત કરી. મુઘલ યુગ દરમિયાન રાજ્ય દ્વારા ઇતિહાસલેખનને રાજ્યશ્રય આપવામાં આવ્યો અને લગભગ બે સદીઓ સુધી ચાલતું વિશાળ ફારસી ઇતિહાસસાહિત્ય આપણે મળે છે. આ એકમમાં આપણે સલતનત યુગ દરમિયાન થયેલ ઇતિહાસલેખનની પરંપરાનું વિશ્લેષણ કરીશું.

3.1 સલ્તનત યુગ

ભારતમાં આવેલા તુર્કોના ઇતિહાસ અંગે ફારસી ભાષામાં થયેલું પ્રારંભિક લખાણ ૧૨મી સદીમાં જોવા મળે છે. દિલ્હી સલ્તનતના સંદર્ભમાં જોવામાં આવે તો, સલ્તનતના અંત (૧૫૨૬) સુધી સતત ફારસી લખાણોની પરંપરા મળતી રહે છે. ઘણા લેખકો રાજદરબાર સાથે અધિકારી તરીકે જોડાયેલા હતા, જ્યારે કેટલાક સ્વતંત્ર વિદ્વાન હતા, જે કોઈ સત્તાવાર પદ સાથે જોડાયેલા ન હતા. સામાન્ય રીતે, ઉપલબ્ધ ઇતિહાસગ્રંથોમાં ઘટનાઓનું સત્તાવાર વર્ણન મળે છે, ન કે નીતિઓ અને ઘટનાનું ટીકાત્મક મૂલ્યાંકન.

રાજા બનેલા સુલતાન અંગે નકારાત્મક ઉલ્લેખ મળવો દુર્લભ છે. શૈલી પણ સામાન્ય રીતે પ્રશંસાત્મક કે ચાપલૂસીભરી હોય છે, ખાસ કરીને જે સુલતાનના શાસનકાળ દરમિયાન લખાયું હોય તેવા ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. જ્યાં સુધી પહેલાંના યુગના સંદર્ભ આવે, ત્યારે ઘણીવાર લેખકો અગાઉના ગ્રંથોમાંથી સામગ્રી ઉધાર લેતા હતા. આપણે જુદા જુદા ગ્રંથોના સંદર્ભમાં આ લેખકોને લાગેલાં મર્યાદાઓની ચર્ચા પણ કરી છે.

ઇતિહાસલેખન સંબંધિત ગ્રંથો સિવાય પણ આ સમયગાળા માટે ઘણા અન્ય ફારસી સાહિત્યના ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે. અબ્દુર રઝાકનું મત'લૌસ-સદૈન (પ્રવાસ વાર્તા), તૂસીનું સિયાસતનામા (પ્રશાસન અને રાજનીતિ) અને ફખ્ર-ઈ-મુદબ્બિરનું ''અદાબુલ-હરબ વાસ-શુજાત'' (યુદ્ધકલાનું વર્ણન) અમુક મહત્વપૂર્ણ કૃતિઓમાં આવે છે. આ સમયગાળા માટે અમુક અરબી ભાષાના ગ્રંથો પણ ઉપલબ્ધ છે. ઈબ્ન બતૂતાનું ''રેહલા'' અને શિહાબ-ઉદ્-દીન અલ-ઉમરીનું ''મસાલિક અલ-અબ્સાર મમાલિક અલ-અંસાર'' ઉત્તમ પ્રવાસ વર્ણન આપે છે. અહીં આપણે સમગ્ર સલ્તનત યુગ દરમિયાનના ઇતિહાસલેખનનો અભ્યાસ જુદા જુદા ઉપવિભાગોમાં કરીશું.

3.1.1 અગ્રગણ્ય ઇતિહાસકારો

ઇતિહાસલેખનમાં પહેલો પાયાની ભૂમિકા ભજવનાર મહંમદ બિન મન્સૂર હતો, જેને ફખ્ર-ઈ-મુદબ્બિર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેણે ગજનીમાંથી લાહોર તરફ સ્થાનાંતરણ કર્યું હતું, જે ત્યારે ગજની યુગના અંતિમ સમયગાળામાં હતું. લાહોરમાં તેણે ''શજરા-ઈ-અન્સાબ'' નામે પુસ્તક સંકલિત કર્યું હતું, જેમાં ઇસ્લામના પ્રણેતાના

વંશાવળી, તેમના સાથીઓ અને મુસ્લિમ શાસકોની વંશાવળીઓ સમાવિષ્ટ છે - જેમાં સુલતાન મુઈઝુદ્દીન મહંમદ બિન સામ (જેને સામાન્ય રીતે સુલતાન શહાબુદ્દીન મહંમદ ગોરી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે)ના પૂર્વજો પણ આવરી લેવાયા છે.

લેખક આ ગ્રંથ સુલતાનને અર્પણ કરવા માંગતો હતો, પરંતુ પંજાબથી ગજની જતા સુલતાનની ૧૨૦૬માં હત્યા થતા, ફખ્ર-ઈ-મુદબ્બિરે આ ગ્રંથમાં "મુકદ્દિમા" (પ્રસ્તાવના) સ્વરૂપે એક અલગ વિભાગ ઉમેર્યો. આ પ્રસ્તાવના કુતુબુદ્દીન ઐબકના જીવન અને લશ્કરી કાર્યોનું વર્ણન કરે છે, જે ૧૧૯૨ માં કુહરામ અને સુનમના સિપહસાલર તરીકે ભારતમાં નિયુક્ત થયા ત્યારથી ૧૨૦૬ માં લાહોરમાં ગાદી પર બેસવા સુધીના સમયગાળામાં જોવા મળે છે. આ ગોરી વિજય અને ભારતમાં સ્વતંત્ર સલતનતની સ્થાપનાનો પ્રથમ ઐતિહાસિક વર્ણન છે.

આ કૃતિ સુલતાન મુઈઝુદ્દીન મહંમદ બિન સામના ઉત્તમ ગુણોના વર્ણનથી શરૂ થાય છે, પરંતુ ભારતમાં મળેલા વિજયનો શ્રેય કૂત્બુદ્દીન ઐબકને અપવામાં આવ્યો છે. સુલતાનના નેતૃત્વ હેઠળ થયેલા અભિયાનની વિગતોમાં પણ એનો ઉલ્લેખ વિજયી તરીકે નથી કરાયો. તેમ છતાં, ફખ્ર-ઈ-મુદબ્બિરે ઐબક દ્વારા સિંહાસન પર બેસતા પહેલા હિંદુ મુખ્યો સાથે અપનાવેલી સમરસતાની નીતિ અંગે આપેલી વિગતો રસપ્રદ છે. ઐબકે આવા મુખ્યોને મિત્રરૂપે વ્યવહાર કરીને એક ઉમદા ઉદાહરણ સ્થાપ્યું, જેને તેના ઉત્તરાધિકારીઓએ અનુસર્યું. શંકા નથી કે ફખર-ઈ મુદબ્બિર એ સમયના સત્તારૂઢ સલ્તનતની પ્રશંસા કરીને ઈનામ મેળવવાની આશાથી આ કૃતિ રચી હતી, છતાંયે તેણે પસંદ કરેલા ઐતિહાસિક સામગ્રી એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને દર્શાવે છે. લાહોરમાં કૂત્બુદ્દીન ઐબકના સિંહાસનારૂઢ થયા પછી તેણે જે વહીવટી સુધારાઓ અમલમાં મૂક્યા તે ઉપરાંત, ફખર-ઈ મુદબ્બિર એવી વિધિઓની પણ વિગતો આપે છે કે જેમને પ્રતિકાત્મક મહત્વ હતું.

ઉદાહરણ તરીકે, કૂત્બુદ્દીન ઐબકના લાહોરના સિંહાસન પર આરૂઢ થવાના પ્રસંગે લોકો દ્વારા જાહેર નમન કરવામાં આવ્યું હતું તેની માહિતી આપનાર ફખર-ઈ મુદબ્બિર પ્રથમ ઐતિહાસિક છે. તે કહે છે કે ૧૨૦૬માં જ્યારે કૂત્બુદ્દીન ઐબક દિલ્હીથી લાહોર આવ્યો ત્યારે સમગ્ર લાહોરની પ્રજા બહાર આવીને તેને પોતાના નવનિયુક્ત સુલતાન તરીકે નમન કરવા આવી હતી. આ વિધિ ખરા અર્થમાં સુલતાનના સત્તાના દાવાને વ્યવહારુ માન્યતા આપતી હતી. તેટલું જ મહત્વપૂર્ણ એ છે કે કૂત્બુદ્દીન ઐબક દ્વારા અમલમાં મૂકાયેલા વહીવટી સુધારાઓ અંગે મળતી માહિતી તેણે યોગ્ય વ્યક્તિઓને પૂર્વે આપેલા ભૂદાન નવનવાઈ કરી અને અન્ય લાયક વ્યક્તિઓ માટે જાળવણી ભથ્થાં નક્કી કર્યા. ઉપરાંત, ખેડૂતો પાસેથી કે

જબરદસ્તી મજૂરીથી અધિકારીઓ દ્વારા એકત્ર કરાયેલ ગેરકાયદેસર આવક રદ કરવામાં આવી.

ફખર-ઈ મુદબ્બિર એ પણ માહિતી આપે છે કે રાજ્યએ ખેતીમાંથી એક પાંચમું ઉત્પાદન જમીનવિમો તરીકે વસૂલતું હતું. ટૂંકમાં, આ ભારતમાં ઘુરી વિજય અને કૂત્બુદ્દીન ઐબકના શાસનકાળની પ્રથમ ઐતિહાસિક કૃતિ છે. તેની મહત્તા ધ્યાનમાં રાખીને અંગ્રેજ પંડિત ઈ. ડેનિસન રોસે ૧૯૨૭માં આ કૃતિને "શજરા-ઈ અંસાબ"ના હસ્તલિખિત પાંદડામાંથી અલગ કરી, તેનું સંશોધિત સંસ્કરણ સંપાદન કરીને પોતાનું અંગ્રેજી પરિચયસહિત "તારીખ-ઈ ફખરુદ્દીન મુબારકશાહ" નામે પ્રકાશિત કર્યું.

ફખર-ઈ મુદબ્બિરનું બીજું એક મહત્વપૂર્ણ પુસ્તક ''અદાબુલ હરબ'' છે, જે સુલતાન શમ્સુદ્દીન ઈલ્તુત્મિશને અર્પિત છે. આ કૃતિ ઐતિહાસિક લેખનશૈલીમાં એપિસોડિક (ઘટનાઓ આધારિત) સ્વરૂપે લખાયેલી છે. તેમાં રાજાની ફરજો, રાજ્યના વિભાગોની કાર્યપ્રણાલી, યુદ્ધની રણનીતિઓ, યુદ્ધની પદ્ધતિઓ, યુદ્ધમાં ઉપયોગમાં લેવાતા ઘોડાઓ અને તેમની સારવાર અંગેના અધ્યાયો સમાવિષ્ટ છે. પોતાના મુદ્દાને વધુ સ્પષ્ટ બનાવવા માટે લેખકે અનેક મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓને સમાવિષ્ટ કરી છે, જેમના મોટાભાગના ઉદાહરણો ગઝનવી યુગની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સાથે સંબંધિત છે.

ગૌરિઅન વિજય અને સલતનત સમયની બીજી મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક કૃતિ છે. તાજુલ મા'આસિર. તેના લેખક હસન નિઝામી નશાપૂરમાંથી ભાગ્ય શોધવા ભારત આવ્યા હતા. તેઓ દિલ્હીમાં કૂત્બુદ્દીન ઐબકના સિંહાસન પર આરૂઢ થવાના પહેલા ક્યારેક વસ્યા હતા. દિલ્હીમાં તેમણે કૂત્બુદ્દીન ઐબકના ૧૨૦૬માં તખ્ત પર બેઠા પછીના કાર્યોનો ઈતિહાસ તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ કૃતિ લખવાનો ઉદ્દેશ રાજાશ્રય મેળવવાનો હતો. હસન નિઝામી એક સાહિત્યપ્રવીણ તથા અરબી અને ફારસી કાવ્યશૈલીના કોશલમાં નિષ્ણાત હતાં. તેથી તેમણે સાહિત્યસૌંદર્ય માટે ઉપમા, રૂપક અને અલંકારોનો વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે. જો આ શબ્દાડંબરો અને ફાલતુ વિગતો દૂર કરવામાં આવે તો પણ ઐતિહાસિક મુદ્દો બાકાત ન રહે અને પુસ્તકનું અડધું કદ થઈ શકે તેમ છે.

અજ્ઞાત લેખકના અભિગમની વાત કરીએ તો, તેણે પોતાની કથાનું પ્રારંભના જન્મસ્થળ નિશાપુરમાં વિતાવેલા જીવનના ઉતાર-ચઢાવના વર્ણનથી કર્યો છે. ત્યારબાદ તેનું ગઝના પ્રત્યેનું પ્રવાસ વર્ણવ્યું છે જ્યાં તે બીમાર પડ્યો અને પછી ભારત તરફનો પ્રવાસ કર્યો. ઉપોદ્ઘાત પછી તુરંત તૈરૈનની બીજી લડાઈ (૧૧૯૨) નું વર્ણન આવે છે. પ્રથમ તૈરૈનની લડાઈનો કોઇ ઉલ્લેખ નથી જેમાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે

મુઈઝુદ્દીન મોહમ્મદ બિન સામને હરાવ્યો હતો. તેમ છતાં, વર્ષ ૧૧૯૨ થી ૧૧૯૬ સુધીના તમામ ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું વિગતવાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આ પછી હસન નિઝામી એક લાંબા સમય સુધીની ઘટનાઓને છોડીને સીધો ૧૨૦૨ ઈ.સ. સુધી પહોંચે છે અને કુત્બુદ્દીન ઐબક દ્વારા આ સમયગાળામાં લડવામાં આવેલ લડાઈઓ તથા વિજયોની કોઈ ચર્ચા નથી કરતો. સંભવતઃ ૧૨૧૦માં ઐબકના આકસ્મિક મૃત્યુ પછી ઉદ્ભવેલી અશાંતિપૂર્ણ પરિસ્થિતિઓથી નિરાશ થઈને લેખકે લેખન થંભાવી દીધું હોઈ શકે છે. બાદમાં જ્યારે ઈલ્તુતમિશે પોતાની શાસનશક્તિને મજબૂત બનાવી, ત્યારે હસન નિઝામી ફરીથી પોતાના ગ્રંથને આગળ વધારવાનો નિર્ધાર કર્યો. આ વખતે તેણે ૧૨૦૩થી કથાનું પુનઃ પ્રારંભ કર્યું કારણ કે આ સમયગાળામાં ઈલ્તુતમિશ કુત્બુદ્દીન ઐબકના મુખ્ય સેના અધિકારીઓમાં સ્થાન પામ્યો હતો અને તમામ લડાઈઓમાં ભાગ લેતો હતો.

લેખક દ્વારા ૧૧૯૭માં બડાઉનની જીત તેમજ ૧૧૯૮માં કન્નૌજ અને ચંદવારના અધિકમણનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. તેમ છતાં, ઈલ્તુતમિશના વખાણમાં ઓઢેલા પ્રતિકારક ઉક્તિઓ હોવા છતાં, આ વાત સ્વીકારવી પડે કે લેખકે જે પણ ઘટનાનું વર્ણન કર્યું છે તે માટે તેમણે પ્રમાણભૂત માહિતી એકત્ર કરી હતી. આ સિવાય, હસન નિઝામી એ પણ વર્ણવવામાં નિષ્ફળ રહ્યો છે કે કેટલાય સ્થાનિક રાજાઓ જેમણે ઐબકના શાસનને સ્વીકાર્યું હતું તેઓની સાથે ઐબક કેટલા સદ્ભાવપૂર્ણ રીતે વર્ત્યો હતો તેની કલમની શૈલી ઘણી વખત અત્યંત સંક્ષિપ્ત હોય છે અને કેટલીકવાર માત્ર પ્રતિકાત્મક જ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે તે હિન્દુ રાજાઓની સુલતાનના દરબારમાં હાજરી આપે છે ત્યારે ફક્ત એટલું લખે છે કે, "સૌભાગ્યશાળી દરબારનું કાર્પેટ ભારતમાં રાજાઓ માટે ચુંબનસ્થળ બની ગયું." તેજ પ્રમાણે, નોકરીદારોની કોઈ જીવનચરિત્ર વિગતો આપવામાં આવી નથી - જ્યારે એમાંથી ઘણાઓ સુલતાનતના સ્થાપક તરીકે જાણીતા હતા. તજુલ મઆસિરના તમામ પાંડુલિપિ પ્રતિઓ, જે ભારતમાં અને વિદેશમાં ઉપલબ્ધ છે, તે ઈલ્તુતમિશ દ્વારા ૧૨૧૭માં લાહોર પર કબ્જા કરવાથી અંતે સમાપ્ત થાય છે.

મિહાજ સિરાજ જુઝજાની દ્વારા લખાયેલ તબકાત-ઈ-નાસીરીનો સંગ્રહ ઇતિહાસલેખનના ઇતિહાસમાં એક યુગપ્રેરક ઘટના સાબિત થઈ હતી. મિહાજ સિરાજ જુઝજાની (આગળ મિહાજ તરીકે ઉલ્લેખિત) પણ ખોરાસાનથી ભારત આવેલા વિદ્વાન મહેમાન હતા. તેમણે ઇસ્લામ અને મુસ્લિમ શાસકોના પ્રાચીન યુગથી લઈને પોતાના સમય (ઈ.સ. ૧૨૫૯) સુધીના ઇતિહાસને જે દૃષ્ટિકોણથી લેખબદ્ધ કર્યો છે, તે તેમના કાયદાશાસ્ત્રી તરીકેના વ્યાવસાયિક તાલીમ તથા મધ્ય એશિયા અને ભારતના શાસકો સાથેના જોડાણથી પ્રેરિત દેખાય છે. મિહાજ એવો પંડિત

પરિવારજનોમાંથી હતો જેમણે ફેરોઝકોહ અને ગઝનીના ગોરી સુલતાનોના દરબારોમાં સેવા આપી હતી. પોતે પણ ભારત આવવા પહેલાં વિવિધ ઘોરી રાજકુમારો અને અમીરોની સેવાઓમાં રહ્યા હતા. તેઓ ઈ.સ. ૧૨૨૭માં ભારતમાં આવ્યા અને નાસીરુદ્દીન કૂબાચાના દરબારમાં જોડાયા. તેમને ઉચ્ (સુલતાન નાસીરુદ્દીન કૂબાચાની રાજધાની) સ્થિત સરકારી ફિરૂઝી મદરસાના અધ્યક્ષ તરીકે નિમવામાં આવ્યા.

ઈ.સ.૧૨૨૮માં, જ્યારે કૂબાચાની શક્તિ નાશ પામી અને તેની સિંધ તથા મુલ્તાનની રાજ્યસીમાઓ દિલ્હી સુલતાનતમાં સામેલ થઈ ગઈ, ત્યારે મિહાજ સુલતાન ઈલ્તુતમિશની સેવામાં જોડાયા. તેમણે ગ્વાલિયર ખાતે કાઝી (ન્યાયાધિકારી) તરીકે સેવા આપી. સુલતાના રઝિયા (૧૨૩૬–૪૦) એ તેમને દિલ્હી બોલાવીને મદરસા-ઈ-નાસીરીના અધ્યક્ષ તરીકે નિયુક્ત કર્યા. આગળ ચાલી તેઓ સુલતાન નાસીરુદ્દીન મહેમૂદના શાસનકાળ દરમિયાન સમગ્ર સુલતાનતના મુખ્ય કાઝી (મુખ્ય ન્યાયાધિકારી) બની ગયા.

સુલતાન નાસીરુદ્દીન મહેમૂદના શાસનકાળ દરમિયાન મિહાજે પોતાના સમય સુધીના ઇસ્લામના ઇતિહાસને લખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. ફખ્ર-ઇ મુદબ્બિર અને હસન નિઝામી જેવી પૂર્વવર્તી રચનાઓથી પોતાનું કામ જુદું દેખાય તે માટે મિહાજે ઇતિહાસલેખનની તબકાત પદ્ધતિ અપનાવી. પહેલાના બે લેખકોએ પોતપોતાનું કાર્ય એક સ્વરૂપમાં રજૂ કર્યું હતું, જેમાં દરેક શાસનકાળને એક અલગ એકમ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો હતો પરંતુ તબકાત પદ્ધતિમાં, દરેક શાસક વંશને અલગ-અલગ તબક્કા (અર્થાત વિભાગ) તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. મિહાજે આ રચનાને ઈ.સ. ૧૨૫૯માં પૂર્ણ કરી હતી.

ઇતિહાસના દૃષ્ટિકોણથી અંતિમ પાંચ વિભાગો ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. આ વિભાગોમાં મધ્ય એશિયા, પર્સિયા, ભારતની શાસક વંશોનો ઉદય અને પતન તથા ચંગેઝ ખાને ઊભી કરેલી મંગોલ તાકાત વિશે અમૂલ્ય માહિતી આપવામાં આવી છે. નિઃસંદેહ, મિહાજ ઘોરના શાસક વંશ વિશેનો આપણો સૌથી પ્રાચીન અને શ્રેષ્ઠ સ્રોત છે. ઘોરના શાસકો અંગે તેનું વર્ણન નિષ્પક્ષતાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે. તેમજ, ખ્વારિઝમ શાહી વંશના ઇતિહાસ અને ચંગેઝ ખાન તથા તેના તત્કાલીન ઉત્તરાધિકારીઓના રાજમાં મંગોલ શક્તિના ઉદય વિશેના વિભાગો એવી માહિતી આપે છે જે આતા મલિક જુવૈની અને રશિદુદ્દીન ફઝ્લુલ્લાહ જેવી વ્યક્તિઓની રચનાઓમાં મળતી નથી - કારણ કે તેમણે મંગોલ રાજકુમારોના આશ્રય હેઠળ લખ્યું હતું.

મિહાજનો હેતુ દિલ્હી સુલતાનતના જિજ્ઞાસુ વાચકોને મંગોલો દ્વારા મુસ્લિમ શાસકો પર પ્રાપ્ત વિજય તથા મુસ્લિમ નગરો અને કસ્બાઓના વિનાશ અંગે વિશ્વસનીય માહિતી પૂરી પાડવાનો હતો. તેણે અનેક સ્રોતોનો આધાર લીધો હતો, જેમાં તેઓ સામેલ હતા જેઓ મંગોલ શાસકો સાથે વેપાર સંબંધો ધરાવતા આવતા-જતાં વેપારીઓ અને વિસ્થાપિત લોકો હતા. અંતે, ભારત આવતાં પહેલાં મિહાજે ખુદ ખોરાસાનમાં મંગોલો સામે યુદ્ધનો સીધો અનુભવ મેળવ્યો હતો. આ કારણે, મિહાજનો અંતિમ તબક્કો આધુનિક વિદ્વાનો માટે અત્યંત અમૂલ્ય માનવામાં આવે છે - ખાસ કરીને મંગોલ તાકાતના ઉદય અને ૧૨૫૯માં મોન્ગે કાંખાનના મૃત્યુ પછી મંગોલ સામ્રાજ્યના વિઘટનને જે રીતે રજૂ કરે છે તે માટે.

ભારતને સમર્પિત તબકાત-ઈ-નાસીરીના વીસમા અને એકવીસમા વિભાગોમાં ક્રમશઃ ઐબકથી લઈને સુલતાન નાસીરુદ્દીન મહેમૂદ શાહ સુધીના સુલતાનોના ઇતિહાસ અને ઇલ્તુતમિશના મુખ્ય અમીરોના જીવનચરિત્રોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ બંને વિભાગોમાં મિહાજે વિવિધ મુદ્દાઓ પર મહત્વપૂર્ણ માહિતી જણાવવાની પોતાની ક્ષમતા બતાવી છે.

એક ઇતિહાસકાર તરીકેની પોતાની ફરજથી સભાન રહીને, મિહાજે 'સૂક્ષ્મ રીતે સંકેત આપવાની' એક નવી પદ્ધતિ શોધી કાઢી હતી. એ પદ્ધતિમાં તે રાજા કે તેના પિતા પર સીધો આક્ષેપ કર્યા વગર, નમ્ર સંકેતો કે વચ્ચેના લખાણ દ્વારા પોતાની ટીકા દર્શાવે છે. કારણ કે ઈલ્તુતમિશ પર સીધા આક્ષેપ શક્ય ન હતા - કેમ કે તેનો પુત્ર નાસીરુદ્દીન મહેમૂદ તેનો વારસદાર સુલતાન હતો - તેથી મિહાજે ઈલ્તુતમિશની ટીકા એવા રૂપે કરી કે તે તેના સ્પર્ધકોની, જેમ કે બિહાર અને બંગાળના સુલતાન ગિયાસુદ્દીન ઇવાજ ખલજી અને સિંધ તથા મુલ્તાનના સુલતાન નાસીરુદ્દીન કૂબાચાની ઉજ્વલ ગુણવત્તાઓને હાઇલાઇટ કરે છે. આ જ રીતે, મિહાજ કેટલાક અમીરોને દુર કરવાની નીતિ પર પણ સંકેત આપે છે. મલિક સઈફુદ્દીન ઐબકની પ્રશંસા કરતા કહે છે કે, એક ખરા ભક્ત મુસલમાન તરીકે, તે અમીર તે કાર્યથી અસહમતિ રાખતો હતો જેમાં સુલતાનના આદેશથી મોતને ભેટેલા અથવા હત્યા કરાયેલા અમીરોના સંતાનો પાસેથી તેમની મિલકતો જપ્ત કરવામાં આવતી હતી. મિહાજની આ ઐતિહાસિક સંવેદનશીલતા એટલી અસરકારક હતી કે ઝિયાઉદ્દીન બરાણી (ઢૈટ્ઠેઙ્ઘઙ્ઘૈહ મ્ટ્ઠટ્ઠિહૈ) એ તેમને શ્રદ્ધાંજલિ આપી હતી. બરાણીએ એવું માન્યું કે તબકાત-ઈ-નાસીરીમાં આવરી લેવાયેલા સમયગાળાના ઇતિહાસ પર પોતે લખવા જતું મોટપ ગણાય. તેથી તેણે પોતાના વર્ણનની શરૂઆત સુલતાન ગિયાસુદ્દીન બલબનની શાસનાવધિથી કરવાનું પસંદ કર્યું.

3.1.2 ચૌદમી સદીનું ઇતિહાસલેખન

ચૌદમી સદીમાં ખલજી અને તુગલક સુલતાનોના ઇતિહાસ ઘણા વિદ્વાનો દ્વારા લખાયા હોય એવું જણાય છે. ઝિયાઉદ્દીન બરાણીએ સુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજીના શાસનકાળની અધિકૃત ઐતિહાસિક રચનાનું ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેને કબીરુદ્દીન (તજુદ્દીન ઇરાકીનો પુત્ર) દ્વારા લખવામાં આવી હતી, પરંતુ આ કૃતિ હવે ઉપલબ્ધ નથી.

આમિર ખુશરોએ પણ ખઝાઇનુલ ફતૂહ નામે અલાઉદ્દીન ખલજીની સિદ્ધિઓને સમર્પિત કૃતિ તૈયાર કરી હતી. ખુશરોએ ઇતિહાસ સંબંધિત પાંચ મસનવીઓ (કાવ્યરૂપ રચનાઓ) પણ રચી હતી, જેમાં દરેકમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓને પદ્યમાં વર્ણવવામાં આવી છે તથા છતાં, ન તો ઝિયાઉદ્દીન બરાણી અને ન તો આધુનિક વિદ્વાન પીટર હાર્ડી આમિર ખુશરોને ઇતિહાસકાર તરીકે સ્વીકારે છે. તેઓ ખુશરોની કૃતિઓને સાહિત્યિક કૃતિઓ તરીકે માને છે, ન કે ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ તરીકે,ચૌદમી સદીની જે કેટલીક કૃતિઓ આજે પણ ઉપલબ્ધ છે, તેમાં ઇસામીની ફતૂહ ઉસ સલાતીન (૧૩૫૦), ઝિયાઉદ્દીન બરાણીની તારીખ-ઈ-ફિરૂઝશાહી (૧૩૫૭), અજ્ઞાત લેખકની સીરત-ઈ-ફિરૂઝશાહી (૧૩૭૦–૭૧) અને શમ્સ સિરાજ અફીફની તારીખ-ઈ-ફિરૂઝશાહી (અંદાજે ૧૪૦૦) મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક કૃતિઓ માનવામાં આવે છે. આ ચૌદમી સદીની કેટલીક ઐતિહાસિક રચનાઓને અલગથી વિશ્લેષિત કરવાની જરૂર છે.

3.1.3 ઇસામીનું વર્ણન

ઇસામીની કૃતિ ‘ફતૂહ ઉસ સલાતીન’ એ ભારતના મુસ્લિમ શાસકોનો પદ્યરૂપ ઇતિહાસ છે. આ કૃતિ સુલતાન મહમૂદ ગઝનવીના શાસનકાળ (ઈ.સ. ૯૯૯–૧૦૩૦) થી શરૂ થાય છે અને ઈ.સ. ૧૩૫૦માં દક્ષિણ ભારતમાં અલાઉદ્દીન બહમન શાહ દ્વારા બહમની સુલતાનતની સ્થાપના સુધી આવે છે. અલાઉદ્દીન બહમન શાહે સુલતાન મહમૂદ તુગલકના વિરુદ્ધ બગાવત કરીને આ સુલતાનત સ્થાપી હતી.

જોકે લેખક ઇસામી વિશે વધુ જાણકારી ઉપલબ્ધ નથી, છતાં એટલું ઉલ્લેખનીય છે કે તેના પૂર્વજો સુલતાન ઇલ્તુતમિશના સમયમાં દિલ્હી દરબારમાં સેવા આપતા હતા. ઝિયાઉદ્દીન બરાણીએ ઇસામીના કુટુંબના એક સભ્યને સુલતાન બલબનના પ્રમુખ અમીરોની યાદીમાં સ્થાન આપ્યું છે. ઇસામીનો ઉછેર તેના દાદા ઇઝુદ્દીન ઇસામી દ્વારા થયો હતો, જે રિટાયર્ડ અમીર હતા. ઇસામી હજુ કિશોરાવસ્થામાં હતો ત્યારે તેનું સંપૂર્ણ કુટુંબ ૧૩૨૭માં બળજબરીથી દૌલતાબાદ ખસેડવામાં આવ્યું. માર્ગમાં તેના દાદાનું મૃત્યુ થયું અને ઇસામીના હૃદયમાં સુલતાન મહમૂદ તુગલક પ્રત્યે ઘૃણા ઊભી થઈ. તેના દ્વારા લખાયેલ વર્ણનમાં સુલતાન મહમૂદ

તુગલક પ્રત્યેની અપ્રીતિ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે અને તેથી તેની રજૂઆતને ઐતિહાસિક રીતે સાવધાનીપૂર્વક જોવાની જરૂર છે.

ઇસામીના વર્ણનની શરૂઆતનો ભાગ લોકપ્રિય દંતકથાઓ અને મૌખિક પરંપરાઓ પર આધારિત છે, જે સમયના પ્રવાહમાં તેના સુધી પહોંચી હતી. ભારતના આરંભિક સુલતાનો અંગે તેનું વર્ણન પણ લોકકથાઓ અને અગાઉના ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ માહિતીના આધારે કરેલું છે.

પરંતુ સુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજીના શાસનકાળથી શરૂ થતા ઐતિહાસિક ઘટનાઓના વર્ણનમાં ઇસામીની માહિતી વધુ વિશ્વસનીય ગણાય છે અને તે પૂરક તેમજ સાબિતીરૂપે ઉપયોગી બની શકે છે. આ ભાગમાં ઇસામી, ઝિયાઉદ્દીન બરાણીની તારીખ-ઈ-ફિરૂઝશાહીમાં આપવામાં આવેલી માહિતીનું પૂરકરૂપે વિસ્તૃત વર્ણન આપે છે - ખાસ કરીને ખલજી અને તુગલક યુગ દરમિયાન દિલ્હી સુલતાનતના સૈન્ય અધિકારીઓ દ્વારા વિવિધ વિસ્તારોમાં કરાયેલા ઘેરાવ ઓપરેશનો વિશે મુહમ્મદ બિન તુગલક દ્વારા દૌલતાબાદની સ્થાપનાને દિલ્હી પછીનું બીજું મહત્વપૂર્ણ શહેર બનાવવાની વાત અને અલાઉદ્દીન ખલજીના શાસન દરમિયાન દિલ્હીની તથા અન્ય શહેરોની સામાજિક-આર્થિક વૃદ્ધિનું ઇસામીનું વર્ણન અત્યંત જીવંત છે અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સાથે સંકળાયેલું છે. કારણ અને પરિણામના વિશ્લેષણમાં માત્ર બરાણીને જ ઇસામી પર પ્રાધાન્ય મળ્યું છે.

3.1.4 ઝિયાઉદ્દીન બરાણીની "તારીખ-ઈ-ફિરોઝશાહી"

ઝિયાઉદ્દીન બરાણી નિસંદેહ મધ્યકાલીન ભારતના ઈન્ડો-પર્સિયન ઇતિહાસકારોમાં અગ્રણી ગણાય છે. એક પ્રતિષ્ઠિત અને ભવ્ય કુટુંબમાં જન્મેલા બરાણી અનેક પેઢીઓથી દિલ્હી દરબાર સાથે સંકળાયેલા રહ્યા હતા, તેથી તેઓ દિલ્હી સુલતાનતના ભવિષ્ય માટે ચિંતિત હતા. એવું જણાય છે કે તેમની કૃતિ "તારીખ-ઈ-ફિરોઝશાહી" દ્વારા તેઓ પોતાના સમયમાં શાસક વર્ગને જ્ઞાનપ્રદ અને વિચારશીલ દિશામાં માર્ગદર્શન આપવાનો ધ્યેય ધરાવતા હતા.

બરાણીની "તારીખ-ઈ-ફિરોઝશાહી" સુલતાન બલબનના દિલ્હીના સિંહાસન પર બેસવા (ઈ.સ. ૧૨૬૬) થી શરૂ થાય છે અને સુલતાન ફિરોઝશાહ તુગલકના શાસનના પ્રથમ છ વર્ષોની (અનુ. ઈ.સ. ૧૩૫૬) માહિતી સાથે પૂર્ણ થાય છે. બરાણીની "તારીખ-ઈ-ફિરોઝશાહી" પર્સિયન ઇતિહાસલેખનની પરંપરામાં આગવી છે, કારણ કે એ સમય સુધીના ઇતિહાસકારોમાં પહેલીવાર બરાણીએ રાજકીય અને આર્થિક પરિવર્તનોના કારણ અને પરિણામનું વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ખાસ

કરીને અલાઉદ્દીન ખલજીની આર્થિક નીતિઓ અને પગલાંઓ અંગે તેમણે તેના કારણો, રચના અને તેના પ્રભાવ અંગે ઊંડું વિશ્લેષણ કરેલું છે.

બરાણી ઇતિહાસ લખવાનું મહત્વ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છેઃ

"અશિક્ષિતો, સામાન્ય વર્ગના લોકો, અજાણ્યા, દુર્ગત, ધિક્કારપાત્ર અને બજારના લોકોનો ઇતિહાસ સાથે કોઈ સંબંધ રહી શકતો નથી કે એ તેમનો વ્યવસાય બની શકે. આ વર્ગના લોકો માટે ઇતિહાસ શીખવાનો કોઈ લાભ નથી અને એ કોઈ પણ સમયે ઉપયોગી બની શકતું નથી. કારણ કે ઇતિહાસ એ મહાન વ્યક્તિઓના મહત્ત્વ, ગુણો અને યશનું વર્ણન છે. ઇતિહાસ એક એવું વિજ્ઞાન છે કે જે મહાનુભાવો અને ઉચ્ચ કુળ જ જાતિઓ માટે જ યોગ્ય છે."અર્થાત્, બરાણીના મતે, ઇતિહાસ લેખન એ માત્ર રાજવી અને મહાન જાતિઓનું કાર્ય છે, સામાન્ય જનતા માટે નહિ.[આ મત આધુનિક સભ્યતામાં સ્વીકૃત બનતો નથી.]

3.1.5 ચૌદમી સદીના અંતના ઇતિહાસગ્રંથો

ચૌદમી સદીના બીજા અર્ધના અન્ય મહત્વના ઇતિહાસગ્રંથોમાં અગત્યના ગ્રંથો છે - અકાતા લેખકે લખેલું "સીરત-ઇ-ફિરોઝશાહી", સુલતાન ફિરોઝ તુગલક દ્વારા જાતે રચાયેલ "ફતૂહાત-ઇ-ફિરોઝશાહી" અને શમ્સ સિરાજ અફિફની "તારીખ-ઇ-ફિરોઝશાહી".

ખુદા બક્ષ લાઈબ્રેરી, પટણામાં રહેલું "સીરત-ઇ-ફિરોઝશાહી"ની દુર્લભ હસ્તપ્રત નકલ લેખકના નામ વિના છે. આ ગ્રંથમાં ઈ.સ. ૧૩૭૦-૭૧ સુધીના સુલતાન ફિરોઝશાહના શાસનકાળનો ઔપચારિક ઇતિહાસ રજૂ થયો છે. તેમાં સુલતાન ફિરોઝશાહ દ્વારા નેતૃત્વ આપવામાં આવેલા સૈનિક તથા શિકાર અભિયાનોની વિગત ઉપરાંત, ધાર્મિક પંથો, સૂફીઓ, ઉલેમાઓ, સામાજિક અને નૈતિક બાબતો તથા ખગોળશાસ્ત્ર, દવાઓ, ફાર્માકોલોજી જેવા વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી વિષયક રસપ્રદ માહિતી સમાવિષ્ટ છે.

આ ગ્રંથ ખરેખર સુલતાન દ્વારા જાહેર કલ્યાણ માટે કરવામાં આવેલી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ, સિદ્ધિઓ અને યોગદાનોનું એક સર્વાંગી સંકલન છે. નહેરો અને જળાશયોનું નિર્માણ, નગરીઓની સ્થાપના અને કિલ્લાઓનું બાંધકામ તેમજ જૂનાં સ્મારકોની જીરાણોદ્ધાર બાબતે વિસ્તૃત વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. ફતૂહાત-ઇ-ફિરોઝશાહી મૂળરૂપે ફિરોઝશાહની રાજધાનીની જામી મસ્જિદની દિવાલ પર ખોદવામાં આવેલ એક શિલાલેખ હતો. પછી તેને પુસ્તક સ્વરૂપે લખી અને સાચવી રાખવામાં આવ્યું. તેના માધ્યમથી સુલતાને સામાન્ય જનતાને જાણ કરવા માગી કે તેમણે જાહેર હિત માટે કઈ રીતે સુધારા લાવ્યા અને કઈ યોજનાઓ હાથ ધરી.

શમ્સ સિરાજ અફિફ, જે આ સમયગાળાના વધુ એક ઇતિહાસકાર હતા, તેઓ સુલતાન ફિરોઝશાહના શાસનના અંતિમ વર્ષોમાં તેમની સેવાઓમાં લાગેલાં જણાય છે. તેઓ જણાવે છે કે તેમના પરદાદા મલિક શિહાબ અફિફ, અલાઉદ્દીન ખલજીના શાસનકાળ દરમિયાન, ઘાઝી મલિકના અંતર્ગત દિપાલપુર પ્રાંતમાં આવક અધિકારી તરીકે કાર્યરત હતા. તેમના પિતા અને કાકા ફિરોઝશાહના કારખાનાઓના સંચાલનની દેખરેખ રાખતા હતા જ્યારે ફિરોઝશાહના અવસાન (ઈ.સ.૧૩૮૮) બાદ રાજમાં અરાજકતા અને કુરાજ શરૂ થઈ, ત્યારે એવું લાગે છે કે અફિફ નિવૃત્ત થઈ ઇતિહાસલેખનમાં પ્રવૃત્ત થયા. તેમણે તુગલક વંશના સુલતાન ઘિયાસુદ્દીન તુગલક શાહ (૧૩૨૦–૧૩૨૪)ના શાસનકાળથી શરૂઆત કરીને દિલ્લી સલ્તનતનો ઇતિહાસ લખવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ તેમના અનેક ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરે છે, જે દરેક સુલતાનના શાસનને સમર્પિત હતા. આમાંથી ફક્ત ફિરોઝશાહના શાસનકાળને સમર્પિત એક જ ગ્રંથ સમયની તહેસ-નહેસમાંથી બચી શક્યો છે. આ ગ્રંથ એવું લાગે છે કે ઈ.સ. ૧૩૯૮માં તૈંમૂર દ્વારા દિલ્લી લૂંટાવ્યા બાદ પૂર્ણ થયો હતો. આ કૃતિ ઝીલ સાથે ભરેલી છે અને ફિરોઝશાહને એક પવિત્ર શાસક તરીકે દર્શાવે છે કે જેણે પોતાના સિંહાસન પર બિરાજવાથી દિલ્હીને દરેક આપત્તિથી બચાવી. આ કારણસર તેમણે આ ગ્રંથને ''મનાકેબ'' (ગુણોત્તિનો સંગ્રહ)ના સ્વરૂપમાં લખ્યું છે, જેમ કે કોઈ સંતના આધ્યાત્મિક જીવનચરિત્ર હોય.

આ ગ્રંથને તારીખ-ઈ-ફિરોઝશાહી નામ એ ગ્રંથના સંપાદકો દ્વારા આપવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તક પાંચ કિસ્મ (ભાગો)માં વિભાજિત છે અને દરેક ભાગમાં અસમાન લંબાઈનાં અઢાર મુક્કદ્દિમા (અધ્યાયો) છે. છાપેલા ગ્રંથનો છેલ્લો (પાંચમો) કિસ્મ પંદરમો અધ્યાય પણ પૂરો થાય છે. એવું માનવામાં આવે છે કે છેલ્લા ત્રણ અધ્યાયો મોગલ બાદશાહોએ નષ્ટ કરી નાખ્યા હતા, શક્યતા છે કે તેમાં તૈંમુર (બાબરના પૂર્વજ) દ્વારા દિલ્લી લૂંટવામાં આવેલા પ્રસંગોનું જીવંત વર્ણન હતું.

અફિફનો આ ગ્રંથ ખૂબ મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે તેમાં ફિરોઝશાહની રાજ્યની નીતિઓના પરિણામે થયેલા સામાજિક અને આર્થિક જીવન અને સમૃદ્ધિ વિશે માહિતી મળી રહે છે. નવા શહેરી કેન્દ્રોની સ્થાપના, નહેરો અને પાણીના તળાવો જેવી જાહેર સુવિધાઓના નિર્માણ અને વહીવટીની સુધારાઓ અંગે આપેલી વિગતો અમૂલ્ય છે. એવી જ રીતે, ફિરોઝશાહ દ્વારા અમલમાં મુકાયેલા કૃષિ સુધારાઓનો પણ અફિફ ઉલ્લેખ કરે છે, જે સુલતાનની આવક સંબંધિત બાબતોમાં રસ દર્શાવે છે. અફિફ એ પણ નિર્દેશ કરે છે કે શાસન તંત્રમાં ભ્રષ્ટાચાર અને દુરુપયોગ ઘૂસી આવ્યો હતો. દરેક મંત્રાલયમાં અધિકારીઓ ભ્રષ્ટ બન્યા હતા. દિવાન-ઈ-અર્સ (સૈન્ય વિભાગ)માં વાર્ષિક તપાસના સમયે ઘોડેસવાર પાસેથી દરેક ઘોડા માટે એક તંકા લાંચ તરીકે

લેવામાં આવતો હતો. તે સાથે, કેન્દ્રિય સેનાના અવસાન પામતા સ્તર વિશે પણ તે સંકેત આપે છે - જે સેનાને મોંગોલ હુમલાઓ સામે સીમાને સફળતાપૂર્વક રક્ષવાનું શ્રેષ્ઠ લશ્કર માનવામાં આવતું હતું. એકંદરે, આ ગ્રંથ ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધ દરમિયાન દિલ્હી સલ્તનતના જીવન અને સંસ્કૃતિ વિશે માહિતી મેળવવાનો એક મહત્વપૂર્ણ સ્રોત છે.

દિલ્લી સલ્તનતના વિઘટન પછી અનેક પ્રાદેશિક સલ્તનતો અને નાના રાજ્યો ઊભા થયા. આ પ્રાદેશિક સલ્તનતોની રાજધાન્યોએ દિલ્લીની જગ્યાએ શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિના મુખ્ય કેન્દ્ર તરીકે સ્થાન લીધું. દિલ્લી, જે હવે એક નાના શહેરમાં ઘટી ગઈ હતી, તે ખિજ્જ ખાન (સાયયદ વંશ) દ્વારા કબજે કરવામાં આવી. ખિજ્જ ખાન (શાસનકાળ ૧૪૧૪ થી ૧૪૨૧) અને તેમના પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી મુબારકશાહે (૧૪૨૧–૧૪૩૪) દિલ્હી સલ્તનતની શક્તિને પુનઃ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ સફળતા ના મળી. મુબારકશાહની હત્યા તેમના પોતાના અમલદારો દ્વારા થઈ, તે પણ તેમના યૌવનકાળમાં.

તેમના એક અધિકારી યાહ્યા બિન અહમદ સિરહિન્દીએ ૧૪૩૪માં દિલ્લી સલ્તનતનો ઈતિહાસ લખ્યો અને તેને સુલતાનના નામ પરથી "તારીખ-ઈ મુબારકશાહી" નામ આપ્યું. તે સુલતાન મુઈઝુદ્દીન મહમ્મદ બિન સામ, જે મોહમ્મદ ઘોરી તરીકે પણ ઓળખાય છે; જેમણે ઘોરીયાન વિજય દ્વારા ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, તેમની કથાથી શરૂ થાય છે અને ૧૪૩૪માં મહમ્મદ શાહના સિંહાસનારૂઢ થવાના વર્ણન સાથે પૂર્ણ થાય છે. લેખકે ભારતના વિવિધ સમયગાળામાં લખાયેલા ઈતિહાસગ્રંથોમાંથી માહિતી લીધેલી છે. યાહ્યા દ્વારા ઉપયોગમાં લીધેલા કેટલાક સ્રોતો હવે અસ્તિત્વમાં નથી, પરંતુ તેમાથી મેળવેલી અને "તારીખ-ઈ મુબારકશાહી"માં સમાવિષ્ટ માહિતીના અંશો બચી ગયા છે, જેના કારણે આ કૃતિનું મહત્વ વધી જાય છે. અકબરના સમયમાં ઈતિહાસકારોએ દિલ્લી સલ્તનતના ઈતિહાસને રજૂ કરતી પોતાની રચનાઓમાં આ "તારીખ"નો વ્યાપક ઉપયોગ કર્યો હતો.

3.1.6 પંદરમી સદીના ઈતિહાસગ્રંથો

પંદરમી સદીમાં વિવિધ રાજ્યોના ઈતિહાસ વિશે અનેક ઈતિહાસ ગ્રંથો લખાયા અને તે પ્રાદેશિક શાસકોને સમર્પિત હતા. શિહાબ હકીમે માલવા રાજયનો ઈતિહાસ તૈયાર કર્યો અને તેને સુલતાન મહમ્મદ ખલજીના નામ પરથી "મઆસિર-ઈ મહમ્મદશાહ" નામ આપ્યું. ઈરાનમાંથી આવનારા વિદેશી વિદ્વાન અબ્દુલ હુસૈન તૂનીએ, જેઓ અમદાવાદ (ગુજરાત)માં વસવાટ કરવા આવ્યા હતા, તેમણે સુલતાન મહમૂદશાહ બેગડાના શાસનકાળ દરમિયાન "મઆસિર-ઈ મહમૂદશાહી" લખ્યું.

બંને કૃતિઓ આજ સુધી ઉપલબ્ધ છે. વધુ એક નોંધપાત્ર ઈતિહાસગ્રંથ છે તારીખ-ઈ મુહમ્મદી, જે કાલ્પીના રહેવાસી મુહમ્મદ બેહમદખાની દ્વારા સંકલિત કરાયું હતું. આ કૃતિ તબકાત પદ્ધતિમાં લખાયેલી છે અને અરબીમાં ઈસ્લામના ઉદયથી તેની શરૂઆત થાય છે. આ ગ્રંથ તબકાત-ઈ નાસિરી, બરાનીનું તારીખ-ઈ ફિરોઝશાહી અને અન્ય સમકાલીન ગ્રંથોનો સારાંશ છે, જે ફિરોઝશાહ અને તેના ઉત્તરાધિકારીઓના ઈતિહાસને આવરે છે પરંતુ કાલ્પીને સંસ્કૃતિ અને શૈક્ષણિક કેન્દ્ર તરીકે ઊભા કરવાના પ્રસંગમાં તેના સુલતાનો આશ્રય હેઠળ થયેલા વિકાસનું વર્ણન મૂળભૂત છે. લેખક એ પ્રસંગોનું વર્ણન કરે છે જેમાં મહમૂદ ખાન તુર્કે કાલ્પી રજવાડાની સ્થાપના કરી અને ૧૩૯૮માં તૈંમુરના પાછા ફરી જવાથી પછી સુલતાનની ઉપાધિ ધારણ કરી. કાલ્પી, જૌનપુર અને માલવાના સુલતાનો પરસ્પર સંબંધ કેવો હતો તે અંગેની માહિતી પણ ઐતિહાસિક રીતે મહત્વપૂર્ણ છે.

3.3 સારાંશ

મુસ્લિમ વિશિષ્ટ વર્ગમાં ઈતિહાસને ધાર્મિક શાસ્ત્ર અને ફિક્હ (ધાર્મિક કાયદાશાસ્ત્ર) પછી ત્રીજું મહત્વપૂર્ણ જ્ઞાનસ્ત્રોત માનવામાં આવતું હતું. તેથી, ૧૨મી સદીના અંતમાં દિલ્હીની સલ્તનત સ્થાપાયા પછી ઈતિહાસનો અભ્યાસ અને લેખન ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ ગણાતા હતા. હિંદ-પર્શિયન પરંપરામાં ઈતિહાસલેખનની શરૂઆત કરનાર પાયોનિયરોમાં મુહમ્મદ બિન મનસૂર, જેને લોકપ્રિય રીતે ફખ્ર-ઈ મુદબ્બિર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે,નો સમાવેશ થાય છે. તેમના લેખનમાં ઈસ્લામના પયગંબર અને મુસ્લિમ શાસકો (જેમ કે કૂત્બુદ્દીન ઐબક)ની વંશાવળીઓનો સમાવેશ થતો.

મિનહાજ સિરાજ જુઝજાની ૧૩મી સદીના વધુ એક મહત્વપૂર્ણ ઈતિહાસકાર હતા. તેમ છતાં, ઈન્ડો -પર્શિયન ઈતિહાસલેખનમાં ૧૪મી સદીના સૌથી મહત્વપૂર્ણ ઈતિહાસકાર તરીકે ઝિયાઉદ્દીન બરાનીને માનવામાં આવે છે. તેમનું કાર્ય તારીખ-ઈ-ફિરોજશાહી મધ્યકાળીન ભારતની ઈતિહાસલેખન પરંપરામાં એક માઈલસ્ટોન તરીકે ગણાય છે. આ ગ્રંથ તેમણે પોતાના સમયના શાસકોના માર્ગદર્શન માટે લખ્યો હતો. મુઘલ શાસન દરમિયાન આ ઈતિહાસલેખન પરંપરાનું ધ્યાનપૂર્વક પાલન કરવામાં આવ્યું અને તે નવી ઊંચાઈએ પહોંચી. મુઘલ યુગના કેટલાક મહત્ત્વના ઈતિહાસકારોમાં અબુલ ફઝલ, નિજામુદ્દીન અહમદ, અબદુલ કાદિર બદાઉની, ખ્વાજા કામગાર હુસૈની અને અબ્દુલ હમીદ લાહોરીનો સમાવેશ થાય છે.

3.4 ચાવીરૂપ શબ્દો

- ઈતિહાસલેખન, નિઃ સંદેહ,

3.5 સ્વાધ્યાય

(ક)નીચે આપેલ પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

૧.મિનહાજની ઇતિહાસલેખન શૈલીનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપો.

૨.૧૪મી સદી દરમિયાન લખાયેલા મહત્વપૂર્ણ ઇતિહાસગ્રંથો અંગે ચર્ચા કરો.

૩.અકબરના શાસનકાળ અંગે અબુલ ફઝલ અને બદાઉનીના લેખનની તુલના કરો.

(બ)નીચે આપેલ પ્રશ્નોના વિસ્તુત જવાબ આપો :

૧.ચૌદમી સદીના અંતના ઇતિહાસગ્રંથો વિશે વિસ્તુત ચર્ચા કરો.

૨.સલ્તનત યુગના ગ્રંથો વિશે ચર્ચા કરો.

3.6. સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

- ઈકતિદાર હુસૈન સિદ્દીકી, 'ભારતમાં ઈસ્લામિક ઈતિહાસલેખનનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ', જર્નલ ઓફ ઓબ્જેક્ટિવ સ્ટડીઝ, ખંડ ૧, સંખ્યા ૧-૨, જુલાઈ-ઓક્ટોબર, ૧૯૮૯, જામીયા નગર, નવી દિલ્હી.
- હસન બરાણી, 'ઝિયાઉદ્દીન બરાની', ઈસ્લામિક કલ્ચર, હૈદરાબાદ, દક્ષિણ, ખંડ ૈં, સંખ્યા ૧, જાન્યુઆરી ૧૯૩૮.
- નોર્મન અહમદ સિદ્દીકી, 'શૈખ અબુલ ફઝલ' ઈતિહાસગ્રંથઃ હિસ્ટોરિયન્સ ઓફ મિડિયેવલ ઈન્ડિયા, સંપાદકઃ મોહિબુલ હસન, મીરઠ, ૧૯૬૮.
- કે.એ. નિઝામી, 'અકબરના શાસનકાળનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય', પુસ્તકમાંઃ ઓન હિસ્ટરી એન્ડ હિસ્ટોરિયન્સ ઓફ મિડિયેવલ ઈન્ડિયા, મુનશિરામ મનોહરલાલ, નવી દિલ્હી, ૧૯૮૩.

એકમ - 4

મુઘલ યુગ દરમિયાન ઈતિહાસલેખન : રાજસત્તા કેન્દ્રિત આત્મકથાઓ, રાજ્ય કેન્દ્રિત ઈતિહાસ, મુસ્લિમ ઈતિહાસલેખનનો પ્રભાવ

:: રૂપરેખા ::

4.1 મુઘલ યુગ દરમિયાન ઈતિહાસલેખન

4.1.1 પ્રારંભિક ઈતિહાસલેખન

4.1.2 અકબરનો શાસનકાળઃ અસત્તાવાર ઈતિહાસ

4.1.3 અકબરનો શાસનકાળઃ સત્તાવાર ઈતિહાસ

4.1.4 જહાંગીરના શાસનકાળ દરમ્યાનનો ઈતિહાસ

4.1.5 શાહજહાંના શાસનકાળ દરમ્યાનનો ઈતિહાસ

4.1.6 ઔરંગઝેબના શાસનકાળ દરમ્યાનનો ઈતિહાસ

4.2 સારાંશ

4.3 ચાવીરૂપ શબ્દો

4.4 સ્વાધ્યાય

4.5 સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

4.1 મુઘલ યુગ દરમિયાન ઈતિહાસલેખન

મુઘલ યુગના ઈતિહાસલેખનનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ લક્ષણ એ છે કે લગભગ બધા મુઘલ બાદશાહોની રાજગાદી સુધી અધિકૃત ઈતિહાસકારોની નિમણૂક થતી હતી. આ ઈતિહાસકારોને બાદશાહો દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવતા અને તેમને તમામ અધિકૃત દસ્તાવેજો આપવામાં આવતા હતા જેથી તેઓ ઈતિહાસ લખી શકે.

આ યુગનું બીજું ખાસ લક્ષણ એ છે કે કેટલાક મુઘલ શાસકો પોતે પોતાનું આત્મચરિત્ર લખતા હતા. તુઝુક-ઈ બાબરી (તુર્કી ભાષામાં, પારસીમાં નહીં) બાબર દ્વારા અને તુઝુક-ઈ જહાંગીરી (પારસી ભાષામાં) જહાંગીર દ્વારા લખાયેલું, આ પ્રકારની કૃતિઓમાં મહત્વપૂર્ણ છે. અધિકૃત ઈતિહાસગ્રંથો ઉપરાંત, જે એક નિશ્ચિત મર્યાદાઓ હેઠળ લખવામાં આવતા, ઘણા સ્વતંત્ર વિદ્વાનો દ્વારા પણ ગ્રંથો લખાયા હતા, જેમણે તે યુગની નીતિઓ અને ઘટનાઓનું ટીકાત્મક મૂલ્યાંકન કરેલું છે. આ વિભાગમાં જુદા જુદા મુઘલ શાસકોના શાસનકાળ દરમિયાનના ઈતિહાસલેખન (હિસ્ટોરિયોગ્રાફી)ની ચર્ચા કરી છે.

4.1.1 પ્રારંભિક ઇતિહાસલેખન

ઝહિરુદ્દીન મુહંમદ બાબર, જેણે ભારતમાં ચઢાઈ કરીને ૧૫૨૬માં લોદી શાસનને ઉખેડી પોતાનું શાસન સ્થાપ્યું, એ ખૂબ જ સર્જનાત્મક લેખક હતો. તેણે પોતાની માતૃભાષા તુર્કી તેમજ ફારસી ભાષામાં લખાણ કર્યું. તુઝુક-ઇ બાબરી, જે તુર્કી ભાષામાં લખાયેલું છે, એ એક સાહિત્યિક શ્રેષ્ઠકૃતિ છે. તેમાં મધ્ય એશિયામાં તીમૂરી શાસનશક્તિના પતનનો ઇતિહાસ, તેમનું આત્મચરિત્ર, ભારતમાં જીવન અને સંસ્કૃતિનું વર્ણન અને પૂર્વ ભારતમાં તેમના વિરોધી સામેની લડાઇઓ દરમ્યાનની ઘટનાઓની ડાયરી સમાયેલ છે.

બાબરનું મધ્ય એશિયા અને ખુરાસાન અંગેનું વર્ણન નિષ્પક્ષતાથી ભરેલું છે. જોકે, ભારતમાં શાસક વર્ગ સાથેના સંબંધો અંગે તેનું વર્ણન નિષ્પક્ષ નથી. તેનું કારણ એ છે કે તે તેમના વિરુદ્ધ યુદ્ધ ચલાવી રહ્યો હતો અને તેની અંદર વિમત્તાવાળાઓ સામે કટુતા હતી. તેણે ભારતીય અમલદારોને વિશ્વાસઘાતી ગણાવ્યા છે, જો કે જાતે જ તેણે તેમને છેતર્યા હતા. અફઘાનોએ બાબરને ઇબ્રાહિમ લોદી સામેની લડતમાં મદદ માટે બોલાવ્યો હતો અને વિચાર કર્યો હતો કે ખજાનો લઈને તે પાછો ફરશે.

બાબર ભારતના સંસાધનો અને શહેરો તથા ગામોમાં ઉપલબ્ધ કુશળ કામદારો અને હસ્તકલાકારોની ખૂબ પ્રશંસા કરે છે. તે કહે છેઃ "કોઈ પણ કામ કે વ્યવસાય માટે હંમેશાં એક સમૂહ તૈયાર રહે છે, જેને પેઢીદીઠ એ વ્યવસાયનો વારસો મળતો રહ્યો છે."બાબર સરકારો (પ્રશાસન એકમો)ની યાદી તથા વાર્ષિક આવકનું પણ વર્ણન આપે છે. શહેરો અને ગામોનું તેનું ટોપોગ્રાફીક વર્ણન રસપ્રદ છે. તેના આત્મચરિત્રમાં આપેલી ભૌગોલિક વિગતો પણ તેની મહત્તા વધારે છે. આ ઉપરાંત, તુઝુક-ઇ બાબરી માત્ર રાજકીય વર્ણન નથી પરંતુ એક કુદરતી વિજ્ઞાનીઓની ડાયરી તરીકે પણ જોવામાં આવે છે. તેણે જે જે વિસ્તારોની મુલાકાત લીધી એના વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ વિશેનું વર્ણન ઘણું જીવંત અને માહિતીસભર છે.

બાબરના પુત્ર અને વારસદાર હુમાયુ (૧૫૩૦–૧૫૫૫) ને પણ ઇતિહાસમાં ખાસ રસ હતો. તેણે પ્રખ્યાત વિદ્વાન ખ્વાંદમીરને પોતાના શાસનકાળનો ઇતિહાસ લખવા આદેશ આપ્યો હતો. રાજઆદેશ અનુસાર ખ્વાંદમીરે હુમાયુના ગાદી પર આસીન થવાથી લઈને ઇ.સ. ૧૫૩૫ સુધીના સમયગાળાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ તૈયાર કર્યો અને તેને કાનૂન-ઇ હુમાયુ નામ આપ્યું.

આ કૃતિ હુમાયુની રાજનીતિક નીતિ, ખાસ કરીને ભારતીય અમલદારો અને જમીનદાર શ્રેણી પ્રત્યેના તેના વલણ પર રસપ્રદ પ્રકાશ પાડે છે. ખ્વાંદમીર હુમાયુના

એવા પ્રયત્નોનો ઉલ્લેખ કરે છે કે જેમાં તેણે ભારતીય નાયકોને પોતાની તરફ ઝુકાવવા માટે પ્રયાસો કર્યા હતા.

4.1.2 અકબરનો શાસનકાળઃ અસત્તાવાર ઈતિહાસ

અકબર (૧૫૫૬–૧૬૦૫)ના ગાદી પર આવી પહોંચ્યા પછી ઈતિહાસ લેખનના વિચારધારામાં અને ઈતિહાસકારોની વર્ગવ્યવસ્થામાં મહત્વપૂર્ણ ફેરફાર થયો. રાજવંશનો ઈતિહાસ એ રાજવંશની યાદગીરી તરીકે કાર્ય કરે છે એ વિચાર સાથે અકબરે એક હજાર વર્ષનો ઈતિહાસ લખાવવાનો વિચાર આપ્યો. આ ઈતિહાસ ઈસ્લામના પહેલા હજાર વર્ષના ઈતિહાસને આવરી લેતો અને તારીખ-ઈ અલ્ફી તરીકે ઓળખાતો હતો.

બાબર અને હુમાયુના જીવન અને સમય વિશે માહિતી મેળવવા માટે અકબરે તમામ અધિકારીઓ, નવાબો અને સંબંધીઓને તેમના સ્મૃતિલેખો પુસ્તક સ્વરૂપે લખવા માટે કહ્યું. અકબરની ઈચ્છાને અનુસરીને, બાબરની પુત્રી ગુલબદન બેગમ, હુમાયુના અધિકારી બાયઝીદ બિયાત અને અંગત સેવક જૌહર અફતાબચીએ પોતાના સ્મૃતિલેખો પુસ્તકરૂપે લખ્યા. ગુલબદન બેગમનું "હુમાયુનનામા" નામનું સ્મૃતિસંગ્રહ રાજપરિવારના હવેલીજીવન અને સંસ્કૃતિ અંગે પ્રકાશ પાડતું મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત છે. આ સ્ત્રોત એક સ્ત્રીના દૃષ્ટિકોણથી લખાયું હોવાથી વિશિષ્ટ માનવામાં આવે છે.

બાયઝીદ બિયાત, હુમાયુના મૃત્યુ પછી મુનિમ ખાન ખાન-ઈ ખાનાનના વશમાં જૌનપુર અને બંગાળમાં સેવા આપતા હતા અને તેમને અકબરે રાજ્યપાલ પર નજર રાખી રહેલી માહિતી ગુપ્ત રીતે સમ્રાટ સુધી પહોંચાડવાનો આદેશ આપ્યો હતો. તેમણે ઈરાન, કાબુલ અને ભારતમાં હુમાયુના જીવનની ઘટનાઓનું વર્ણન કર્યું છે, જેમાંથી મોટાભાગની ઘટનાઓના તેઓ સાક્ષી તેમણે જાતે જોઈ હતાં. તેમનું પુસ્તક "તઝ્કિરત-ઈ હુમાયુ વ અબ્દુલ અકબર" તરીકે ઓળખાય છે. જૌહર અફતાબચી, જેણે હુમાયુની સેવા કરી હતી, તેણે પણ "તઝ્કિરત-ઉલ-વાકિયાત" નામે હુમાયુના જીવન અને સમયગાળાની ઉપયોગી માહિતી આપી છે. ગુલબદન બેગમ, બાયઝીદ બિયાત અને જૌહર અફતાબચીના સ્મૃતિસંગ્રહો ગંભીર અને લઘુમાહિતીઓ વચ્ચે ફરક કરતા નથી, છતાંય આ તમામ કૃતિઓ તારીખ-ઈ અલ્ફી તથા અકબરના સમયના અન્ય ઈતિહાસ ગ્રંથો જેમ કે અબુલ ફઝલનું અકબરનામા જેવા કૃતિઓ માટે આધારરૂપ સાબિત થયાં.

અકબરે તારીખ-ઈ અલ્ફી (હિજરી કૅલેન્ડરના પ્રથમ હજારો વર્ષના ઈતિહાસ) તૈયાર કરવા માટે સાત વિદ્વાનોની સમિતિની રચના કરી. સમિતિના દરેક

સભ્યને નક્કી સમયગાળો આપીને ક્રમશઃ ઇતિહાસ લખવાનું કાર્ય સોંપાયું હતું. આ યોજના અનુસાર, ઘટનાઓને વર્ષવાર વર્ણવી છે. જોકે, કેટલાક ભારતીય શાસકોના ઇતિહાસને અલગ વિભાગોમાં અલગથી વર્ણવવામાં આવ્યા છે. આ રીતે મુહમ્મદ તુગલક, લોધી વંશ, દિલ્હી સુલતાનતના પતન પછી ઉદય પામેલ પંદરમી સદીના પ્રદેશીય રાજ્યો, શેર શાહ સૂરિ, ઇસ્લામ શાહ અને આદિલ શાહ સૂરિના ઇતિહાસને અલગ વિભાગમાં સમાવિષ્ટ કરાયો છે.

આ ગ્રંથનો અંતિમ ભાગ અકબરના રાજવટના વર્ષ ૧૫૮૫ સુધીના ઇતિહાસને સમર્પિત છે પણ, તારીખ-ઇ અલ્ફીમાં પોતાના શાસનના વર્ણનથી અકબર સંતોષ પામ્યો નહીં. તેથી ૧૫૮૯–૧૫૯૦માં તેણે અબુલ ફઝલને પોતાનો ઇતિહાસ લખવાનો આદેશ આપ્યો, જે બાબર અને હુમાયુના વર્ણનથી શરૂ થતો હતો.

આ કાર્ય માટે એક બ્યુરોની સ્થાપના કરવામાં આવી જેમાં કુશળ માણસોને અબુલ ફઝલની સહાય માટે નિમવામાં આવ્યા. રાજ્યના તમામ દસ્તાવેજો અને રેકોર્ડ્સ અબુલ ફઝલને ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવ્યા. અબુલ ફઝલને આ કાર્ય માટે પસંદ કરવાનું કારણ એ હતું કે તેણે અકબરની વિચારધારા અને ધાર્મિક નિકટતા સાથે પોતાની ઓળખાણ બનાવી હતી. તેણે અકબરને એવા રૂપમાં રજૂ કર્યો જેવું અકબર પોતે ઇતિહાસમાં જોવા ઇચ્છતો હતો.

અકબર પોતાને પોતાના સમયના આધ્યાત્મિક યોગ્યતાનો પૂર્ણ પ્રતિનિધિ માનતો હતો અને ઇતિહાસમાં પોતાનો ઉલ્લેખ ઇન્સાન-ઇ કામિલ (સંપૂર્ણ માણસ) તરીકે થવો જોઈએ એવી ઇચ્છા રાખતો હતો - જેને ભગવાને તૌહિદ (દૈવી એકતા)ના પરિપૂર્ણ જ્ઞાનથી નવાજ્યો હતો. અકબરનામા લખતી વખતે, અબુલ ફઝલએ સમ્રાટના આ મરજી મુજબ તેમનું ચિત્રણ કર્યું. તેણે અકબરને એક એવા બ્રહ્માંડ પુરુષ (Cosmic Man) તરીકે રજૂ કર્યો છે, જેને [ભગવાને બહારના સ્વરૂપ (જહિર) અને આંતરિક અર્થ (બાતિન)] આંતર-બાહ્ય સ્વરૂપ; બંને પર અધિકાર આપ્યો છે. અકબરનું ધ્યેય દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે તેણે લોકોને પરંપરાગત અનુકરણ (તકલિદ)માંથી મુક્ત કરીને સત્ય તરફ દોરી જવું છે અને એવું પરિબળ ઊભું કરવું છે જેમાં વિવિધ પંથોના લોકો શાંતિથી અને એકતા સાથે રહી શકે. તેને ભગવાન તરફથી પ્રકાશ રૂપે પ્રગટ થયેલો માનવામાં આવ્યો છે.

તુલનાસભર વખાણ હોવા છતાં, અબુલ ફઝલ અકબરના શાસનકાળનો એવો ઇતિહાસ લખવામાં સફળ રહ્યો જે ઇન્ડો-પર્સિયન ઇતિહાસલેખન માટે એક મહત્વપૂર્ણ યોગદાન માનવામાં આવે છે. આ કૃતિ પાંચ વખત સુધારાની પ્રક્રિયા પછી

પૂર્ણ થઈ, જેમાં સાત વર્ષનો ભારે પરિશ્રમ સામેલ હતો. આ કૃતિની પૂર્ણતા એક ઐતિહાસિક ઘટના હતી.

અબુલ ફઝલ એવું માનતો નહોતો કે ભારતીય ઇતિહાસ ફક્ત ભારતમાં મુસ્લિમ શાસકોની સિદ્ધિઓ સુધી મર્યાદિત હોવો જોઈએ અને તેણે ઇસ્લામના ભૂતકાળ સાથે કોઇ સંબંધ સ્થાપિત કરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. અકબરના રાજપૂતો સામેના સૈન્ય અભિયાનના વર્ણનમાં તે ખાસ કરીને આ મુદ્દા પર ભાર મૂકે છે કે અકબરની સમાધાનકારી નીતિને ધ્યાનમાં લેતાં કોઈ પણ હિંદુ કે મુસ્લિમ શાસકને સામ્રાજ્યની સંઘમાં જોડાવાનું ટાળવા માટે કોઇ ન્યાયસંગત કારણ ન હતું. તે માને છે કે અકબરની રાજ્ય નીતિ દેશમાં એકતા, સ્થિરતા અને આર્થિક સમૃદ્ધિ લાવવાના હેતુથી રચાઈ હતી. અસલમાં, અબુલ ફઝલની ધર્મનિરપેક્ષ દૃષ્ટિથી લખાયેલી ઇતિહાસલેખનશૈલી આગળની શતાબ્દીમાં વધુ સ્વીકાર પામતી ગઈ.

અકબરનામા અને આયિન-ઇ અકબરીમાં અકબર દ્વારા વર્ષ ૧૬૦૨ સુધીના લાગુ કરાયેલા ઘટનાઓ અને નીતિઓની વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવી છે. જોકે, અબુલ ફઝલ એ બાબતોનો ઉલ્લેખ કરતો નથી કે જે અકબર પર કોઇ શંકા ઉઠાવે કે તેની છબીને ધૂંધળી કરે. એ સાચું છે કે આયિન-ઇ અકબરીમાં આર્થિક વિગતો ભરપૂર છે, પરંતુ આ વિગતોથી ખેડૂતવર્ગ કે કામદાર વર્ગના જીવન અને સ્થિતિ અંગે કંઇ જાણવા મળતું નથી.

આયિન-ઇ અકબરીમાં આપેલી આંકડાકીય માહિતી આર્થિક ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે મૂલ્યવાન સ્રોત છે અને આ પ્રકારની માહિતી પહેલાની કોઇ પણ ઐતિહાસિક કૃતિમાં કે ૧૮મી સદી સુધી અન્યત્ર નથી જોવા મળતી. તેમ છતાં, આમાંથી કારીગરો કે ખેડૂત વર્ગ સંપૂર્ણપણે ગાયબ છે.

અકબરનામાનું તૃતીય ભાગ - આયિન-ઇ અકબરી - શાસન અને વહીવટના વિવિધ વિભાગો દ્વારા વ્યવસ્થાપન અને નિયંત્રણના તંત્રની અનોખી માહિતી ધરાવે છે. તેમાં હિંદુઓના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનું પણ વર્ણન છે. જોકે, અબુલ ફઝલનું અકબરના વિચારો અને ધાર્મિક માન્યતાઓ સાથેનું તાદાત્મ્ય આવા રંગબેરંગી દૃશ્યપટ રજૂ કરવામાં અવરોધરૂપ બને છે જે સમાજમાં ચાલતા વિવિધ પ્રવાહોને દર્શાવે. અબુલ ફઝલ જ્યારે આવકવેરા સુધારાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે ત્યારે શાહ મન્સૂર કે તેના ઉત્તરાધિકારી ટોડરમલના યોગદાનનો ઉલ્લેખ કરતો નથી અને બધાં મુખ્ય સુધારાઓ, જેમાં આયિન-ઇ દશસાલા (દસ વર્ષીય વ્યવસ્થા) અને આવક દસ્તૂરોનો સમાવેશ થાય છે, તેમને અકબરની જ ઉપજ તરીકે દર્શાવે છે.

અકબરનામામાં આપણે અકબરના યુગની એવી આત્મા જોવા નથી મળતી કે જે અબ્દુલ કાદિર બાદાયૂની કે નિઝામુદ્દીન અહમદ દ્વારા સફળતાપૂર્વક દર્શાવવામાં આવી છે. નિઝામુદ્દીન અહમદ અને અબ્દુલ કાદિર બાદાયૂની એ સમયગાળાના બે મહત્વપૂર્ણ ઈતિહાસકારો છે. ઈતિહાસવિદ્યા તરીકે ઈતિહાસના વધતા લોકપ્રિય પ્રભાવથી પ્રેરાઈને, બંને વિદ્વાનોએ ભારતમાં મુસ્લિમ શાસનના ઈતિહાસની રચના કરી છે અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વિદ્વાન લોકોએ કરેલા યોગદાનોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમની કૃતિઓ અનેક ખંડોમાં વિખેરાયેલી છે. હવે આપણે આ બંનેને અલગથી સમજીએ.

નિઝામુદ્દીન ખ્વાજા મુકીમ હરાવીનો પુત્ર હતો, જે બાબર અને હુમાયુનના અમલદાર હતો. સંસ્કારલભ્ય અને શિક્ષિત નિઝામુદ્દીનને ઈતિહાસ અને સાહિત્યના અભ્યાસમાં રુચિ હતી. જ્યારે તેણે ભારતમાં ઈતિહાસ લેખનની યોજના ત્રણ ખંડોમાં શરૂ કરી, ત્યારે તેણે પોતાના સહાયકો તરીકે માસૂમ ભક્કરી જેવા લોકોને જોડ્યા અને સામ્રાજ્યના વિવિધ પ્રદેશોની માહિતી એકત્રિત કરવા માટે કામ લાગ્યું.

સુશિક્ષિત નિઝામુદ્દીને સુબાઓ અને દરબારમાં મહત્વપૂર્ણ હોદ્દાઓ પર કામ કરીને શાસનનો વ્યાપક અનુભવ મેળવ્યો હતો. આ અનુભવના આધારે તેણે ઈતિહાસ ક્ષેત્રે મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું. તેના પ્રથમ ખંડમાં ભારતમાં મુસ્લિમ શાસકોના ઈતિહાસને ૧૫૨૬માં લોદી વંશના પતન સુધી આવરી લેવાયો છે. બીજો ખંડ મુગલ શાસકોના ઈતિહાસને ૧૫૯૩ સુધી લઈ જાય છે. ત્રીજો ખંડ ભારતમાં ઉદ્ભવેલા પ્રાદેશિક રાજ્યોના ઉદય અને પતન સાથે સંકળાયેલ છે. નિઝામુદ્દીન અહમદનો ખાસ શ્રેય એ છે કે તેણે અકબરના શાસનકાળમાં ઘટેલી તમામ મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓ, જેમાં વિવાદાસ્પદ મહઝરનો પણ સમાવેશ થાય છે (જેનું અબુલ ફઝલ ઉલ્લેખ કરતો નથી), તેનું વર્ણન કર્યું છે. જોકે નિઝામુદ્દીન અહમદ એ સમયમાં મીર બક્ષી (સેનાપતિ વિભાગના પ્રમુખ) હોઈને કોઈ ગંભીર ટીકા નથી કરી, છતાં તેણે અબુલ ફઝલ દ્વારા છૂટી ગયેલી ઘણી બાબતોને પૂર્ણ કરી છે.

તેનું કાર્ય "તબકાત-ઈ અકબરી" તમામ અનુગામી ઈતિહાસકારો દ્વારા અધિકૃત માનવામાં આવ્યું છે અને તેમણે તેમાંની વિગતોનો વ્યાપક ઉપયોગ કર્યો છે. અબ્દુલ કાદિર બદાયૂની પણ ઈતિહાસ અને સાહિત્યના ઉત્સુક વિદ્યાર્થી હતાં. તેઓ જણાવે છે કે પોતાના વિદ્યાર્થી જીવનથી જ તેઓ ઈતિહાસ વાંચવા કે લખવામાં કલાકો પસાર કરતા. તેમણે સંસ્કૃત અને શાસ્ત્રીય ભારતીય સંગીત સાથે ઈસ્લામિક થિયોલોજીનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. અકબરે તેમને સંસ્કૃતમાંથી મહાભારતનો ફારસી ભાષામાં અનુવાદ કરવા માટે નોકરી આપી હતી. તેમના ઈતિહાસના પ્રથમ

ખંડનું શીર્ષક મુનતખબુત તવારીખ છે, જેમાં દિલ્હી સુલતાનતનો ઈતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. બીજો ખંડ અકબરના શાસનકાળને આવરી લે છે, જ્યારે ત્રીજા ખંડમાં અકબરના શાસન દરમ્યાનના વિદ્વાનો, કવિઓ અને સૂફી સંતોની જીવનકથાઓ આપવામાં આવી છે. તેમનો આ વર્ણન ખૂબ જ રસપ્રદ છે અને તે સમયના મહત્વપૂર્ણ તથ્યોને ઉજાગર કરે છે. બદાયૂનીની શૈલીની સુંદરતા તેની સંક્ષિપ્તતામાં છુપાયેલી છે. પ્રથમ ખંડમાં વિવિધ સ્ત્રોતોમાંથી લેવામાં આવેલી માહિતી આપવામાં આવી છે, જેમાંથી ઘણી તો આજના સમય સુધી ટકી પણ નથી. વધુમાં, બદાયૂની પાસે વિશ્લેષણાત્મક અને સ્વતંત્ર મગજ હતું અને તેમના વિચારો સરકારી દૃષ્ટિકોણથી અલગ હતા.

ખરેખર તો, બદાયૂનીનો હેતુ પોતાના સમયનો નિખાલસ આલેખ આપવાનો હતો. બદાયૂનીનો બીજો ખંડ અધ્યયન માટે અત્યંત મહત્વનો છે અને અકબરના શાસનકાળને યોગ્ય રીતે સમજવા માટે તેને અબુલ ફઝલના અકબરનામા સાથે મળીને વાંચવો જોઈએ. બદાયૂની અકબરના શાસનક્ષમતા વિશે કોઈ અસ્વીકાર્ય પ્રશ્નોને અવગણતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે, તેઓ કરોરી પ્રયોગના નિષ્ફળતા અને તેના કારણે થયેલી વિપત્તિને નોંધાવે છે. બદાયૂનીના મોટા ભાગના તથ્યો નિઝામુદ્દીન અહમદ દ્વારા પણ સમર્થિત થાય છે.

અબુલ ફઝલ કે નિઝામુદ્દીન અહમદની સરખામણીમાં, બદાયૂનીનું વર્ણન અકબરના ઈબાદતખાનામાં યોજાયેલા ધર્મવિષયક ચર્ચાઓનું અને મુસ્લિમ ધર્મગુરૂઓ સાથેના અકબરના મતભેદોની શરૂઆતનું વધુ જીવંત ચિત્ર રજૂ કરે છે, જે વિવિધ વિચારોના પ્રવાહ અને પ્રતિપ્રવાહોને સ્પષ્ટ કરે છે. કેટલાક વિવાદાસ્પદ મુદ્દાઓમાં તો બદાયૂનીના વર્ણનને અકબરનામા કરતાં પણ વધુ મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. તેમાં (કારી) એવી લાગણી થાય છે કે લેખન પર કોઈ સરકારી નિયંત્રણ નથી, તે સમયની વાસ્તવિકતાઓને પકડી લે છે અને ત્યારે ચાલી રહેલા વિરોધાભાસોનું વ્યાપક અને ગંભીર પ્રતિબિંબ આપે છે.

4.1.3 અકબરનો શાસનકાળ: સત્તાવાર ઈતિહાસ

નિઝામુદ્દીન અહમદ અને અબ્દુલ કાદિર બદાઉની આ સમયગાળાના બે મહત્વપૂર્ણ ઈતિહાસકારો હતા. ઈતિહાસવિષયક શાખાની લોકપ્રિયતા દ્વારા પ્રેરિત થઈને, બંને વિદ્વાનો ભારતમાં મુસ્લિમ શાસનના ઈતિહાસ વિશે લખ્યું છે અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રગટ થયેલા વિષયોનું પણ નોંધપાત્ર વર્ણન કર્યું છે. તેમના ગ્રંથો ઘણા ખંડોમાં વિસ્તૃત છે. હવે દરેક ઈતિહાસકારના કામની વિગતવાર ચર્ચા કરીએ.

નિઝામુદ્દીન ખાન ખ્વાજા મુકીમ હરવીનો પુત્ર હતો, જે બાબર અને હુમાયુનો એક ઉચિત દરબારી હતો. તે એક સુશિક્ષિત વ્યક્તિ હતો અને તેને ઇતિહાસ અને સાહિત્યના અભ્યાસમાં વિશેષ રુચિ હતી. જ્યારે તેણે ભારતનો ઇતિહાસ ત્રણ ખંડોમાં લખવાનો પ્રોજેક્ટ હાથ ધર્યો, ત્યારે તેણે માઉસૂમ ભક્કરી જેવા લોકોએ તેની સહાય માટે નિમણૂક કરી અને સામ્રાજ્યના વિવિધ પ્રદેશોની માહિતી એકત્ર કરાવવા માટે તેમને જવાબદારી સોંપી.

એક એવી વ્યકિત કે જેને પ્રાંતોમાં તથા દરબારમાં મહત્વપૂર્ણ હોદ્દાઓ પર રહીને શાસનનો અનુભવ મળ્યો હતો, તેણે પોતાના વિદ્વત્તાપૂર્વકના કાર્ય દ્વારા નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું હતું. તેના પ્રથમ ખંડમાં ભારતના મુસ્લિમ શાસકોનો ઇતિહાસ લોદી વંશના પતન (૧૫૨૬) સુધી સમાવિષ્ટ છે. બીજો ખંડ ભારતના મુઘલ શાસકોનો ઇતિહાસ ૧૫૯૩ સુધી રજૂ કરે છે. ત્રીજો ખંડ ભારતમાં પ્રાદેશીક સામ્રાજ્યોના ઉત્થાન અને પતનનું વર્ણન કરે છે.

આ નિઝામુદ્દીન અહમદનો શ્રેય છે કે તેણે અકબરના શાસન દરમિયાન થયેલા તમામ મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેમાં વિવાદાસ્પદ મહઝરનો પણ સમાવેશ થાય છે - જેનો ઉલ્લેખ અબુલ ફઝલના લખાણમાં મળતો નથી. જોકે તે સામ્રાજ્યમાં મીરબક્ષી (સૈન્ય વિભાગના વડા) હોઈને કોઈ ગંભીર સમીક્ષા કરતો નથી, તેમ છતાં તેનું વર્ણન એ ખાલીને પૂરતું કરે છે જેને અબુલ ફઝલએ અંશતઃ છોડી દીધું હતું. તેનો ગ્રંથ "તબકાત-ઇ અકબરી" બધા પાછલા લેખકો દ્વારા એક અખંડિત અને વિશ્વસનીય ગ્રંથ તરીકે માન્ય હતો અને તેમણે તેમાંથી બહુજ લીધું છે.

અબદુલ કાદિર બદાયુની પણ ઇતિહાસ અને સાહિત્યના તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હતા. તેઓ કહે છે કે વિદ્યાર્થીઓના દિવસોમાં તેમણે ઇતિહાસના વાંચન અને લેખનમાં કલાકો વિતાવ્યા હતા. તેમણે સંસ્કૃત અને ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત સાથે-સાથે ઈસ્લામિક ધર્મશાસ્ત્ર પણ ભણ્યાં હતાં. અકબરે તેમને સંસ્કૃતમાંથી પર્શિયન ભાષામાં મહાભારતનું અનુવાદ કાર્ય સોંપ્યું હતું.

તેમના ઇતિહાસગ્રંથનો પહેલો ખંડ મુંતખાબુત તવારીખ દિલ્હીની સુલતનતના ઇતિહાસને સમર્પિત છે. બીજો ખંડ અકબરના શાસનકાળને આવરી લે છે, જ્યારે ત્રીજા ખંડમાં અકબરના સમયમાં જીવતા વિદ્વાનો, કવિઓ અને સૂફી સંતો અંગેની જીવનચરિત્રાત્મક નોંધો આપવામાં આવી છે. તેમની શૈલી સંક્ષિપ્ત છતાં રસપ્રદ છે અને સમયગાળાના મહત્વપૂર્ણ તથ્યોને ઉજાગર કરે છે. પ્રથમ ખંડમાં તેમને અનેક વિવિધ સ્રોતોમાંથી માહિતી એકત્ર કરી છે, જે પૈકી ઘણા આજે ઉપલબ્ધ નથી. બદાઉની પાસે વિશ્લેષણાત્મક અને સ્વતંત્ર દૃષ્ટિકોણ હતો, જે સરકારપ્રધાન

દૃષ્ટિકોણથી જુદો હતો. વાસ્તવમાં, બદાયુનીનો ઉદ્દેશ તેમના પોતાના સમયનું નિખાલસ ચિત્રણ કરવાનો હતો. બદાઉનીના બીજા ખંડનો અભ્યાસ, અકબરના શાસનને યોગ્ય રીતે સમજવા માટે અબુલ ફઝલના અકબરના સાથે કરવામાં આવવો જોઈએ. તેઓ અકબરના શાસનકૌશલ્ય વિશેના અપ્રિય પ્રશ્નોને અવગણે નથી. ઉદાહરણ તરીકે, તેઓ કારોરી પ્રયોગની નિષ્ફળતાનો અને તેના ભયંકર પરિણામોનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ બાબતમાં નિઝામુદ્દીન અહમદ પણ મુખ્ય મુદ્દાઓમાં તેમને સમર્થન આપે છે.

અબુલ ફઝલ કે નિઝામુદ્દીન અહમદથી વિપરીત, બદાઉનીએ ઈબાદતખાનામાં થયેલી ધાર્મિક ચર્ચાઓ, તથા મુસ્લિમ શાસ્ત્રીઓ સાથે અકબરના મતભેદોના ઉદ્ભવનું જીવંત ચિત્રણ કર્યું છે. તેમાં તત્કાલીન વિચારધારાઓનો ટકરાવ અને પ્રવાહોનું વિસ્તૃત ચિત્રણ છે. આ હકીકતો બતાવે છે કે તેમના લખાણ પર કોઈ ઔપચારિક બંધનો ન હતા, તે તત્કાલીન હકીકતને પકડી શકે છે અને સમયગાળાના સંઘર્ષોની તીવ્રતા અને વ્યાપકતાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. તેથી ઘણાં વિવાદાસ્પદ મુદ્દાઓમાં અકબરના કરતા મુંતખાબુત તવારીખને અધિક મહત્વ આપવામાં આવે છે.

4.1.4 જહાંગીરના શાસનકાળ દરમ્યાનના ઈતિહાસ

અકબરના પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી જહાંગીરે પોતાના શાસનકાળનો આત્મકથાત્મક ઈતિહાસ લખવાનો નિર્ણય કર્યો, જે બાબર દ્વારા સ્થાપિત પરંપરા અનુસાર હતો. આ ઉપરાંત, તેણે અન્ય વિદ્વાનોને પણ પોતાના શાસનકાળનો ઈતિહાસ લખવા માટે પ્રોત્સાહિત કર્યા. તેણે શેખ અબ્દુલ હકને વિનંતી કરી કે તેઓ પોતાના તારીખમાં તેના શાસનકાળને પણ સમાવિષ્ટ કરે પરંતુ શેખ બહુ વૃદ્ધ હતા અને એ કાર્ય કરવા સક્ષમ નહોતાં. તેમ છતાં, તેમના પુત્ર કાઝી નૂરુલ હકે 'ઝુબદતુત્તવારીખ' નામનો ઈતિહાસ લખ્યો અને તેનો અંત જહાંગીરના શાસનકાળના વર્ણનથી કર્યો. જેમ કે તેમના પિતા શેખ અબ્દુલ હક દ્વારા લખાયેલ તારીખમાં ભારતના મુસ્લિમ શાસકોનો ઈતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે, તેમ જ ઝુબદતુત્તવારીખમાં પણ તે ઈતિહાસ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

બીજા એક લેખક, જેમણે અફઘાન જાતિઓ અને અફઘાન શાસકો - લોદી અને સૂર વંશનો વિસ્તૃત ઈતિહાસ તૈયાર કર્યો હતો, તેમણે પણ જહાંગીરના આરંભના દસ વર્ષો અંગે એક અધ્યાય ઉમેર્યો હતો. આ કૃતિ તારીખ-એ-ખાન-એ-જહાની નેમત ઉલ્લાહ હરવી દ્વારા લખાઈ હતી, જેઓ જહાંગીરના અમલદાર ખાન-એ-જહાન લોદીના આશ્રય હેઠળ કાર્યરત હતા. જહાંગીરનો પોતાનો આત્મવૃત્તાંત તુઝુક-એ-જહાંગીરી તેના શાસનકાળ માટેનું એક મુખ્ય સ્ત્રોત ગણાય છે.

સમ્રાટ જહાંગીરે પોતે તુઝુક (તુઝુક-એ-જહાંગીરી) પોતાના આરોગ્યની પરવાનગી હોય ત્યાં સુધી, એટલે કે શાસનના ૧૭મા વર્ષે સુધી જાતે લખ્યો હતો. બાદમાં તેમણે પોતાના વિશ્વસનીય અધિકારી મોતમીદ ખાનને તે ઉલ્લેખ કરાવીને લખાવ્યો. આ તુઝુક જહાંગીરના શાસનકાળનું વિસ્તૃત ચિત્ર રજૂ કરે છે.

આમાં બગાવતો સાથે સંબંધિત મુખ્ય ઘટનાઓ, શાહી અધિકારીઓની ભૂમિકા, તેમની બદલીઓ અને દંડ તેમજ ભારત અને વિદેશી શક્તિઓ વચ્ચેના રાજનૈતિક સંબંધોની વિગતો સરળ અને સ્પષ્ટ ભાષામાં આપવામાં આવી છે. આમાં વર્ષે વર્ષે ઘટનાઓનું વર્ણન છે. આ સિવાય, આ તુઝુકમાં મુઘલ સામ્રાજ્યની સંસ્કૃતિ, જહાંગીરનો કલાપ્રેમ, વિદ્વત્તા અને કુદરત પ્રત્યેનો રસ પણ સ્પષ્ટ જોવા મળે છે.

4.1.5 શાહજહાંના શાસનકાળ દરમ્યાનના ઈતિહાસ

શાહજહાનના સિંહાસનારૂઢ થયા પછી મૂતમદ ખાને ઇકબાલનામા-એ-જહાંગીરી નામે ઇતિહાસ લખવાનું કાર્ય આરંભ્યું. તેમનો હેતુ શાહજહાનના પોતાના પિતા વિરુદ્ધના બગાવતને યોગ્ય ઠેરવવાનો હતો, કારણ કે નૂરજહાં બેગમ શાહજહાનને નુકસાન પહોંચાડવા માંગતી હતી અને શાહરયારને સિંહાસન પર બેસાડવાનો રસ્તો સાફ કરવા ઇચ્છતી હતી.

આ ઇતિહાસગ્રંથ ત્રણ ભાગોમાં વિભાજિત છેઃ

- પ્રથમ ભાગમાં બાબર અને હુમાયુનનો ઇતિહાસ છે.
- બીજું ભાગ અકબરના શાસનકાળને આવરે છે.
- જ્યારે ત્રીજો ભાગ જહાંગીરના શાસનકાળ માટે સમર્પિત છે.

આ ત્રીજા ભાગના પ્રારંભિક ઓગણીસ વર્ષોનું વર્ણન તુઝુક-એ-જહાંગીરીનો સંક્ષિપ્તરૂપ છે. જ્યારે જહાંગીરના શાસનકાળના છેલ્લા વર્ષોના વર્ણનને લગભગ આંખે જોયેલા ઘટનાક્રમ તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

મૂતમદ ખાનની જેમ, ખ્વાજા કામગાર હુસૈની પણ મુઘલ દરબાર સાથે સંકળાયેલ કુટુંબમાંથી આવતા હતાં. તેમણે જહાંગીર અને શાહજહાં બંનેના શાસનકાળ દરમિયાન સેવા આપી હતી. પોતાના ઇતિહાસગ્રંથ મઆસર-એ-જહાંગીરી (Maasir-i Jahangiri) ના તૈયાર કરવામાં તેમણે તુઝુક-એ-જહાંગીરીનો પણ ઉપયોગ કર્યો હતો. હુમાયુ જહાંગીરના શાસનના ૧૯મા વર્ષથી શરૂ થતું તેમનું વર્ણન મૂળરૂપે તેમનું જાતિ રચિત કાર્ય છે અને એ સમય દરમિયાન ઘટેલ ઘટનાઓ

માટેનું મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત ગણાય છે. તેમણે પોતાના આ કાર્યની શરૂઆત ૧૬૩૦માં કરી હતી.

આ પણ નોંધનીય છે કે આ ગ્રંથના સંપાદકે જહાંગીરના સિંહાસનારૂઢ થતાં પહેલાં ઘટેલી કેટલીક ઘટનાઓની માહિતી પણ પૂરી પાડી છે. ઉદાહરણ તરીકે, તેમણે એ મુદ્દે વિગત આપી છે કે શાહઝાદા ખસરૌના સમર્થકો દ્વારા જહાંગીરને દૂર રાખીને ખરાઉ માટે સિંહાસન મેળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. આવી માહિતી બીજા કોઈ ઇતિહાસકાર આપતા નથી. તેઓ જહાંગીરને કુદરતપ્રેમી તરીકે પણ દર્શાવે છે - જેમ કે પ્રાણીપંખીઓ અને વનસ્પતિઓમાં રસ, પ્રાણીઓની ઉછેરની વિગતો વગેરે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો, મઆસર-એ-જહાંગીરી એ જહાંગીરના શાસનકાળ વિશેના મુખ્ય ઇતિહાસગ્રંથોમાંનો એક છે.

અબુલ ફઝલની ગદ્યલેખનની શૈલી અને અકબરનામામાં આપવામાં આવેલી માહિતીની સમૃદ્ધિથી પ્રભાવિત થઈને, શાહજહાંને ઇચ્છા વ્યક્ત કરી કે તેના શાસનકાળનો ઇતિહાસ પણ ફારસી ગદ્યના ગ્લરિ લેખક દ્વારા લખાવવામાં આવે. શરૂઆતમાં તેણે મોહમ્મદ અમીન કઝવિનીને આ કાર્ય માટે પસંદ કર્યો અને તેમને બાદશાહનામા લખવાનું સૂચન આપ્યું - જે શાહજહાંના શાસનનો ઇતિહાસ છે, અબુલ ફઝલના અકબરનામાની શૈલીમાં. અબુલ ફઝલની જેમ જ, અમીન કઝવિનીને પણ સહાયક આપવામાં આવ્યા અને શાહી પુસ્તકાલય તથા રાજ્યના દસ્તાવેજોની આર્કાઇવમાં પ્રવેશની મંજૂરી આપવામાં આવી જેથી તેઓ ઇતિહાસ લખવા માટે સામગ્રી ભેગી કરી શકે. નવ વર્ષમાં કઝવિનીએ શાહજહાંના શાસનના પ્રથમ દસ વર્ષોને આવરી લેતો પહેલો ખંડ પૂર્ણ કર્યો.

તેમણે ભવિષ્યમાં શાહજહાંના દરેક દાયકાને આવરી લેતા અલગ-અલગ ખંડો તૈયાર કરવાની યોજના બનાવી હતી, પરંતુ તેમને આ કામથી અટકાવવામાં આવ્યા. જોકે તેમનું લખાણ વિગતોથી સમૃદ્ધ હતું, પણ તેમની શૈલી શાહજહાંને પસંદ ન આવી. મોહમ્મદ સાલેહ કમ્બોહ - જેણે આમલ-એ-સાલેહ (અથવા શાહજહાંનામા) લખ્યું - અનુસાર, કઝવિનીને ગુપ્તચર વિભાગમાં બદલી કરવામાં આવ્યા. તેમના સ્થાને અબ્દુલ હમીદ લાહૌરીને અધિકૃત ઇતિહાસકાર તરીકે નિમવામાં આવ્યા. અબ્દુલ હમીદને અબુલ ફઝલની ફારસી ગદ્યશૈલીની નકલ કરવા માટે યોગ્ય અને લાયક માનવામાં આવ્યા.

સાલેહ કમ્બોએ લખ્યું છે કે અબ્દુલ હમીદ તેમની લેખનશૈલીની સુંદરતા માટે પ્રસિદ્ધ હતા. જેમ કે અકબરનામા, તેમ જ બાદશાહનામા પણ બાજવાર મહેનતથી લખાયેલી અલંકારિક ભાષાના સંદર્ભોથી સભર ભરેલું છે.

અબ્દુલ હમીદનું બાદશાહનામા શાહજહાંના શાસનના વીસ વર્ષનો ઇતિહાસ સમાવિષ્ટ કરે છે. આ ગ્રંથ બે ભાગોમાં વહેંચાયેલો છે - દરેક ભાગ શાસનના દસ વર્ષ આવરે છે. ઘટનાઓને વર્ષવાર ક્રમમાં વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે. આ ગ્રંથમાં શાહી કુંવરો, કુંવરીઓ અને સામ્રાજ્યના અમલદારોએ અલગ વિભાગમાં સ્થાન મળ્યું છે. અમલદારોને તેમના મન્સબ અનુસાર ક્રમશઃ ગોઠવવામાં આવ્યા છે - ૯૦૦૦થી શરૂ કરીને ૫૦૦ ઘોડાં સુધીના દરજ્જા મુજબ. છેલ્લે, લેખકે શાહજહાંના શાસનકાળના પ્રસિદ્ધ સુફી સંતો, વિદ્વાનો, વૈદ્યો અને કવિઓ પર એક અલગ વિભાગ પણ અર્પણ કર્યો છે.

વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે અબ્દુલ હમીદ લાહૌરીને નિવૃત્ત કરવામાં આવ્યા અને તેમના શિષ્ય મોહમ્મદ વારિસને સમ્રાટ દ્વારા આ કાર્ય ચાલુ રાખવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો. વારિસનો બાદશાહનામો શાહજહાંના શાસનના વીસમા વર્ષના આરંભથી લઈને ત્રીસમા વર્ષ સુધીના દસ વર્ષોની ઘટનાઓનો સમાવેશ કરે છે - એ સમયગાળો જ્યારે શાહજહાને સિંહાસન ત્યાગવું પડ્યું હતું. વારિસનું બાદશાહનામા, શૈલી અને વિગતની દૃષ્ટિએ તેના ગુરુ અબ્દુલ હમીદ લાહૌરીના બાદશાહનામા સાથે ઘણું મળતું આવે છે.

શાહજહાંના ઇતિહાસ પર લખનાર બે અન્ય લેખકો, જેમણે ઔરંગઝેબના આરંભિક શાસનકાળ દરમિયાન પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યું, તે હતા સાદિક ખાં અને મોહમ્મદ સાલેહ કમ્બોહ. સાદિક ખાંનું કાર્ય બાદશાહનામા તરીકે ઓળખાય છે, જ્યારે મોહમ્મદ સાલેહનું ઇતિહાસગ્રંથ લોકપ્રિય રીતે આમલ-એ-સાલેહ (અથવા શાહજહાંનામા) તરીકે ઓળખાય છે. આ બંને ગ્રંથો શાહજહાંના પુત્રો વચ્ચે થયેલી સિંહાસનના ઉત્તરાધિકાર માટેની લડાઈ અને શાહજહાંના જીવનના અંતિમ વર્ષોની મહત્વપૂર્ણ વિગતો પૂરી પાડે છે.

4.1.6 ઔરંગઝેબના શાસનકાળ દરમ્યાનના ઇતિહાસ

સામ્રાટ ઔરંગઝેબે પણ અકબર અને શાહજહાં દ્વારા સ્થાપિત પરંપરાનું અનુસરણ કર્યું. તેમણે મોહમ્મદ કાઝિમને - જે મોહમ્મદ અમીન કઝવિનીના પુત્ર હતા - તેમના શાસનકાળનો ઇતિહાસ લખવા માટે નિમ્યા. આ સાથે શાહી નોંધપત્રો (records) ના જવાબદાર અધિકારીઓને આદેશ આપવામાં આવ્યો કે સમાચારલેખકો અને અન્ય ઉચ્ચ અધિકારીઓ દ્વારા મોકલવામાં આવેલા મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓના તમામ રાજ્ય દસ્તાવેજો અધિકૃત ઇતિહાસકારને આપવામાં આવે. જ્યારે શાસનના પ્રથમ દસ વર્ષોના વર્ણનનું કાર્ય પૂર્ણ થયું, ત્યારબાદ આ લખાણ બંધ કરી દેવામાં આવ્યું. જે ખંડ તૈયાર થયો તે આલમગીરનામા (૧૫૬૮) તરીકે ઓળખાય

છે. આ ખંડ ગદ્યરૂપમાં લખાયેલ પ્રશસ્તિ જેવી લાગે છે, જેમાં ઔરંગઝેબને દૈવી કૃપાના વિશિષ્ટ પાત્ર અને અલૌકિક શક્તિઓથી યુક્ત શાસક તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યો છે. અતિશયોક્તિથી કંટાળી ઔરંગઝેબે ઈતિહાસલેખન પર પ્રતિબંધ મૂકી દીધો અને કહ્યું કેઃ

''આડંબરપૂર્વક ઉપલબ્ધિઓ દર્શાવાની જગ્યાએ આંતરિક ધર્મનિષ્ઠાનું પોષણ વધુ શ્રેયસ્કર છે.'' રાજ્ય ખર્ચમાં કપાત કરવી પણ ઈતિહાસલેખન બંધ કરવાના એક મુખ્ય કારણોમાંથી હતું. પછીથી, ઔરંગઝેબના પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી બહાદુરશાહના વિશ્વસનીય અમલદાર ઈનાયતુલ્લા ખાં કશ્મીરીએ સાકી મુસ્તઈદ ખાંને ઔરંગઝેબના શાસનકાળનો ઈતિહાસ લખવા માટે પ્રેરિત કર્યા. અતેથી માઅસિર-ઈ-આલમગીરીનું સંકલન ૧૭૧૧ માં પૂર્ણ થયું. જે ઔરંગઝેબના શાસનકાળના ઔપચારિક ઈતિહાસમાં રહેલા વિશાળ ખાલીપાને પૂર્ણ કરે છે.

અબુલ ફઝલનું અકબરનામું અને અબ્દુલ હમીદ લાહૌરીનું બાદશાહનામું જેમ, માઅસિર-ઈ-આલમગીરી પણ વર્ષવાર વર્ણન (annals) ના રૂપમાં રચાયું છે, જેમાં દરેક વર્ષને અલગ તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ લખાણની શૈલી સાહિત્યિક કલાત્મકતાથી મુક્ત છે, પરંતુ તેનો અભ્યાસ એવાં યાદી જેવા લાગે છે જેમાં માત્ર અધિકારીઓની નિમણૂકો, બઢતી, કિલ્લાઓના વિજય માટે મોકલાયેલી સેનાઓ વગેરેનો ઉલ્લેખ થાય છે. તેમ છતાં, રસપ્રદ માહિતી ત્યારે મળે છે જ્યારે સંકલક કોઈ ઘટનાને લગતા નિરીક્ષણો અને અભિપ્રાય આપે છે, ખાસ કરીને જીવનચરિત્રાત્મક વર્ણનોમાં અંદાજ આપવો યોગ્ય છે કે માઅસિર-ઈ-આલમગીરીમાં ઔરંગઝેબના શાસનના પ્રથમ દસ વર્ષનું વર્ણન મોહમ્મદ કાઝિમના આલમગીરીનામાનું સંક્ષિપ્ત સારાંશ છે, જ્યારે અગિયારમું વર્ષ પછીનું વર્ણન તો સંકલકના અંગત જ્ઞાન અને રાજ્યના દસ્તાવેજો (archives) પર આધારિત છે. તે છતાંયે, આ રચનામાં સામાજિક જીવન અને સામ્રાજ્યની બગડતી આર્થિક પરિસ્થિતિ અંગે લગભગ કોઈ વિગત નથી

આ મુઘલ સામ્રાજ્યનો છેલ્લો ઔપચારિક ઈતિહાસ હતો. ત્યારબાદ ખાફી ખાન અને ૧૮મી સદીના અન્ય ઈતિહાસકારોએ ઈતિહાસ લખ્યા, પરંતુ તેમના અભિગમ પક્ષપાતપૂર્ણ હતા - દરેક ઈતિહાસકારે રાજસદનમાં પોતાના માનતા અમલદારોના સમર્થનમાં લખ્યું.

આ ઐતિહાસિક ગ્રંથો સિવાય પણ મુઘલ યુગના ઈતિહાસ માટે કેટલીક અન્ય મહત્વપૂર્ણ રચનાઓ મળી આવે છે. જેમ કે, શાહનવાઝ ખાન દ્વારા માઅસિર-ઉલ-ઉમરા, જે રાજકર્તાઓના જીવનચરિત્રોનો સંગ્રહ છે;રાય છતારમલ દ્વારા

લખાયેલ વહીવટ સંબંધિત ગ્રંથ દિવાન-ઈ-પસંદ; અમામુલ્લાહ હુસેનનું કૃષિ પર આધારિત કાર્ય ગંજ-ઈ-બાદાવર્દ; અને મીરજા નાથાનનું ૧૬૨૩માં લખાયેલ બહારિસ્તાન-ઈ-ગૈબી-આ બધાં મુઘલ યુગના ઈતિહાસ માટે મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથો ગણાય છે.

4.2. સારાંશ

મુસ્લિમ વિશિષ્ટ વર્ગમાં ઈતિહાસને ધાર્મિક શાસ્ત્ર અને ફિક્હ (ધાર્મિક કાયદાશાસ્ત્ર) પછી ત્રીજું મહત્વપૂર્ણ જ્ઞાનસ્ત્રોત માનવામાં આવતું હતું. તેથી, ૧૨મી સદીના અંતમાં દિલ્હીની સલ્તનત સ્થાપાયા પછી ઈતિહાસનો અભ્યાસ અને લેખન ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ ગણાવાતા હતા. ઈન્ડો-પર્શિયન પરંપરામાં ઈતિહાસલેખનની શરૂઆત કરનાર પાયોનિયરોમાં મુહમ્મદ બિન મનસૂર, જેને લોકપ્રિય રીતે ફખ્ર-ઈ મુદબ્બિર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે,નો સમાવેશ થાય છે. તેમના લેખનમાં ઈસ્લામના પયગંબર અને મુસ્લિમ શાસકો (જેમ કે કૂત્બુદ્દીન ઐબક)ની વંશાવળીઓનો સમાવેશ થતો.

મિનહાજ સિરાજ જુઝજાની ૧૩મી સદીના વધુ એક મહત્વપૂર્ણ ઈતિહાસકાર હતા. તેમ છતાં, ઈન્ડો -પર્શિયન ઈતિહાસલેખનમાં ૧૪મી સદીના સૌથી મહત્વપૂર્ણ ઈતિહાસકાર તરીકે ઝિયાઉદ્દીન બરાનીને માનવામાં આવે છે. તેમનું કાર્ય તારીખ-ઈ-ફિરોજશાહી મધ્યકાળીન ભારતની ઈતિહાસલેખન પરંપરામાં એક માઈલસ્ટોન તરીકે ગણાય છે. આ ગ્રંથ તેમણે પોતાના સમયના શાસકોના માર્ગદર્શન માટે લખ્યું હતું. મુઘલ શાસન દરમિયાન આ ઈતિહાસલેખન પરંપરાનું ધ્યાનપૂર્વક પાલન કરવામાં આવ્યું અને તે નવી ઊંચાઈએ પહોંચી. મુઘલ યુગના કેટલાક મહત્ત્વના ઈતિહાસકારોમાં અબુલ ફઝલ, નિજામુદ્દીન અહમદ, અબ્દુલ કાદિર બદાઉની, ખ્વાજા કામગાર હુસૈની, અને અબ્દુલ હમીદ લાહૌરીનો સમાવેશ થાય છે.

4.3 ચાવીરૂપ શબ્દો

- વિશ્વસનીય, બાદશાહ, લેખન શૈલી, અનુગામી

4.4 સ્વાધ્યાય

(ક)નીચે આપેલ પ્રશ્નોના ટુંકમાં જવાબો આપો :

૧.મિનહાજની ઈતિહાસલેખન શૈલીનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપો.

૨. ૧૪મી સદી દરમિયાન લખાયેલા મહત્વપૂર્ણ ઈતિહાસગ્રંથો અંગે ચર્ચા કરો.

૩. અકબરના શાસનકાળ અંગે અબુલ ફઝલ અને બદાઉનીના લેખનની તુલના કરો.

(બ)નીચે આપેલ પ્રશ્નોના વિસ્તૃતમાં જવાબો આપો :

૧.મુઘલ યુગના ઈતિહાસલેખનની ચર્ચા કરો.

૨. અકબર અને જહાંગીરના સમયના ઈતિહાસલેખનની ચર્ચા કરો.

4.5. સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

- ઇકતિદાર હુસૈન સિદ્દીકી, 'ભારતમાં ઇસ્લામિક ઇતિહાસલેખનનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ', જર્નલ ઓફ ઓબ્જેક્ટિવ સ્ટડીઝ, ખંડ ૧, સંખ્યા ૧-૨, જુલાઈ-ઑક્ટોબર, ૧૯૮૯, જામીયા નગર, નવી દિલ્હી.
- હસન બરની, 'ઝિયાઉદ્દીન બરની', ઇસ્લામિક કલ્ચર, હૈદરાબાદ, દક્ષિણ, ખંડ ૈં, સંખ્યા ૧, જાન્યુઆરી ૧૯૩૮.
- નોર્મન અહમદ સિદ્દીકી, 'શૈખ અબુલ ફઝલ' ઇતિહાસગ્રંથઃ હિસ્ટોરિયન્સ ઓફ મિડિયેવલ ઇન્ડિયા, સંપાદકઃ મોહિબુલ હસન, મીરઠ, ૧૯૬૮.
- કે.એ. નિઝામી, 'અકબરના શાસનકાળનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય', પુસ્તકમાંઃ ઓન હિસ્ટરી એન્ડ હિસ્ટોરિયન્સ ઓફ મિડિયેવલ ઇન્ડિયા, મુનશિરામ મનોહરલાલ, નવી દિલ્હી, ૧૯૮૩.

એકમ - 5

સાંસ્થાનિક ભારતમાં ઈતિહાસલેખન : મુખ્ય પ્રવાહો, જેમ્સ મિલ, માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ, વિન્સેન્ટ સ્મિથ

:: રૂપરેખા ::

5.0 ઉદ્દેશો

5.1 પ્રસ્તાવના

5.2 મુખ્ય પ્રવાહો – સાંસ્થાનિક ઈતિહાસલેખનમાં

5.2.1. યુરોસેન્ટ્રિક દૃષ્ટિકોણ (Eurocentric View)

5.2.2. વ્યક્તિગત પૂર્વગ્રહો (Personal Biases)

5.2.3. ધર્મ અને જાતિ પર આધારિત ભેદભાવ (Religious & Caste-Based Bias)

5.2.4. ઉપનિવેશવાદને યોગ્ય ઠેરવવાનો પ્રયાસ (Justification of Colonialism)

5.3 સારાંશ

5.4 ચાવીરૂપ શબ્દો

5.5 સ્વાધ્યાય

5.6 સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

5.0 ઉદ્દેશો

- વિદ્યાર્થીઓને સાંસ્થાનિક ભારતના ઈતિહાસલેખનના મુખ્ય પ્રવાહોની સમજ આપવી.
- જેમ્સ મિલ, માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટોન અને વિન્સેન્ટ સ્મિથના ઈતિહાસલેખનના દૃષ્ટિકોણનો પરિચય આપવો.
- બ્રિટિશ રાજવાદી દૃષ્ટિકોણ અને તેના પ્રભાવોની વિશ્લેષણ કરવી.

5.1 પ્રસ્તાવના

ઈતિહાસલેખનના પ્રાચીન પરંપરાથી વિવિધ રૂપોએ ભારતમાં અવતરણ લીધું છે. સાંસ્થાનિક ભારત એટલે કે ૧૯મી સદીમાં, ઈંગ્લેન્ડના શાસનકાળ દરમિયાન, ઈતિહાસલેખનનો નવો પ્રવાહ ઊભો થયો — જે બહુવિધ રીતે પશ્ચાત્ય દૃષ્ટિકોણોથી પ્રભાવિત હતો. જેમ્સ મિલ, માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટોન અને વિન્સેન્ટ સ્મિથ જેવા ઈતિહાસકારોએ ભારતીય ઈતિહાસ લખ્યો, પરંતુ તેમની દૃષ્ટિ મુખ્યત્વે યુરોપીય –

ખાસ કરીને પ્રતિકૃતિકૃત અને શાસક વર્ગની હતી. તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિ, રાજનીતિ અને સમાજ અંગે અનેક પૂર્વગ્રહો દર્શાવ્યા.

5.2 મુખ્ય પ્રવાહો – સાંસ્થાનિક ઇતિહાસલેખનમાં

5.2.1 યુરોસેન્ટ્રિક દૃષ્ટિકોણ (Eurocentric View)

અર્થ (Meaning): યુરોસેન્ટ્રિક દૃષ્ટિકોણ એ એવું દૃષ્ટિકોણ છે જેમાં યુરોપ અને પશ્ચિમના દેશોની સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, જીવનશૈલી અને મૂલ્યોને સર્વોત્તમ અને સર્વસામાન્ય માનવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિકોણ અનુસાર અન્ય તમામ સંસ્કૃતિઓ — ખાસ કરીને એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકા — ને પછાત, અસંસ્કારી કે ગૌણ ગણવામાં આવે છે. એ દૃષ્ટિકોણમાં માત્ર યુરોપીય અભિગમને જ વિશ્વના વિકાસ માટે યોગ્ય માનવામાં આવે છે.

➢ **પરિભાષા (Definition):**

યુરોસેન્ટ્રિક દૃષ્ટિકોણ એ એક એવી માનસિકતા છે જેમાં યુરોપીય મૂલ્યો અને માપદંડોને વૈશ્વિક ધોરણ તરીકે માનવામાં આવે છે, જ્યારે અન્ય સંસ્કૃતિઓને તદન પછાત, અપૂર્ણ કે કચાશવાળી માનવામાં આવે છે.

➢ **ઉદાહરણ (Example):**

જેમ્સ મિલે પોતાના પુસ્તક The History of British India (1817) માં ભારતના ઇતિહાસને યુરોપીય ધોરણો પરથી આંકીને, હિન્દુ અને મુસ્લિમ યુગોને ‘‘અંધકારયુગ’’ તરીકે વર્ણવ્યાં. તેણે ભારતની રાજકીય વ્યવસ્થા, ધર્મ અને સમાજને પછાત ગણાવ્યાં અને જણાવ્યું કે બ્રિટિશ શાસન દ્વારા જ ભારતમાં સાચો વિકાસ થયો. આ ઉદાહરણ સ્પષ્ટ કરે છે કે તેમનું ઇતિહાસલેખન યુરોસેન્ટ્રિક દૃષ્ટિકોણથી પ્રભાવિત હતું.

➢ **ઉપનિવેશિક ઇતિહાસકારો શું કરતા હતા?**

ઓપનિવેશિક ઇતિહાસકારો ભારતીય ઇતિહાસ, સમાજ અને સંસ્કૃતિને યુરોપીય ધોરણોથી માપતાં અને તેને પછાત ગણાવતા. તેમની દૃષ્ટિએ ભારતીયો અસંસ્કારી, અયોગ્ય અને નૈતિકતા વગરના લોકો હતા, જેમને પ્રગતિ માટે બ્રિટિશ શાસન અનિવાર્ય હતું. તેથી તેઓ અંગ્રેજોની હાજરીને ‘‘સંસ્કાર અને નૈતિકતા લાવનારી શક્તિ’’ તરીકે રજૂ કરતા. તેમણે ભારતીય રાજકીય વ્યવસ્થાને અવ્યવસ્થિત, અસ્થિર અને કાચી ગણાવી, જ્યારે બ્રિટિશ શાસનને વ્યવસ્થિત અને સુદ્રઢ તરીકે દર્શાવ્યું. ભારતીય ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને જ્ઞાન પરંપરાઓને તેઓ અજ્ઞાનાત્મક અને પછાત

ગણાવતા. આ રીતે, ઓપનિવેશિક ઈતિહાસકારોએ ભારતીય સંસ્કૃતિના આંતરિક મૂલ્યોને અવગણીને યુરોપીય મૂલ્યોને શ્રેષ્ઠ તરીકે સ્થાપિત કર્યા.

➢ **ઉદાહરણ:**

ઉદાહરણ તરીકે, જેમ્સ મિલે તેના પુસ્તક The History of British India (1817) માં ભારતીય ઈતિહાસને ત્રણ ભાગોમાં વિભાજિત કર્યું — હિન્દુ યુગ, મુસ્લિમ યુગ અને બ્રિટિશ યુગ. તેણે હિન્દુ અને મુસ્લિમ યુગોને ''અંધકારયુગ'' (Dark Ages) તરીકે ચિહ્નિત કર્યા અને એવું પ્રતિપાદન કર્યું કે આ યુગોમાં કોઈ નૈતિક, સામાજિક કે સાંસ્કૃતિક વિકાસ થયો નથી. ભારતીય શાસકોને તેણે અત્યાચારી અને અસુશાસિત ગણાવ્યા. ઉપરાંત, વિન્સેન્ટ આર્થર સ્મિથે પોતાના પુસ્તક The Oxford History of India માં હિન્દુ શાસકોને અયોગ્ય, અકર્મણીય અને નબળા શાસક તરીકે રજૂ કર્યા, જ્યારે વિદેશી શાસકો અને બ્રિટિશ શાસનને વધુ વ્યૂહાત્મક અને વ્યવસ્થિત ગણાવ્યું.

➢ **પરિણામ:**

- યુરોસેન્ટ્રિક દૃષ્ટિકોણના કારણે ભારતીય ઈતિહાસનું મૂલ્યાંકન યુરોપીય ધોરણોથી થવા લાગ્યું.
- ભારતીય સંસ્કૃતિ, સમાજ અને શાસન પદ્ધતિને હંમેશા પછાત અને અસંસ્કારી રૂપમાં જોવામાં આવી.
- બ્રિટિશ શાસનને 'સંસ્કૃતિ લાવનારી', 'વ્યવસ્થિત' અને 'નૈતિક' શક્તિ તરીકે ઠેરવવા ઐતિહાસિક દાવાઓ કરવામાં આવ્યા.
- ભારતીયો વિશેના પૂર્વગ્રહભર્યા દૃષ્ટિકોણોએ ઈતિહાસને એકપક્ષીય અને પક્ષપાતી બનાવી દીધો.
- ઈતિહાસલેખન રાજકીય પ્રચારનાં સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યું અને પ્રજાના અવાજને દબાવવામાં આવ્યો.
- યુરોપીય મૂલ્યોને શ્રેષ્ઠ માનતા ઉપનિવેશિક ઈતિહાસકારોએ એક સંસ્કૃતિગત અગ્રતા સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો.

5.2.2 વ્યક્તિગત પૂર્વગ્રહો (Personal Biases)

- ➢ **અર્થ:** ઈતિહાસકારો પોતાની સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિ, ધાર્મિક માન્યતાઓ અથવા રાજકીય રૂચિઓના આધારે ઈતિહાસ લખે ત્યારે તે પૂર્વગ્રહપૂર્ણ બની જાય છે.
- ➢ **ઉપનિવેશિક ઈતિહાસકારોમાં દર્શાવાયેલ પૂર્વગ્રહતા:**ઓપનિવેશિક ઈતિહાસકારોએ ભારત માટે અત્યંત નકારાત્મક અભિગમ અપનાવ્યો. તેમણે ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિને પછાત ગણાવવાનું વલણ રાખ્યું.

ઘણીવાર તેમણે ખાસ ધર્મો અથવા જાતિઓ વિશે ખોટા અનુમાન લખ્યા. તેમનું વલણ એવું હતું કે યુરોપ આધુનિક અને પ્રગતિશીલ છે, જ્યારે ભારત પરંપરાવાદી અને અયોગ્ય છે.

- **ઉદાહરણ:**જેમ્સ મિલનું ઇતિહાસલેખન ભારતીય ધર્મો અને સમાજ પ્રત્યે ઘોર અવગણનાથી ભરેલું હતું. તેણે હિન્દુ ધર્મને અંધશ્રદ્ધાઓથી ભરેલો ગણાવ્યો અને ભારતીય સમાજને પછાત અને અસંસ્કારી તરીકે રજૂ કર્યો. વિન્સેન્ટ સ્મિથે મુસ્લિમ શાસન માટે તો સાપેક્ષ સકારાત્મક અભિગમ દાખવ્યો, પરંતુ હિન્દુ શાસકોને નબળા અને અયોગ્યતાવાળા શાસક તરીકે રજૂ કર્યા.
- **પરિણામ:**
  - તટસ્થ ઇતિહાસ નહીં, પરંતુ "અભિગમ આધારિત નૈતિક નિણયો" આપતા ઇતિહાસ પુસ્તકો રચાયા.
  - જે ઇતિહાસકારોને પોતાનું વિચારધારાત્મક એજન્ડા વ્યક્ત કરવો હતો, તેમણે ઇતિહાસના તથ્યોને તોડી-મરોડીને રજૂ કર્યા.

5.2.3 ધર્મ અને જાતિ પર આધારિત ભેદભાવ (Religious & Caste-Based Bias)

- **અર્થ:**

ધર્મ અને જાતિ આપણા સમાજના સૌથી સંવેદનશીલ અને અગત્યના તત્ત્વો છે. ઇતિહાસલેખનમાં જ્યારે ઇતિહાસકારો આ વિષયો વિશે તટસ્થતા રાખવાને બદલે પૂર્વગ્રહથી લખે છે, ત્યારે તે ઇતિહાસ વિશ્લેષણ પૂર્વગ્રહયુક્ત બની જાય છે. ઉપનિવેશિક ઇતિહાસકારોએ ભારતીય ધર્મ અને જાતિવ્યવસ્થાનું ખોટી રીતે અવમૂલ્યન કર્યું અને તેના દરેક તત્ત્વને નકારાત્મક રીતે દર્શાવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

ભેદભાવમૂલક અભિગમ

ઉપનિવેશિક ઇતિહાસલેખનમાં હિન્દુ ધર્મને એક પૃથક્કૃત, બ્રાહ્મણવાદી અને દમનકારી સંસ્થા તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યો. બ્રાહ્મણોને સમાજના જ્ઞાનદાતા તરીકે નહીં પરંતુ એક શોષક વર્ગ તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા, જેમણે અન્ય જાતિઓ અને સ્ત્રીઓ પર દમન ચલાવ્યું. ઘણા ઇતિહાસકારોએ મુસ્લિમ શાસનને વિદેશી, ધર્માંતરણકારી અને તિરસ્કારપાત્ર ગણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ક્યારેક તો તેઓને માત્ર આક્રમણકારી અને લૂંટારૂપના રૂપમાં જ ચિત્રવામાં આવ્યા. આ રીતે ધર્મ અને જાતિ જેવા વિષયોમાં વ્યક્તિગત અને સામ્રાજ્યવાદી પૂર્વગ્રહ સ્પષ્ટ રીતે પ્રવેશી ગયા.

➢ **ઉદાહરણઃ**

જેમ્સ મિલ અને તેમના સમકાલીન ઇતિહાસકારોએ બ્રાહ્મણવાદને એક શોષક અને અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ વ્યવસ્થા તરીકે રજૂ કર્યો. ભારતની ધર્મપ્રણાલીઓને અજ્ઞાનાત્મક ગણાવી, તેમાં રહેલા સામાજિક નિયમોને અવગણવામાં આવ્યા. ભારતના સ્ત્રી વિષયક દૃષ્ટિકોણને પણ હિંસક, પછાત અને શોષણયુક્ત દેખાડવામાં આવ્યો. ઘણીવાર તો ભારતીય રાજાઓને દુષ્ટ, આશ્રમોને છીછોરા અને વિધિઓને અંધશ્રદ્ધાથી ભરેલી બતાવવામાં આવી. આવા અભિગમથી શાસકોએ ભારતના સામાજિક તંત્ર સામે પશ્ચાત્ય શાસનની શ્રેષ્ઠતા સ્પષ્ટ કરવાની કોશિશ કરી.

➢ **પરિણામઃ**

આ પૂર્વગ્રહયુક્ત દૃષ્ટિકોણના કારણે ભારતના આંતરિક તત્ત્વો – જેવાં કે ધર્મ, શિક્ષણપદ્ધતિ, અને સામાજિક વ્યવસ્થાઓ – વિકૃત અને નકારાત્મક રીતે રજૂ થયા. અંગ્રેજોએ બ્રાહ્મણવાદ, જાતિવ્યવસ્થા અને ધર્મની સમીક્ષા એવું ચિત્ર દોરવા માટે કરી કે જેના દ્વારા બ્રિટિશ શાસન એક સુધારક અને ન્યાયિક શક્તિ તરીકે દેખાય. ઉપનિષદો, મહાભારત, ભગવદ્ ગીતા જેવી ભારતીય આધ્યાત્મિક અને નૈતિક ગ્રંથસંપત્તિઓની વૈધતા અને ઊંડાણ પર પણ શંકા ઊભી કરવામાં આવી. પરિણામે, આવા ઇતિહાસલેખન દ્વારા એક સંસ્કૃતિને અન્યાયપૂર્વક નીચી અને પછાત સાબિત કરવાની પ્રક્રિયા અમલમાં આવી.

5.2.4 ઉપનિવેશવાદને યોગ્ય ઠેરવવાનો પ્રયાસ (Justification of Colonialism)

➢ **અર્થઃ**

ઉપનિવેશવાદનો અર્થ એ છે કે તેણે અંગ્રેજ શાસનને "જરૂરી", " વિશ્વસનીય " અથવા "લાભદાયી" તરીકે રજૂ કરવાનો ઐતિહાસિક પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો. ઉપનિવેશિક ઇતિહાસકારોએ બ્રિટિશ શાસનને માત્ર વિદેશી રાજ તરીકે નહીં, પરંતુ ભારતના વિકાસ માટે અનિવાર્ય શક્તિ તરીકે ચિત્રિત કર્યું. તેમણે ભારતની ભૂમિકા એવી ભૂમિ તરીકે દર્શાવી કે જ્યાં શાસન માટે યોગ્ય તંત્ર, નૈતિકતા, કાયદો કે જ્ઞાનની અધૂરતા હતી — જેને પૂર્ણ કરવા માટે બ્રિટિશોએ આગમન કર્યું.

➢ **ઉપનિવેશિક ઇતિહાસકારો શું દર્શાવતા હતા?**

અણપઢ અને પછાત સમાજમાં અંગ્રેજોએ પ્રવેશ કરીને ત્યાં "નૈતિકતા", "શિક્ષણ", "વિજ્ઞાન", "વ્યવસ્થિત શાસન" અને "સંસ્કૃતિ" લાવી — એવો દાવો ઉપનિવેશિક ઇતિહાસલેખનમાં સતત કરવામાં આવ્યો. એ દૃષ્ટિકોણ હેઠળ ભારતને શાસન માટે અયોગ્ય અને અસમર્થ બતાવવામાં આવ્યું. એવું સમજાવવામાં આવ્યું કે બ્રિટિશોનું

શાસન માત્ર રાજકીય લાભ માટે નહીં, પણ ભારતના લોકો માટે ઉદ્ધારક કાર્ય હતું. ભારત પોતાનાં વિકાસ માટે પોતે કદી પાત્ર નહોતું, તેથી બ્રિટિશોની હાજરી ‘‘ભારતીયોને સભ્ય બનાવવાના મિશન’’ (Covilizing mission) તરીકે યોગ્ય ઠરાવવામાં આવી.

➢ **ઉદાહરણઃ**

જેમ્સ મિલે ભારતના હિન્દુ અને મુસ્લિમ શાસનને અંધકારમય ગણાવીને બ્રિટિશ યુગને એકમાત્ર ઉજાસ અને વિકાસયુક્ત યુગ તરીકે સ્વીકાર્યો. તે મુજબ બ્રિટિશ શાસન એ ભારતમાં કાયદો, વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને શિક્ષણ લાવનારી દૈવી શક્તિ સમાન હતું. વિન્સેન્ટ સ્મિથે પોતાના ઇતિહાસલેખનમાં બ્રિટિશ હાજરીને "સુધારક શક્તિ" તરીકે રજૂ કરી. તેણે બતાવ્યું કે અંગ્રેજો સિવાય કોઈપણ શક્તિ ભારતના વિશાળ અને જુદી જુદી સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ ધરાવતા જનસમૂહને શાસન માટે યોગ્ય રીતે સંભાળવા સક્ષમ નહોતી. બ્રિટિશ શાસન એ ભારત માટે એવી વ્યવસ્થા હતી જે સંતુલન અને સમૃદ્ધિ લાવતી હતું — એમ તેણે દાવો કર્યો. ભારત માટે બ્રિટિશ શાસનએ ‘‘સંતુલન અને સમૃદ્ધિ લાવનાર’’.

➢ **પરિણામઃ**

ઇતિહાસનો ઉપયોગ અંગ્રેજોએ રાજકીય અને ઐતિહાસિક પ્રચારના સાધન તરીકે કર્યો.

- શાસનને "ન્યાયસંગત રૂપે સ્વીકાર્ય બનાવા માટે" ઇતિહાસલેખનનો ઉપયોગ થયો.
- ભારતના સ્વદેશી શાસકો, સામાજિક નેતાઓ અને લોકપ્રતિનિધિઓના વિરોધને અત્યાચારી, હિંસક કે અયોગ્ય તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યો.
- પ્રજાના અવાજને દબાવવા માટે દૃઢ સામ્રાજયવાદી દૃષ્ટિકોણ અપનાવવામાં આવ્યો.
- ઉપનિવેશવાદી ઇતિહાસે શોષણને નૈતિક અને યોગ્ય ઠેરવવાનું સાધન બની ગયું.

5.3 સારાંશ

સાંસ્થાનિક ભારતમાં ઇતિહાસલેખનનો વિકાસ એ એવું ચરિત્રિકરણ છે, જ્યાં ઇતિહાસને માત્ર ભૂતકાળના તટસ્થ દસ્તાવેજ તરીકે નહીં પરંતુ શાસનના સાધન તરીકે પણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યો. જેમ્સ મિલ, માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટન અને વિન્સેન્ટ સ્મિથ જેવા ઉપનિવેશિક ઇતિહાસકારોએ ભારતના ઇતિહાસને યુરોસેન્ટ્રિક

માપદંડો પરથી મૂલ્યાંકિત કર્યો. તેમણે ભારતીય રાજકીય તંત્ર, ધર્મ અને સમાજને પછાત, અસંસ્કારીત અને અવિકસિત રૂપમાં રજૂ કરીને બ્રિટિશ શાસનને ''ઉદ્ધારક શક્તિ'' તરીકે સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો.

આ અભિગમમાં ઘણા તથ્યોને અવગણવામાં આવ્યા, ઘણીવાર તે પૂર્વગ્રહ અને ધાર્મિક-જાતીય વિભાજનોથી પ્રભાવિત રહ્યા. આવા દૃષ્ટિકોણો દ્વારા બ્રિટિશ શાસનને નૈતિક અને વૈચારિક રીતે યોગ્ય ઠેરવવાની કોશિશ થઈ, જ્યારે ભારતીય શાસકોના યોગદાનને ધૂંધળા પાડવામાં આવ્યા.

આજના સમયકાળમાં, ઈતિહાસના તટસ્થ અને વિવેકપૂર્વકના વિશ્લેષણ માટે આવા ઉપનિવેશિક દૃષ્ટિકોણોને ઓળખવી અને તેની મર્યાદાઓને સમજવી અગત્યની છે. માત્ર ઐતિહાસિક તથ્યોનો અનુસંધાન કરીને જ નહીં, પરંતુ ઈતિહાસલેખનના મૂળભૂત માળખાનો ભેદ ઉકેલીને આપણે ભારતીય ઈતિહાસને વધુ ઊંડાણપૂર્વક અને તટસ્થ રીતે સમજવાની દિશામાં આગળ વધી શકીએ છીએ.

આથી, ઉપનિવેશિક ઈતિહાસલેખન એકપક્ષીય હોવાથી તેનું પુનર્મૂલ્યાંકન અનિવાર્ય છે, જેથી ભવિષ્યની પેઢી પોતાના ઈતિહાસને યોગ્ય દૃષ્ટિકોણથી જોવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરે.

5.4 ચાવીરૂપ શબ્દો

- ઉપનિવેશિક ઈતિહાસલેખન – અંગ્રેજો દ્વારા લખાયેલું ઈતિહાસ જે શાસનને સમર્થન આપે છે.
- યુરોસેન્ટ્રિક દૃષ્ટિકોણ – યુરોપીય સંસ્કૃતિને શ્રેષ્ઠ અને અન્ય સંસ્કૃતિઓને પછાત માનનાર દૃષ્ટિકોણ.
- જેમ્સ મિલ – બ્રિટિશ ઈતિહાસકાર, જેમણે ભારતીય ઈતિહાસને અંધકારયુગ તરીકે દર્શાવ્યો.
- વ્યક્તિગત પૂર્વગ્રહો – ઈતિહાસકારોની જાતિ, ધર્મ કે માન્યતાઓથી પ્રભાવિત લેખન.
- દૈવી દાનમિત્વ (Civilizing Mission) – અંગ્રેજો શાસનને ઉદ્ધારક અને સંસ્કાર લાવનાર કાર્ય તરીકે દર્શાવે છે.
- ઈતિહાસનો ઉપયોગ – ઈતિહાસનો ઉપયોગ શાસનને સમર્થન આપવા અને વિરોધ દબાવવા માટે થાય છે.

5.5 સ્વાધ્યાય

(ક) નીચેનું નિવેદન ખરું છે કે ખોટું જણાવો :

૧.જેમ્સ મિલે ભારતના ઇતિહાસને હિન્દુ, બુદ્ધ અને બ્રિટિશ યુગમાં વિભાજિત કર્યો હતો.

૨.યુરોસેન્ટ્રિક દૃષ્ટિકોણમાં યુરોપીય મૂલ્યોને સર્વોચ્ચ માનવામાં આવે છે.

૩.માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટોન એક ભારતીય રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકાર હતા.

૪.ઉપનિવેશિક ઇતિહાસકારો બ્રિટિશ શાસનને "સુધારક શક્તિ" તરીકે દર્શાવતા હતા.

૫.વિન્સેન્ટ સ્મિથે હિન્દુ શાસકોને નબળા અને અયોગ્ય શાસક તરીકે રજૂ કર્યા હતા.

૬.વ્યક્તિગત પૂર્વગ્રહો ઇતિહાસલેખનને વધુ તટસ્થ બનાવે છે.

(ખ) વિસ્તૃત જવાબ આપો:

૧.જેમ્સ મિલના ઇતિહાસલેખનની વિશેષતાઓ લખો.

_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____

૨.ઉપનિવેશિક ઇતિહાસલેખનમાં યુરોસેન્ટ્રિક દૃષ્ટિકોણની ભૂમિકા સમજાવો.

_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____

૩.ઉપનિવેશવાદને યોગ્ય ઠેરવવાના ઐતિહાસિક પ્રયત્નોની સમજ આપો.

_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____

૪.ધર્મ અને જાતિ આધારિત પૂર્વગ્રહો ઇતિહાસલેખનમાં કેવી રીતે દર્શાય છે?

_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____

5.6. સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

- ચંદ્રા, બિપનપન, મુકર્જી, મુ., મુકર્જી, અ., પન્નિકર, કે. એન., અને મહાજન, સુ. (૧૯૮૯). ભારતની સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની કથા. પેન્ગ્વિન બુક્સ.
- પન્નિકર, કે. એન. (૨૦૦૭). ઉપનિવેશવાદ, સંસ્કૃતિ અને પ્રતિબદ્ધતા. ઑક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ.
- મજુમદાર, આર. સી., રાયચૌધરી, હિ., અને દત્તા, કે. (૧૯૭૩). ભારતનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ (ચોથું આવૃત્તિ). મેકમિલન.
- સ્મિથ, વિન્સેન્ટ એ. (૧૯૧૯). ધ ઑક્સફોર્ડ હિસ્ટ્રી ઑફ ઈન્ડિયા. ક્લેરેન્ડન પ્રેસ.
- મિલ, જેમ્સ. (૧૮૧૭). ધ હિસ્ટ્રી ઑફ બ્રિટિશ ઈન્ડિયા (ભાગ ૧–૩). બાલ્ડવિન, કેડોક એન્ડ જોય.
- શ્રીધરન, ઈ. (૨૦૦૪). ઇતિહાસલેખનનો પાઠ્યગ્રંથ: ઈ.સ.પૂર્વે ૫૦૦ થી ઈ.સ. ૨૦૦૦ સુધી. ઓરિયન્ટ લોન્ગમેન.
- તંબેટ્ટે, આર. પી. (૨૦૧૬). ભારતીય ઇતિહાસલેખનના પ્રવાહો (ગુજરાતી આવૃત્તિ). યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.

એકમ - 6

લેખનની પરંપરા ચીની ઈતિહાસશાસ્ત્ર

:: રૂપરેખા ::

6.0 પ્રસ્તાવના

6.1 પૃષ્ઠભૂમિ

6.1.1 કોન્ફ્યુશીયસમ (રૂઢિચલિત તત્વજ્ઞાનોનો સિદ્ધાંત)

6.1.2 શાસકીય બ્યુરોક્રેટિક રાજ્ય

6.2 ઈતિહાસલેખનની પરંપરાનો વિકાસ

6.2.1 વાર્તાવહિ (એનલ્સ)

6.2.2 સિમા ક્વિયાનનું ઐતિહાસિક લેખન

6.2.3 રાજવંશ ઈતિહાસ

6.2.4 ઉત્તર શાસનકાળ (લેટર ઈમ્પીરિયલ પીરિયડ)

6.3 ઐતિહાસિક સિદ્ધાંતો

6.3.1 રાજવંશ ચક્ર (ડાયનાસ્ટિક સાયકલ)

6.3.2 'અવિરત ઈતિહાસ' (કન્ટિન્યુઅસ હિસ્ટરી)

6.4 સારાંશ

6.5 ચાવીરૂપ શબ્દો

6.6 સ્વાધ્યાય

6.7 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન

6.0 પ્રસ્તાવના

"મેં દુનિયાની પ્રાચીન પરંપરાઓને એકત્રિત કરી છે, જે વિખેરાઈ ગઈ હતી અને ગુમ થઈ ગઈ હતી. મેં ભૂતકાળની ઘટનાઓ અને કૃત્યોનું વિશ્લેષણ કર્યું છે અને તેમની સફળતા અને નિષ્ફળતા, ઉદય અને પતન પાછળના સિદ્ધાંતોની તપાસ કરી છે... મેં સ્વર્ગ અને મનુષ્ય સંબંધિત તમામ બાબતોનું અન્વેષણ કરવાનો ઈરાદો કર્યો છે અને ભૂતકાળ તથા વર્તમાનમાં થયેલા પરિવર્તનોને ઊંડાણપૂર્વક સમજવા ઈચ્છા વ્યક્ત કરી છે."

ચીનના પ્રથમ મહાન ઐતિહાસિક ગ્રંથ શિ જી (ઇતિહાસલેખનનો રેકોર્ડ)ના અગ્રગામી લેખક મહાન ઇતિહાસકાર સિમા ક્વિયાને પ્રથમ સદી ઈસાપૂર્વમાં ઉપરોક્ત શબ્દો લખ્યા હતા. સિમા ક્વિયાને ચીનમાં ઇતિહાસલેખનની એક સુસંગત અને અવિરત પરંપરાની શરૂઆત કરી, જેની સમકક્ષ પરંપરા દુનિયાના ઘણાં થોડાં દેશો પાસે જ છે. આ પરંપરા અંગે વિદ્વાન ડબ્લ્યુ.ટી. ડી બેરી લખે છે કે, એ એવી પરંપરા છે જે ''કોઈપણ જાતિ પાસે હાજર સૌથી સંપૂર્ણ અને અવિરત ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ છે.'' ચીની પરંપરાગત ઇતિહાસલેખનના પાયાનિહાળ અભ્યાસમાં ચાર્લ્સ ગાર્ડનર લખે છેઃ

"કોઈપણ અન્ય પ્રાચીન રાષ્ટ્ર પાસે તેના ભૂતકાળના દસ્તાવેજો એટલા વિસ્તૃત, સતત અને ચોક્કસ નથી." આ જ દિશામાં જેએ. કે. ફેરબેક્ક લખે છેઃ "ચીની લોકોની જેમ કોઈ અન્ય જાતિ પોતાના ભૂતકાળમાં એટલી રસ ધરાવતી નથી કારણ કે તેમના માટે ભૂતકાળ વર્તમાન માટેનો મૉડલ હતો અને માનવીય સમાજ વિશેની જાણકારીનો મુખ્ય સ્ત્રોત હતો - એ વિષય કે જે તેમને સૌથી વધુ લગતો હતો. ઇતિહાસના મંચ પર પોતાની ભૂમિકા અંગેની સમજણ અને પોતાના ઉપર ઇતિહાસના ભવિષ્યના નિર્ણયમાં રસ દાખવવામાં કોઈ પણ જાતિ ચીનીઓ કરતાં વધુ આગેવાન રહી નથી."

ચીનની પરંપરાગત સંસ્કૃતિમાં ઇતિહાસલેખનનો શ્રેષ્ઠ મહત્વ ધરાવતો હિસ્સો હતો. તે ચીની પરંપરાગત તત્ત્વજ્ઞાન, નૈતિકતા અને રાજ્યશાસ્ત્ર સાથે ઘનિષ્ઠ રીતે જોડાયેલો હતો. ઐતિહાસિક લખાણોના મહાન ગ્રંથો ચીની સાહિત્યપરંપરાના સૌથી વધુ વંચાતા અને આદરપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવેલા તત્ત્વો પૈકીના હતાં.

આ એકમના બાકીના ભાગમાં, આપણે ચીની ઇતિહાસલેખનની મહાન પરંપરાના કેટલાક મુખ્ય પાસાઓનું નિરીક્ષણ કરીશું. ખાસ કરીને, આપણે પૂર્વ-આધુનિક ચીનમાં ઇતિહાસલેખનને આકાર આપનારા મુખ્ય પરિબળોને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું. આપણે સમયના પ્રવાહમાં ઇતિહાસલેખન પરંપરામાં આવેલા ફેરફારો અથવા વિકાસનું વિશ્લેષણ પણ કરવાનો પ્રયાસ કરીશું, તેમજ સામ્રાજ્યવાદી ચીનના ઇતિહાસકારોમાં ચાલતા મુખ્ય ચર્ચાના મુદ્દાઓને પણ જોવાનું રહેશે. છેલ્લે, આપણે આ પરંપરાની કેટલાક વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓનો પણ અભ્યાસ કરીશું.

6.1 પૃષ્ઠભૂમિ

આ વિભાગમાં આપણે કોન્ફ્યુશિયસવાદ (Confucianism) વિશે ચર્ચા કરીશું, જેણે ચીની વિદ્વાનોના માનસિક વિશ્વને ઘડ્યું અને તેમને ભૂતકાળ અંગે

પોતાના વિચારો ઘડી કાઢવામાં મદદ કરી. આ વિદ્વાનોમાંના મોટાભાગના લોકો સામ્રાજ્ય શાસનની રચનામાં સામેલ શાસકીય અધિકારીઓ પણ હતાં.

6.1.1 કોન્ફ્યુશિયસવાદ (Confucianism)

કોન્ફ્યુશિયસવાદ એ કોન્ફ્યુશિયસના ઉપદેશોનું નામ છે, જેઓ છઠ્ઠી સદી ઈસાપૂર્વના વિદ્વાન અને ચીનના લૂ રાજ્યના નાના અધિકારી હતા. તેમના અનુયાયીઓએ આવતા અનેક શતાબ્દીઓમાં આ ઉપદેશોને વધુ વિસ્તૃત કર્યા. સામાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવતા અર્થમાં કોન્ફ્યુશિયસવાદને ધર્મ ગણવામાં બહુ ન આવે, છતાં પણ તેણે ચીની લોકોની આત્મિક અને બૌદ્ધિક પરંપરા પર તેમજ તેમના સામાજિક અને રાજકીય વર્તન પર સૌથી ઊંડો પ્રભાવ પાડ્યો.કોન્ફ્યુશિયસવાદે ચીની ઇતિહાસલેખન પરંપરા પર ખાસ કરીને શક્તિશાળી અને સઘન અસર કરી હતી.

ચીની પરંપરામાં ઇતિહાસના અભ્યાસ અને લેખનને આપવામાં આવેલી સર્વોચ્ચ મહત્તા મોટેભાગે કોન્ફ્યુશિયસવાદના કેટલાક મુખ્ય તત્વોને લીધે હતી. આ તત્વોનો સાર આ રીતે રજૂ કરી શકાય છેઃ

- માનવવાદ (Humanism)
- ભૂતકાળ પ્રત્યે શ્રદ્ધા/ વિશ્વાસ
- નૈતિક શિક્ષણ પર ભાર
- સર્વત્ર વ્યવસ્થાની ચિંતા

હવે આપણે દરેક તત્વને થોડા વધુ ઊંડાણથી સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું.

માનવવાદ (Humanism) : ઇતિહાસ એ મુખ્યત્વે માનવનો અભ્યાસ છે - માનવોના વ્યવહારો અને કાર્યોનો અભ્યાસ. કોન્ફ્યુશિયસવાદી વિશ્વદૃષ્ટિમાં, કેન્દ્રબિંદુ ઈશ્વર અથવા દૈવી શક્તિ નથી, પરંતુ માનવ છે. માનવો પોતાના જેવા અન્ય લોકો સાથે કેવી રીતે સંબંધ બાંધે છે, તેઓ આ જગતમાં પોતાના વ્યવહારો કેવી રીતે ગોઠવે છે, તેઓ કયા મૂલ્યો પોતાની અંદર તથા અન્યમાં ઉત્પન્ન કરે છે - આ બધું જ કોન્ફ્યુશિયસ અને તેની તત્ત્વજ્ઞાની ચિંતાનો મુખ્ય વિષય હતો. માનવ જીવનમાં ઊંડો રસ લેવો એટલે ઇતિહાસમાં રસ લેવાનું દૃઢ આધાર સ્થાપવો - અને આ જ રસ ઇતિહાસલેખનની મજબૂત પાયો બને છે.

કોન્ફ્યુશિયસના સમય પહેલાં પણ ચીનમાં ભૂતકાળ પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવાની પરંપરા હતી, જેનો દાખલો તેઓની પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલ પૂર્વજપૂજા (ancestor worship) ની પરંપરા રૂપે જોવા મળે છે.

કારણ કે, કોન્ફ્યુશિયસે આ પરંપરાને તત્ત્વજ્ઞાનાત્મક આધાર આપ્યો. તે એક એવા સમયગાળામાં જીવતો હતો જ્યાં રાજકીય અસ્થિરતા અને અરાજકતા વધી રહી હતી.

એવા સંજોગોમાં કોન્ફ્યુશિયસે પ્રાચીન ભૂતકાળને વ્યવસ્થિતતા અને સમૃદ્ધિના સુવર્ણયુગ તરીકે જોયો.

તેને મક્કમ વિશ્વાસ હતો કે ભૂતકાળમાં એવા નૈતિક, રાજકીય અને સામાજિક વર્તનના આદર્શો છે, જે આજના પતન અને અફરાતફરીને સમાપ્ત કરીને સમાજમાં પુનર્જાગૃતિ લાવી શકે છે.

નૈતિક શિક્ષણ પર ભારઃ કોન્ફ્યૂશિયસવાદ અનુસાર સમાજમાં એકરૂપતા અને કલ્યાણ જાળવી રાખવા માટે સૌથી વધુ જરૂરી વસ્તુ હતી ખરેખર નૈતિક માણસોનું અસ્તિત્વ. જો કે કોન્ફ્યૂશિયસવાદમાં મુખ્ય ધારા એ માનીને ચાલી હતી કે માનવો સ્વભાવે સારા હોય છે, તોય 'સત્ય નૈતિકતા ધરાવતા વ્યક્તિઓ'એ જાતમાં યોગ્ય ગુણોનું વિકસન શિક્ષણ દ્વારા સક્રિય રીતે કરવું જરૂરી માનવામાં આવતું. વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં કેવી રીતે યોગ્ય વર્તન કરવું અને શું સાચું કે ખોટું તે કેવી રીતે નક્કી કરવું, તેનો અભ્યાસ મુખ્યત્વે ભૂતકાળ અને વર્તમાનના મનુષ્યોના કાર્યોનો અભ્યાસ કરીને અને તેમાંથી યોગ્ય પાઠ શીખીને કરવો જોઈએ, એવું માનવામાં આવતું. પાંચ શાસ્ત્રો (Five Classics) પૈકી બે - ઈતિહાસ શાસ્ત્ર (Classic of History) અને સ્પ્રિંગ એન્ડ ઓટમ એનાલ્સ (Spring and Autumn Annals) - મૂળભૂત રીતે ઈતિહાસ પર આધારિત હતા, અને એ વાતનો અચૂક સંયોગ નહોતો કે તમામ શિક્ષિત લોકોને આ શાસ્ત્રોમાં પ્રાવિણ્ય હોવું આવશ્યક માનવામાં આવતું.

ક્રમબદ્ધતા પ્રત્યેની ચિંતાઃ ઈતિહાસનો અભ્યાસ માત્ર માનવજીવનના મુદ્દાઓ સાથે જ નહિ, પણ વિશેષરૂપે એ વિષય સાથે સંબંધિત છે કે માનવ સમાજે સમયાંતરે જે રીતે વિકાસ કર્યો છે તેમાં કોઈ ક્રમ અને અર્થ શોધી શકાય. ચીની ઈતિહાસલેખન પરંપરા સાથે પરિચિત વ્યક્તિઓને સામાન્ય રીતે તેની ક્રમબદ્ધતા અને વર્ગીકરણ પ્રત્યેની ઝંખના તેમજ કારણ અને પરિણામ સમજી લેવા અને માનવ ઈતિહાસના પ્રવાહમાં પુનરાવૃત્તિ થતાં નમૂનાઓ ઓળખવા માટેના પ્રયાસો જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે. વર્તમાનમાં ક્રમ સ્થાપિત અને જાળવી રાખવાની

કોન્ફ્યૂશિયસવાદીની ચિંતાએ ઇતિહાસ વિશેની કલ્પનાઓને પણ અસર પહોચાડી હતી.

6.1.2 સામ્રાજ્ય બ્યુરોક્રેટિક રાજ્ય

ચીનમાં ઇતિહાસ વિદ્વાનોએ લખ્યો હતો. આમાં કંઈ અનોખું નહોતું, પરંતુ પરંપરાગત ચીનની વિશિષ્ટતા એ હતી કે આ વિદ્વાનો એ સમયે અધિકારી પણ હતા. અહીં સુધી કે જેઓ ઇતિહાસ લખતી વખતે હકીકતમાં કોઈ સરકારી પદ પર નહોતા, તેઓ પણ નિવૃત્ત અધિકારી હતા અથવા અધિકારી બનવાની આશા રાખતા હતા, જેમ કે સિનોલોજિસ્ટ એટિએન બાલાઝ (Etienne Balasz) એ નોંધ્યું છે. ચીની ઇતિહાસલેખન વિશે બાલાઝે ટૂંકમાં એવું પણ ઉલ્લેખ્યું હતું કે તે ''અધિકારીઓ દ્વારા અધિકારીઓ માટે લખાયું છે.''

આનો અર્થ એ થયો કે ઇતિહાસલેખન એ સામ્રાજ્ય તંત્રની ચિંતાઓને પ્રતિબિંબિત કરતું હતું, જેને વિદ્વાન-અધિકારી વર્ગ સેવા આપતો હતો. એક મુખ્ય ચિંતાનું કેન્દ્રબિંદુ હતું સમ્રાટ અને તેની રાજવંશ કે વંશગત રાજ્યતંત્રની વૈધતા (legitimacy) જાળવી રાખવી. કોન્ફ્યૂશિયસવાદમાં 'સત્તા દ્વારા નૈતિક શાસન' (rule by virtue) પર જે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, તે મુજબ એક સમ્રાટ માટે માત્ર તાકાતથી સત્તા જાળવી રાખવી પૂરતી નહોતી. કોઈ સમ્રાટ કે વંશગત રાજવંશે કઈ રીતે સત્તા હાંસલ કરી તે મહત્વપૂર્ણ ન હતું; પણ તેમના શાસનને હંમેશા સ્થિર અને માન્ય ઠેરવવા માટે કોન્ફ્યૂશિયસ ધોરણો અને પરંપરાઓ મુજબ નૈતિક આધાર આપવો જરૂરી હતો.

અત્યારે શાસન કરતા શાસક અને તેના કુટુંબનો યશ વધારવા અને આગલા સમયના શાસકો તથા રાજવંશોની ઇતિહાસલેખન દ્વારા આવું જ મૂલ્ય દર્શાવવાનું - ભવિષ્યમાં તેમના ગૌરવની ખાતરી કરવા માટે -ઇતિહાસકાર માટે મહત્વપૂર્ણ કાર્ય હતું. ઇતિહાસની મુખ્ય કૃતિઓ સામાન્ય રીતે શાસક વર્ગ દ્વારા જ પ્રોત્સાહિત કે નિમિત્ત બનાવવામાં આવતી હતી.

હાલના શાસકોના તરફદારીરૂપ વલણ છતાં, ચીની ઇતિહાસલેખન, બાલાઝના જણાવ્યા મુજબ, ''ઘણાં વખત સંજોગોને ધ્યાનમાં લેતાં આશ્ચર્યજનક હદે નિષ્પક્ષતા દાખવે છે.'' ૧૧મી સદીના મહાન ઐતિહાસિક ગ્રંથ ઝિઝિ તોંગજિયાન (Zizhi Tongjian) માં નોંધાયેલી નીચેની ઘટનાઓ દૃષ્ટાંતથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે શાસકીય ઇતિહાસકારો જો દૃઢનિશ્ચય ધરાવતા હોય તો તેઓ કેટલા પ્રમાણમાં પોતાના આકલનમાં સ્વતંત્રતા જાળવી શકે છે.

"તાંગ વંશના સમ્રાટ તાઈ-ત્સોંગે શાહીના સેન્સર ચૂ સુઈલિયાંગને કહ્યું: 'તમે, મહાશય, ચળવળ અને આરામના દિનચર્યા-વિશ્લેષણના દસ્તાવેજો (અર્થાત્ દરબારી ઈતિહાસકારો દ્વારા તૈયાર કરાયેલા સમ્રાટની પ્રવૃત્તિઓના સંપાદિત નોંધપાત્ર હિસાબ)ના ઈન્ચાર્જ છો, તો શું હું જોઈ શકું કે તમે શું લખ્યું છે?' સુઈલિયાંગે જવાબ આપ્યો: 'ઈતિહાસકારો માનવોના શાસકના વચનો અને કૃત્યોને નોંધે છે - સારું કે ખોટું બધું - એ આશાથી કે શાસક દુષ્કર્મ કરવા માટે હિંમત નહિ કરે. પણ એ સંભળાયું નથી કે શાસક પોતે જ શું લખાયું છે તે જોવા માંગે. 'સમ્રાટે પુછ્યું: 'જો હું કંઈ ખોટું કરું તો શું તમે એ પણ નોંધો છો?' સુઈલિયાંગે જવાબ આપ્યો: 'મારું કાર્ય છે કલમ ચલાવવાનું. હું આ લખવા કરતાં કેવી રીતે ટાળી શકું?' પીલાં દરવાજાના ભદ્રપુરુષ (કોર્ટિયર) લિઉ ચીએ ઉમેર્યું: 'જોઈએ તો ભલે સુઈલિયાંગ એ નોંધવાનો છોડી દે, પણ સમગ્ર સામ્રાજ્યમાં દરેક વ્યક્તિ એ વાત જાણશે.' આ સાંભળી સમ્રાટે કહ્યું: ' સાચું છે.''

આ ખંડ ઈતિહાસકારોની એક અન્ય ચિંતા પણ દર્શાવે છે - અને તે હતી શાસકો તથા અધિકારીઓને શિક્ષણ આપવાની. ઈતિહાસકારો તેઓને તેમના ફરજભર્યા કાર્યને યોગ્ય રીતે નિભાવવામાં જરૂરી માહિતી પૂરી પાડીને અને ભૂતકાળના અનુભવોથી પાઠ શીખવીને માર્ગદર્શન આપવાનું મહત્વ માનતા હતા. જે ઐતિહાસિક ગ્રંથમાંથી આ ખંડ લેવામાં આવ્યો છે, તેનું નામ જ છે - ''શાસન માટે સહાયક સમગ્ર દર્પણ'' (Comprehensive Mirror for he Aid of Government) - અને એ તેની કામગીરીનો આશય સ્પષ્ટ કરે છે. જેમ જેમ ઈમ્પીરિયલ (સામ્રાજ્ય) યુગના પાછલા સમયમાં રાજ્યની ચિંતાઓનો વ્યાપ વધ્યો, તેમ તેમ ઈતિહાસકારોની કલમથી નોંધપાત્ર ગણાતા વિષયોની શ્રેણી પણ વિસ્તરતી ગઈ. આ જ કારણ છે કે પછીના ઘણા ઐતિહાસિક ગ્રંથો કદ અને વિષયવિસ્તારની દૃષ્ટિએ ખરેખર વિશ્વકોશસમાન (encyclopaedic) બની ગયા.

6.2 ઈતિહાસલેખન પરંપરાનો વિકાસ

હવે આપણે પૂર્વ આધુનિક ચીનમાં શતાબ્દીઓ દરમ્યાન ઈતિહાસલેખનની પરંપરાના વિકાસને અનુસરીશું.

6.2.1 અન્નાલ્સ (વર્ષવાર નોંધ)

ચીની શબ્દ ''શિ'' (shi), જેનો અર્થ પછી ''ઈતિહાસ'' થયો, મૂળરૂપે રાજદરબારના 那些 લેખકોને સંબોધતો હતો જે ખગોળીય ઘટનાઓ કે અન્ય શાસકો માટે મહત્વપૂર્ણ ગણાતી બાબતોની નોંધ લેતા હતા. ઈતિહાસલેખનની સૌથી પ્રાચીન શૈલીમાં આવાં લેખકો દ્વારા રાખવામાં આવતી રાજદરબારની ઘટનાઓની

સંક્ષિપ્ત ક્રમવાર નોંધો આવતી હતી, જેને ''અન્નાલ્સ'' (Annals) કહેવામાં આવતી. આ નોંધો પૂર્વ ઝૌ યુગ (અંદાજે ઈસવી પૂર્વે ૮મીથી ૩મી સદી)ના સમયની છે. સૌથી જૂનું ઉપલબ્ધ ઉદાહરણ લુ રાજ્યમાંથી છે, જ્યાંથી કોન્ફ્યૂશિયસનો ઉદ્ભવ થયો હતો. અન્નાલ્સમાં લેખનશૈલી અત્યંત સંક્ષિપ્ત અને તટસ્થ હતી, જેમાં માત્ર મુખ્ય ઘટનાઓનો ઝુંટમાં ઉલ્લેખ કરવો પડતો હતો. ઉદાહરણ તરીકે, ઈ.પૂ. ૭૧૫માં માત્ર એક જ અક્ષર લખવામાં આવ્યું હતું: ''પોકો''! આ અન્નાલ્સના આધારે ઇતિહાસકારોએ અલગ-અલગ શાસકોના શાસનકાળનો રેકોર્ડ તૈયાર કર્યો, જેને ''વાસ્તવિક અહેવાલો'' (Veriable Records) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ચીનના મોટા ભાગના ઇતિહાસ દરમિયાન આ પ્રકારના રેકોર્ડ સતત રીતે રાખવામાં આવતા હતા અને તેથી તેઓ ઐતિહાસિક માહિતીનો એક મૂલ્યવાન અને વિશ્વસનીય સ્રોત ગણાય છે.

6.2.2 સિમા કિયાનનું "ઐતિહાસિક નોંધપત્રક" (Shi Ji)

પૂર્વઆધુનિક ચીનના નિઃસંદેહ સૌથી મહાન ઇતિહાસકાર હતા સિમા કિયાન (મૃત્યુ: ઈ.પૂ. ૮૫), જેમણે પૂર્વ હાન વંશના સમયમાં તેમનું પ્રગટ અને માર્ગદર્શક કૃતિ "ઐતિહાસિક નોંધપત્રક" (Shi Ji) લખ્યું હતું. સિમા કિયાન એવા પ્રથમ ઇતિહાસકાર હતા જેમણે ચીનનો પુરાતન યુગથી લઈ તેમના પોતાના સમયમાં સુધીનો એક વ્યાપક ઇતિહાસ લખ્યો, અને માત્ર અન્નાલ્સ (વર્ષવાર નોંધ)ની મર્યાદિત શૈલીમાંથી બહાર નીકળી નવા માર્ગ બતાવ્યો. સાથે જ, તેમણે ઇતિહાસલેખનની જે શૈલી સ્થાપિત કરી - જેને ''અન્નાલ્સ + મોનોગ્રાફ + જીવનચરિત્ર'' (annals + monograph + biography) ફોર્મેટ કહી શકાય - તે મોડર્ન યુગ સુધીના ઇતિહાસકારોએ અનુસરી.

વાસ્તવમાં, સિમા કિયાનના " ઐતિહાસિક નોંધપત્રક" (Shi Ji) માં પાંચ વિભાગોથી બનેલી જટિલ રચના હતી, પરંતુ તેમનાં બે મુખ્ય નવીન પ્રયાસો હતા - એક તો વિષયવિશિષ્ટ નિબંધો અથવા મોનોગ્રાફ માટે એક અલગ વિભાગ રચવો, અને બીજું જીવનચરિત્રો (biographies) માટે પણ ખાસ વિભાગ દાખલ કરવો. મોનોગ્રાફ વિભાગમાં જેમાં વિષયોની ચર્ચા થાય છે તેમાં સામેલ હતા: રીવાજો અને સંગીત, કેલેન્ડર, જ્યોતિષ અને ખગોળશાસ્ત્ર, નદીઓ અને નહેરો, તેમજ 'તોળ-તકાં' (જે હકીકતમાં અર્થતંત્ર પર લખાયેલ એક વિશ્લેષણ હતું).

પછીની શતાબ્દીઓમાં, મોનોગ્રાફ વિભાગમાં ભાર અસ્તિત્વશીલ વિષયો જેમ કે વિધિવિધાન, જ્યોતિષ વગેરેથી સરકારી વહીવટમાં ઉપયોગી વિષયો તરફ ખસતો ગયો, જેમ કે કાયદો, શાસનપદ્ધતિ, પાણી વ્યવસ્થાપન અને પરિવહન વગેરે.

તથાપિ, મોનોગ્રાફો લગભગ દરેક મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક કૃતિનો મૂળભૂત ભાગ બની રહ્યાં. સિમા કિયાનએ જીવનચરિત્ર વિભાગમાં માત્ર પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ નહીં, પરંતુ વિશિષ્ટ વર્ગો પણ સમાવેશમાં લીધા હતાં, જેમ કે, 'ઈમાનદાર અધિકારીઓ', 'હઠી અધિકારીઓ', 'સતી વિધવાઓ' વગેરે. આજના સમયમાં પણ, ચીની ઈતિહાસલેખનમાં વિદેશી સમાજોની વિગતો મેળવવી હોય તો સામાન્ય રીતે એ આ જીવનચરિત્ર વિભાગમાંથી મળી શકે છે.

માત્ર રચના જ નહીં, પણ સિમા કિયાન દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી પદ્ધતિ પણ અનેક મહત્વપૂર્ણ રીતે પછીના ઈતિહાસકારોએ અપનાવી. તેમણે તે પરંપરાનો પ્રારંભ કર્યો હતો જેમાં તેમણે પોતાના આધારભૂત સ્ત્રોતોના લખાણને યથાવત્ પુનરાવૃત્તિરૂપે રજૂ કર્યું અને જ્યાં કોઈ એકજ વિષય અથવા ઘટના માટે અનેક જુદી જુદી આવૃત્તિઓ ઉપલબ્ધ હતી, ત્યાં તેમણે તમામ આવૃત્તિઓ રજૂ કરી - અને વાંચક પર છોડી દીધું કે તે જાતે નક્કી કરે કે કઈ વધુ વિશ્વસનીય છે. સાથે જ, તેમણે કઠોર અને ઔપચારિક અન્નાલ્સ શૈલીમાંથી પણ ખાંડ ફરી વળી, અને પોતાનું જીવંત અને જીવંત શૈલી ધરાવતું લખાણ વિકસાવ્યું. તેમના માટે જે સૌથી મોટા શ્રદ્ધાંજલિઓમાંથી એક હતી, તે પછીના મહાન ઈતિહાસકાર બાન ગુ (Ban Gu) દ્વારા આપવામાં આવી હતી, જેમણે મહાન ઈતિહાસકાર વિશે કહ્યું હતું:

"તેવા તેમની ભાષા વાચાળ લાગ્યા વગર તર્કસભર છે; તેઓ સાદા છે પણ અણઘડ નથી. તેમનું લેખન સીધું છે અને તેમનાં તથ્યો દૃઢ છે. તેઓ સુંદર વસ્તુઓને વધારે શોભાવતાં નથી, અને નબળી વસ્તુઓને છુપાવતા પણ નથી. તેથી તેમના લેખનને 'સાચો અહેવાલ' કહેવાય તેમ છે."

6.2.3 રાજવંશીય ઈતિહાસ

ચીની ઈતિહાસલેખનના સમગ્ર સાહિત્યમાં સૌથી પ્રસંશનીય તત્વો પૈકીનું એક છે ૨૪ "મૂલ્યવાન (Standard) ઈતિહાસો"નો સંગ્રહ. દરેક મૂલ્યવાન ઈતિહાસ મૂળરૂપે કોઈ એક વિશિષ્ટ રાજવંશ અને તેના સમયગાળાનો ઈતિહાસ હતો, જે બાદની રાજવંશદ્વારા લખવામાં આવ્યો હતો.

એક નવા રાજવંશની અગાઉના રાજવંશનો ઈતિહાસ લખવામાં રસ હશે એનું કારણ, જેમ કે પહેલેથી ઉલ્લેખ થયેલો, એ હતું કે તેઓ પોતાની શાહી ગાદી ઉપર વસાહતને યોગ્ય ઠેરવવા માંગતા હતા.

આ પ્રક્રિયામાં ચીનના લોકો અને તેના સંસ્કૃતિનો એક અનન્ય ઐતિહાસિક રેકોર્ડ સર્જાયો - જે તેની સતત પ્રવૃત્તિ અને વ્યાપક આવરણ માટે નોંધપાત્ર છે. પરંપરા

અને માનમર્યાદાના કારણે સિમા કિયાનનું ઇતિહાસલેખન (Historical Records)ને પ્રથમ મૂલ્યવાન ઇતિહાસ માનવામાં આવે છે, તેમ છતાં તે માત્ર એક રાજવંશનો ઇતિહાસ નહોતો. સાચો પહેલો રાજવંશીય ઇતિહાસ લખાયો હતો ઈસવીસન પહેલા શતાબ્દીના ઇતિહાસકાર બાન ગુ (Ban Gu) દ્વારા - તેમના પિતા બાન બિયાઓ, અને બહેન બાન ઝાઓની સહાયથી.

બાન ગુ, જે લેટર હાન યુગમાં જીવતા હતા, તેમણે પૂર્વ હાન વંશનો ઇતિહાસ લખવાનો પ્રયાસ કર્યો, અને તેમણે મૂળરૂપે સિમા કિયાનની જ રચના-શૈલી અનુસરી - થોડા ફેરફારો સાથે.

તેમનું કાર્ય શરૂઆતમાં કોઈ શાહી આદેશ હેઠળ શરૂ થયું નહોતું. વાસ્તવમાં, જ્યારે ચિન્ઝોંગ સમ્રાટને ખબર પડી કે બાન ગુ ખાનગી રીતે ઇતિહાસ લખી રહ્યા છે, ત્યારે તેમની ધરપકડ કરાવવામાં આવી! પરંતુ પછી તેમની સાહસી બહેન બાન ઝાઓએ સમ્રાટ સમક્ષ મધ્યસ્થી ભૂમિકા ભજવી અને કાર્યનો અર્ધતૈયાર ખાકો વાંચવાની વ્યવસ્થા કરી. આનંતર, સમ્રાટ તેમના કાર્યના મહત્વથી મંતવ્ય થયા અને તેમણે બાન ગુને આ ઇતિહાસ પૂર્ણ કરવા અધિકૃત રીતે આદેશ આપ્યો. બાન ગુએ આ કાર્ય આગળના ૨૦ વર્ષોમાં પૂર્ણ કર્યું. પછીના સમયના રાજવંશીય ઇતિહાસ મોટા ભાગે શાહી આદેશ હેઠળ લખાયેલા હતા.

ઈસવીસન ૩મી સદીમાં હાન વંશના પતન પછી ચીનનું સામ્રાજ્ય અનેકવાર વિખુટું પડી ગયું હતું અને શાહી સિંહાસનની ઉત્તરાધિકારની રેખા હંમેશાં સ્પષ્ટ નહોતી. રસપ્રદ વાત એ છે કે ચીનના ઇતિહાસના આ વિભાજનના સમયગાળાઓ દરમિયાન પણ રાજવંશીય ઇતિહાસ લખવાની પરંપરા રાઝલિઆના રાજ્યોમાં જાળવવામાં આવી, જે એકબીજાની સામે સત્તા માટે સ્પર્ધા કરતા હતા. આ જ કારણે, ભલે એકીકૃત ચીની સામ્રાજ્ય પર શાસન કરનારા રાજવંશોનો સંખ્યા ઓછી રહી હોય, તેમ છતાં ૨૪ માન્ય "મૂલ્યવાન ઇતિહાસો" (Standard Histories) છે. અહીં સુધી કે જ્યારે ચીની સામ્રાજ્યને ૧૯૧૧માં અંતિમરૂપે પતન મળ્યું, ત્યારબાદ આવેલી રિપબ્લિકન સરકાર પણ આ પરંપરાને આગળ વધારવા માંગતી હતી અને છેલ્લા રાજવંશ - ચિંગ (Qing) વંશ - નો ઇતિહાસ લખાવાયો. જો કે, આ કાર્યને સામાન્ય રીતે ૨૪ મૂલ્યવાન ઇતિહાસો પૈકી એક તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી નથી.

6.2.4 ઉત્તરવર્તી સામ્રાજ્ય યુગ

વિશાળ હાન વંશના પતન પછી લગભગ ૩૫૦ વર્ષના વિખૂટા સમયગાળાના અંતે, ઈ.સ. ૬૮૯માં સુઈ વંશના સ્થાપક સમ્રાટના શાસન હેઠળ ચીન ફરીથી એકીકૃત થયું. ત્યાંથી લઈને તાંગ વંશના અંત (ઈ.સ. ૯૦૭) પછીના ૫૦ વર્ષના યુદ્ધકાળને છોડીને, ચીનના સામ્રાજ્યની એકતા લગભગ નિરંતર રીતે જાળવાઈ રહી - અને તે આવિચ્છિન્ન રીતે લગભગ એક હજાર વર્ષ સુધી, ૨૦મી સદી સુધી ટકી રહી.

આનો પડછાયો ચીનની ઈતિહાસલેખન પરંપરામાં સ્પષ્ટપણે જોવા મળ્યો. પછીના સમયગાળામાં મોટાભાગના ઐતિહાસિક ગ્રંથો લગભગ નિયમિત રીતે શાહી શાસકો દ્વારા જ નિમણૂક કરાવવામાં આવતા હતા. આમ થાય તે પહેલાં જે કાર્ય વ્યક્તિગત વિદ્વાનોનું હોતું, તે હવે વધુને વધુ શાહી ઈતિહાસલેખન બ્યુરો હેઠળ સંગઠિત થયેલા ઈતિહાસકારોના જૂથોનું બની ગયું. અત્યારે લખાતા ઈતિહાસગ્રંથોને વાસ્તવમાં શાસન દ્વારા સત્તાવાર રીતે તૈયાર કરાયેલ ઐતિહાસિક માહિતીના સંકલનો તરીકે જોવામાં આવી શકે. આ સમયગાળો હતો વિશાળ વિશ્વકોશરૂપ ઈતિહાસગ્રંથોનો, જેમાં જુદી જુદી સંસ્થાઓના ઈતિહાસોએ એવી વ્યાપકતા અને સમગ્રતા પ્રાપ્ત કરી જે સ્ટાન્ડર્ડ હિસ્ટ્રીઝના મોનોગ્રાફ વિભાગમાં મળતી માહિતી કરતાં ઘણી વધારે વિસ્તૃત હતી. આ પ્રકારના વિશ્વકોશીય ઈતિહાસગ્રંથો વિદ્વાનો અને અધિકારીઓની જરૂરિયાતો માટે ખૂબ ઉપયોગી બન્યા - ખાસ કરીને ત્યારે જ્યારે રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓનો વ્યાપ અને જટિલતા ઘણી વધારે વધી ગઈ હતી. આ સમયગાળામાં સ્પર્ધાત્મક સિવિલ સર્વિસ પરીક્ષાઓ શાસકીય તંત્રમાં પ્રવેશ કરવાની મુખ્ય રીત બની ગઈ હતી, જેના કારણે એવી કૃતિઓ વધુ ઉપયોગી સાબિત થવા લાગી જેમાં કોઈ વિશિષ્ટ વિષયની તમામ સંબંધિત માહિતી એક જ જગ્યાએ ભેગી કરવામાં આવી હોય.

ઉત્તરવર્તી સામ્રાજ્ય યુગમાં ઈતિહાસલેખનનું કાર્ય ભારે અને અનેક વખત શાસકીય પ્રભૃત્ત્વથી ભરેલું હોવા છતાં, તાંગ અને ખાસ કરીને સોંગ યુગ એ ઈતિહાસલેખનના ક્ષેત્રમાં બૌદ્ધિક અન્વેષણનો સમયગાળો પણ રહ્યો. વિદ્વાનો અને બુદ્ધિજીવીઓએ ઈતિહાસલેખનમાં રહેલા અતિશય ઔપચારિકત્વ અને કઠોરતા સામે પડકાર ઉપસ્થિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો અને પરંપરાગત ચીની ઈતિહાસલેખનમાં નવો માર્ગ શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ચીનમાં ટીકા આધારિત ઈતિહાસલેખનની પ્રથમ કૃતિ તાંગ વંશના વિદ્વાન લિઉ ઝીજી (Liu Zhiji) દ્વારા લખાઈ હતી. તેમણે એક પુસ્તક લખ્યું હતું, જેનું નામ હતું "ઑન હિસ્ટ્રી" (Shi Tong) - જેમાં સીધી રીતે એ પ્રશ્નનો પરિચાર કરવામાં

આવ્યો હતો કે ઇતિહાસ કઈ રીતે લખવામાં આવ્યો છે અને કઈ રીતે લખવો જોઈએ. સોંગ યુગના મહાન ઇતિહાસકાર સિમા ગ્વાંગ (૧૦૧૯–૧૦૮૬)એ ઇતિહાસ લખતી વખતે સ્રોતોમાં ભિન્નતાની સમસ્યા કઈ રીતે હલ કરવી - એ પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ રીતે સામનો કર્યો હતો. જોકે તેમણે રાજવંશીય ઇતિહાસની પરંપરાગત રચનાને સીધો પડકાર આપ્યો નહોતો, તેમ છતાં તેમણે પોતાની કૃતિ "શાસન માટે સહાયક સમગ્ર દર્પણ" (Zizhi Tongjian) લખતી વખતે તેની મર્યાદાઓમાંથી બહાર આવવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો હતો.

આ વિશાળ કાર્યમાં ઈ.પૂ. ૪૦૩ થી ઈ.સ. ૯૫૯ સુધીના ૧૩૬૨ વર્ષના ચીનના ઇતિહાસને ક્રમવાર રજૂ કરવામાં આવ્યો છે અને તે ઉત્તરવર્તી સામ્રાજ્ય યુગના સૌથી વધારે અસરકારક ઇતિહાસગ્રંથોમાંના એક માનવામાં આવે છે. બીજા કેટલાક ઇતિહાસકારોએ પણ ઇતિહાસને રાજવંશો પ્રમાણે વિભાજિત કરવાની ઉપયોગિતા પર સીધો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો અને એવું પણ માની લીધું કે સિમા ગ્વાંગ પણ આ પરંપરાને પડકાર આપવાની દૃષ્ટિએ પૂરતા દૂર ગયા નહોતા. તેથી, આવા ઇતિહાસકારોએ એવા વિષયક અને સંસ્થાકીય ઇતિહાસ લખવાનો પ્રયાસ કર્યો જે પરંપરાગત રાજવંશ પર આધારિત સમયવિભાજનને અનુસરે નહીં - અને ઇતિહાસલેખનમાં રહેલા ખાલી જગ્યાઓને ભરી શકે.

સોંગ યુગના ઇતિહાસકારો, જેમાં ચીનમાં બુદ્ધધર્મના સુવર્ણ યુગ દરમિયાન કોન્ફ્યૂશિયસવાદ થોડી હદ સુધી ઝાંખો પડ્યા પછી ફરીથી તેની પ્રતિષ્ઠાનો પુનર્જીવિત ઉદય થયો, તેઓ ખાસ કરીને ભૂતકાળના આધારભૂત ક્રમ (order) ને સમજી કાઢવા અને ઇતિહાસમાંથી યોગ્ય નૈતિક પાઠ ઘડી કાઢવા અંગે ચિંતિત હતાં. આ ભાવનાને લુ ઝિછિયન (Lu Ziqian) દ્વારા સુંદર રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી, જેમણે લખ્યું હતું:

"ઘણા લોકો જ્યારે ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરે છે, ત્યારે માત્ર એ જોઈને સંતોષ પામે છે કે અમુક સમયગાળામાં વ્યવસ્થા હતી અને તેને વ્યવસ્થિત કહેશે, અને બીજા સમયગાળામાં અવ્યવસ્થા હતી તો તેને અવ્યવસ્થિત ગણશે. તેઓ એક ઘટના જુએ છે અને એટલી જ જાણે છે - પણ શું એ સાચું ઇતિહાસનું અવલોકન છે? તમારે ખુદને એ પરિસ્થિતિમાં કલ્પવું જોઈએ, અવલોકન કરવું જોઈએ કે કઈ બાબતો લાભદાયક છે અને કઈ હાનિકારક, અને સમયના દુઃખદ સંજોગો અને અણબનાવો નોંધવા જોઈએ. પછી પુસ્તક બંધ કરો અને જાતે વિચારો - કલ્પના કરો કે તમે જ એ દરેક ઘટનાઓનો સામનો કરી રહ્યા છો, અને પછી નક્કી કરો કે એ સમયે શું કરવું

યોગ્ય ગણાતું. જો તમે ઈતિહાસને આ રીતે જુઓ તો તમારું જ્ઞાન વધશે અને બુદ્ધિમાં સુધારો થશે ત્યારે જ તમે વાંચનમાંથી સાચો લાભ મેળવી શકશો."

સોંગ યુગ પછીના સમયમાં, ચીની સામ્રાજ્યના ઈતિહાસકારોમાં પહેલાની જેમ વ્યાપક બૌદ્ધિક તપાસ (intellectual inquiry) જોવા મળતી નથી. તત્પશ્ચાત્ પણ, ઈતિહાસ લખવાની મહેનતપૂર્વક અને ચોકસાઈભરી પરંપરા તથા ઐતિહાસિક કૃતિઓના સંકલન અને વર્ગીકરણની પરંપરા સતત ચાલુ રહી. ખાસ કરીને, ઈતિહાસ અને ઐતિહાસિક ઉપમાઓનો ઉપયોગ કરીને સમયના પ્રશ્નોને સમજી કાઢવાનો અને તેમનાં યોગ્ય ઉકેલો શોધવાનો પ્રયાસ - આ પ્રવૃત્તિ ચીની વિદ્વાનો અને બુદ્ધિજીઓને આધુનિક યુગ સુધી સતત વ્યસ્ત રાખતી રહી.

6.3 ઐતિહાસિક સિદ્ધાંતો

ઈતિહાસલેખન હંમેશા કોઈને કોઈ સિદ્ધાંતાત્મક માળખા (theoretical framework) પર આધારિત હોય છે. આવા ઈતિહાસકારો પણ, જે પોતાને સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષ ગણાવે છે, પોતાના લેખનને સંકલિત કરવા માટે સામાન્ય સિદ્ધાંતોનો આશરો લે છે. પૂર્વઆધુનિક ચીનમાં પણ ઈતિહાસલેખન આમાંથી અપવાદરૂપ નહોતું. અહીં આપણે પરંપરાગત ચીની ઈતિહાસલેખનની કેટલીક સિદ્ધાંતાત્મક આધારોની ચર્ચા કરશું.

6.3.1 રાજવંશીય ચક્ર (Dynastic Cycle)

પરંપરાગત ચીની ઈતિહાસલેખન પર રાજવંશીય ચક્રની કલ્પનાનો ભારે પ્રભાવ રહ્યો છે. ચીની પરંપરા મુજબ, ચીનના પ્રથમ શાસકવંશ શિયા (Xia) હતા, જેમને શાંગ (Shang) વંશે પદચ્યુત કર્યા, અને પછી ઝોઉ (Zhou) વંશે શાંગને બદલ્યા - અને આ રીતે આગળ ચાલ્યું. ચીની દૃષ્ટિએ, રાજવંશોનો ઉદય અને પતન એક નિર્ધારિત ઢાંચા (pattern) પ્રમાણે થતો હતો.

રાજવંશીય ચક્રનો સિદ્ધાંત પરંપરાગત ઈતિહાસકારો માટે બે રીતે ઉપયોગી રહ્યો :

૧.પ્રથમ તો, આ સિદ્ધાંતે ઈતિહાસને સગવડભર્યા વિભાગોમાં વહેંચવા માટે સરળતા આપી. ઘણાં રાજવંશો ૩૦૦ વર્ષથી વધુ ટક્યાં ન હતા, તો કેટલાક તો માત્ર થોડાં દાયકા ચાલ્યાં હતા.

૨.બીજું અને કદાચ વધુ મહત્વનું, એ હતું કે આ રાજવંશીય ચક્ર ઈતિહાસલેખનની નૈતિક દૃષ્ટિએ અનુરૂપ હતું.

રાજવંશોનો ઉદય અને પતન શાસકોના વ્યક્તિગત નૈતિક ગુણધર્મો પર આધારિત માનવામાં આવતો. સામાન્ય રીતે, એક રાજવંશના સ્થાપક શાસકોને બહુ જ વિદ્વાન અને કાર્યક્ષમ દર્શાવવામાં આવતા - જેમણે અવ્યવસ્થાને અંત આપીને સુખશાંતિની નવી વિધિ ઘડી. જ્યારે છેલ્લા શાસકોને નબળા, અયોગ્ય, ભોગવિલાસમાં ગરકાવ થયેલા અને રાજ્યકાર્યો પ્રત્યે બેદરકાર તરીકે રજૂ કરવામાં આવતા. અતઃ, હાલના રાજવંશનો સ્થાપક (જેનો શાસન સમયગાળાનો ઈતિહાસ લખાવવાનો શાહી આદેશ હતો) એક સુધારક તરીકે રજૂ થતો - જેમણે દુરવસ્થાનો અંત લાવ્યો અને પુનઃ વ્યવસ્થાની સ્થાપના કરી. તેણે પોતાના પૂર્વવર્તી અયોગ્ય શાસકોની સામે "આકાશના હુકમ" (Mandate of Heaven) પ્રાપ્ત કર્યો હોવાનું માનવામાં આવતું. આ રીતે ચક્ર સતત ચાલતું રહ્યું. આ સિદ્ધાંત હકીકતમાં શાસકો માટે એક સુક્ષ્મ ચેતવણી હતી - કે તેઓ પોતાનું ફરજભર્યું કાર્ય કરે, શાસનની સ્વીકૃત નૈતિકતાઓ અને સંવિધાનોને અનુસરે, નહીતર તેઓ પણ પોતાનું "આકાશી અધિકાર" (Mandate of Heaven) ગુમાવી શકે છે અને અન્ય કોઈ દાવેદાર તેને હટાવી શકે છે.

6.3.2 'સતત ઈતિહાસ' (Continuous History)

રાજવંશીય ચક્રની સમજણને લઈને પરંપરાગત ચીનમાં પણ ટીકા થતી રહી. જેમ કે અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો, ખાસ કરીને તાંગ અને સોંગ યુગમાં કેટલાક ઈતિહાસકારો એની મર્યાદાઓના વિરોધમાં ઊભા થયા અને તેમાંથી બહાર આવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

કેટલાંક, જેમ કે સિમા ગ્વાંગ, રાજવંશીય ઢાંચાને ખુલ્લેઆમ નકારી ન શક્યા, પણ તેમનું કાર્ય એ હદો કરતા પણ વિશાળ હતું અને કોઈ એક રાજવંશ સુધી સીમિત નહોતું. બીજાઓ, જેમ કે ઝેંગ ક્યાઓ (Zheng Qiao) , તો સીધા માન્ય ઈતિહાસકાર બાન ગુ પર ટીકા કરી હતી કે રાજવંશીય ઈતિહાસલેખનની પ્રક્રિયાની શરૂઆત તેમણે કરી હતી. ઝેંગ ક્યાઓએ ખુલ્લેઆમ 'સતત ઈતિહાસ' (continuous history) ની કલ્પનાને સમર્થન આપ્યું હતું. યુઆન શૂ (Yuan Shu) એ એવો નવો પદ્ધતિપ્રયોગ કર્યો જેમાં એક વિષય લઈ, તેના વિશે 'શરૂઆતથી અંત સુધી' લખવામાં આવ્યું - રાજવંશીય ઢાંચાથી રહિત રીતે. મા દુઆનલિન (Ma Duanlin) એ સંમિશ્ર માર્ગ સૂચવ્યો - તેમનું કહેવું હતું કે રાજકીય ઈતિહાસ માટે તો રાજવંશીય ઢાંચો યોગ્ય હોઈ શકે, પરંતુ સંસ્થાઓના ઈતિહાસ માટે તે લાગુ પડી શકતું નહોતું. તેમણે લખ્યું:

''જ્યારે તમે દરેક યુગમાં સંસ્થાઓની ધીમી વૃદ્ધિ અને તેના આપાત મહત્વને સમજી લેવા માંગો, ત્યારે તમારે તેના ઉદ્ભવથી અંત સુધીનો વિશદ અને તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો પડે - ત્યાં જ તમે તેનો વિકાસ સમજાવી શકો, નહીંતર ગંભીર મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય.''

સારાંશરૂપે, કહી શકાય કે પછીના ઈતિહાસકારોએ મોટા ભાગે એમનો અભિગમ અનુસરી લીધો - રાજકીય ઘટનાઓના સંદર્ભમાં તો તેઓ રાજવંશીય સિદ્ધાંતને અનુસરે, પણ સંસ્થાકીય ઈતિહાસ લખતી વખતે વધુ વ્યાપક અને સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિ અપનાવે.

6.4 સારાંશ

અંતે, આપણે કહી શકીએ કે ચીની સામ્રાજ્યના ઈતિહાસકારો - ખાસ કરીને મહાન હાન યુગના ઈતિહાસકારોના સમય બાદ - ખૂબ જ સજાગ હતા કે તેઓ એક મહાન ઈતિહાસલેખન પરંપરાનો ભાગ હતા. ક્યારેક આ ભાવનાએ તેમના પર પરંપરાનું પાલન કરવાની નૈતિક બાંધછોડ થોપી હતી, જે તેમના માટે નવી પદ્ધતિઓ અજમાવવા માટેની સ્વતંત્રતાને રૂંધતી હતી, કારણ કે તેઓ પોતાનાં પૂજનીય પૂર્વજોએ ઘડેલા ઢાંચાને અનુસરવા માટે વચનબદ્ધ અનુભવતા હતા.

પરંતુ બીજી બાજુ, આ ભાવનાએ ભૂતકાળનો એવો અસાધારણ ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ તૈયાર કરવામાં યોગદાન આપ્યું - જેના જેમનું સતત પાલન, એકરૂપતા અને વિશ્વસનીયતા અન્ય સમાજો કે સંસ્કૃતિઓમાં દુર્લભ છે. પ્રત્યેક રાજવંશ - મોટો કે નાનો, સ્થાનિક ચીની હતો કે વિદેશી મૂળનો - આ પરંપરાને જાળવવાની નૈતિક ફરજ હેઠળ હતો, અને ઈતિહાસલેખનની સતત ચાલતી પરંપરાને તૂટવા ન દેવાની જવાબદારી ભોગવતો હતો. આ મહાન પરંપરાનો ભાગ હોવાનો ભાવ, ચીનમાં ઈતિહાસકારોના વ્યાવસાયિક ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠાને વધારતો હતો. આમ, ઈતિહાસ પ્રત્યેનો આદર અને પરંપરાગત ચિંતનમાં તેને આપવામાં આવેલી વિશેષ મહત્વતા, ચીની સંસ્કૃતિની એક ઉમદા વિશેષતા બની ગઈ.

6.5 ચાવીરૂપ શબ્દો

માનવતાવાદ, રાજવંશીય ઈતિહાસ, સતત ઈતિહાસ

6.6 સ્વાધ્યાય

૧.કન્ફ્યુશિયન વિચારસરણીએ ચીની ઇતિહાસ-લેખનને કેવી રીતે પ્રભાવિત કર્યું? સમજાવો.

૨.પ્રાચીન ચીનમાં ઇતિહાસ-લેખનની પરંપરાની ચર્ચા કરો.

૩.પ્રાચીન ચીની ઇતિહાસ-લેખનની મુખ્ય વિશેષતાઓ જણાવો.

૪.સીમા ચિયન અને તેમના ગ્રંથ ''શિજી''નું મહત્ત્વ સમજાવો.

૫.ચીની ઇતિહાસ-લેખનમાં સત્તાવાર ઇતિહાસનું સ્થાન શું હતું?

૬.આધુનિક ચીની ઇતિહાસ-લેખનના વિકાસ અને ફાળા વિશે લખો.

6.7. संदर्भ अने विशेष वाचन

चार्ल्स एस. गार्डनर, चाइनीज ट्रेडिशनल हिस्टोरियोग्राफी (कैम्ब्रिज, मैसाचुसेट्स, हार्वर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस, 1961)

जैन, जगदीश चन्द्र. (n.d.). चीनी जनता के बीच. ई-पुस्तकालय.

मर्सिकल (संपादित), द पैटर्न्स ऑफ चाइनीज हिस्ट्री: साइकिल, डेवलपमेंट, और स्टैगनेशन? (बोस्टन, हीथ, 1965)।

प्रकाश, आशीष (Trans.). (n.d.). चीनी इतिहास का संक्षिप्त परिचय (भाग 1–2). China Social Sciences Press.

एतिएन बालाज़, चाइनीज सिविलाइजेशन एंड ब्यूरोक्रेसी (न्यू हेवन, येल यूनिवर्सिटी प्रेस, 1964)।

प्रसाद, धनंजय. (n.d.). चीन का इतिहास. भाषा प्रकाशन.

सराओ, के. टी. एस. (Ed.). (2014). आधुनिक चीन का इतिहास (*1840–1949)*. हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय.

जॉन किंग फेयरबैंक एवं एडविन रेशौएर, ईस्ट एशिया: द ग्रेट ट्रेडिशन (बोस्टन, हॉटन मिफ्लिन कंपनी, 1958, 1960)।

विलियम थियोडोर द बेरी (संकलन), सोर्सेज ऑफ चाइनीज ट्रेडिशन, खंड 1 (न्यूयॉर्क और लंदन, कोलम्बिया यूनिवर्सिटी प्रेस, 1960)।

वर्मा, गिरिजाशंकर. (n.d.). चीन का आधुनिक इतिहास. ई-पुस्तकालय.

एंडिमिओन विल्किन्सन, चाइनीज हिस्ट्री: ए मैनुअल (कैम्ब्रिज, मैसाचुसेट्स और लंदन, हार्वर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस, 2000)।

Durrant, S. (2017). Early Chinese historiography. In M. Kern & M. A. S. Williams (Eds.), *The Oxford handbook of classical Chinese literature*. Oxford University Press.

Li, H. (2012). *Reinventing modern China: Imagination and authenticity in Chinese historical writing*. University of Hawai'i Press. https://doi.org/10.21313/hawaii/9780824836085.001.0001

Ng, O.-C., & Wang, Q. E. (2005). *Mirroring the past: The writing and use of history in imperial China*. University of Hawai'i Press.

Wu, H. (2018). *An historical sketch of Chinese historiography*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-662-56253-6

એકમ - 7

ભારતીય રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસલેખનઃ અર્થ, લક્ષણો, વિષયવસ્તુ તથા શોધ પદ્ધતિ

:: રૂપરેખા ::

7.0 ઉદ્દેશો

7.1 પ્રસ્તાવના

7.2 રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસલેખનનો અર્થ **(Meaning of Nationalist Historiography)**

7.3 રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસલેખનના લક્ષણો **(Key Features)**

- **7.3.1** રાષ્ટ્રીય ગૌરવનું ઉદ્‌ઘોષણ **(Assertion of National Pride)**
- **7.3.2** સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક મૂલ્યોનું ગૌરવ **(Glorification of Cultural & Religious)**
- **7.3.3** ઉપનિવેશિક ઈતિહાસકારોનો વિરોધ **(Rebuttal of Colonial Historiography)**
- **7.3.4** વિરોધ અને પ્રતિકારનું મૌલિક દૃષ્ટિકોણ **(Constructive Dissent and Resistance)**
- **7.3.5** પ્રેરણાત્મક અભિગમ **(Inspirational and Ideological Perspective)**

7.4 વિષયવસ્તુ

- **7.4.1** પ્રાચીન ભારતના મહિમાનું ઐતિહાસિક વર્ણન
- **7.4.2** ધર્મ અને દર્શન
- **7.4.3** આધ્યાત્મિક ગ્રંથોનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય
- **7.4.4** સામાજિક સંસ્થાઓનું મૂલ્યાંકન
- **7.4.5** નાયક કેન્દ્રિત દૃષ્ટિ **(Hero-Centric Approach)**

7.5 શોધ પદ્ધતિ **(Research Methodology)**

- **7.5.1** સ્વદેશી ગ્રંથોના આધારે સંશોધન **(Study of Indigenous Texts)**
- **7.5.2** પુરાવા આધારિત દસ્તાવેજીકરણ **(Epigraphic & Archaeological Evidence)**

7.5.3 લોકસંસ્કૃતિ અને પરંપરા (Inclusion of Folk Culture and Oral Traditions)

7.5.4 તુલનાત્મક અને વિમર્શાત્મક અભિગમ (Comparative and Critical Method)

7.5.5 ભારતીય દર્શન અને તત્ત્વજ્ઞાનના આધારે ઈતિહાસ મૂલ્યાંકન

7.5.6 સાહિત્ય અને કાવ્યમય ઈતિહાસનો નિધાન (Use of Literary Sources)

7.5.7 આંતરવિષયક અભિગમ (Interdisciplinary Approach)

7.5.8 પ્રેરણા કેન્દ્રિત લેખન (Ideology-Based Mtoivational Perspective)

7.5.9 વૈકલ્પિક સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ (Use of Alternative Sources)

7.6 સમાપન

7.7 ચાવીરુપ શબ્દો

7.8 સ્વાધ્યાય

7.9 સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

7.0 ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે નીચે જણાવેલી માહિતી મેળવશો.

- વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસલેખનની વ્યાખ્યા અને પરિપ્રેક્ષ્યની સમજ આપવી.
- રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસલેખનના લક્ષણો અને તેના વિષય ક્ષેત્રોને ઓળખવા.
- રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસકારો દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી શોધ પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કરાવવો
- ઉપનિવેશિક ઈતિહાસલેખનની સામે રાષ્ટ્રવાદી દૃષ્ટિકોણ કેવી રીતે વિકસ્યો તેનો વિચાર કરાવવો.

7.1 પ્રસ્તાવના

ભારતીય ઈતિહાસલેખનમાં ૧૯મી સદીના અંતભાગથી રાષ્ટ્રવાદી અભિગમનો ઉદય થયો, જે ઉપનિવેશિક ઈતિહાસલેખનની વિચારધારાને પડકાર આપતો પ્રવાહ હતો. બ્રિટિશ ઈતિહાસકારોએ ભારતીય ઈતિહાસ, સંસ્કૃતિ અને શાસનપ્રણાલીઓને પછાત, અયોગ્ય અને અસંસ્કારીત તરીકે રજૂ કરી, જેના

પરિણામે ભારતને શાસન માટે અસમર્થ ગણાવી બ્રિટિશ શાસનને યોગ્ય ઠેરવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આવા એકપક્ષીય અને પૂર્વગ્રહપૂર્ણ ઇતિહાસલેખનની સામે, રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોએ પોતાનું તિથ્થ અને ભારતીય દૃષ્ટિકોણ ધરાવતું ઇતિહાસલેખન વિકસાવવાનું શરૂ કર્યું.

આ અભિગમમાં ભારતના ગૌરવમય અતીત, રાજકીય સૂઝબૂઝ, આધ્યાત્મિક ઊંચાઈ, અને વૈજ્ઞાનિક-સાંસ્કૃતિક વારસાની ઉજવણી કરવામાં આવી. રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોએ ઇતિહાસને માત્ર ભૂતકાળના અભ્યાસ તરીકે નહીં, પણ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના સાધન તરીકે જોવાનો અભિગમ અપનાવ્યો. તેમણે ઇતિહાસલેખન દ્વારા રાષ્ટ્રીય ગૌરવ, સ્વાભિમાન અને એકતા જગાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ અભિગમ એ નૈતિક ચેતના અને રાષ્ટ્રીયતા સાથે ભરપૂર હતું, જેને ભારતના સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનમાં પણ અગત્યનું યોગદાન આપ્યું.

7.2 રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસલેખનનો અર્થ (Meaning of Nationalist Historiography)

રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસલેખન એ એવું ઇતિહાસલેખન છે જે દેશના અતીતને પોતાના દૃષ્ટિકોણથી જુએ છે અને પોતાના સાંસ્કૃતિક વારસાનું ગૌરવગાન કરે છે. આ અભિગમ બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન વિકસ્યો, જ્યારે ભારતીય ઇતિહાસકારોએ ઉપનિવેશિક ઇતિહાસકારો દ્વારા ઘડાયેલા પછાત દૃષ્ટિકોણને પડકાર્યો. બ્રિટિશોએ ભારતને શાસન માટે અયોગ્ય અને અસંસ્કારી તરીકે રજૂ કર્યું હતું. તેના જવાબરૂપે, રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોએ ભારતના ગૌરવમય અતીતને ઊંડાણપૂર્વક ઉજાગર કર્યો અને સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે ભારત પાસે પોતાની સંસ્કૃતિ, શાસન અને નૈતિકતાના ધોરણો હતા.

રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારો માટે ઇતિહાસ માત્ર ભૂતકાળનું વર્ણન નહોતું, પરંતુ રાષ્ટ્રીય આત્મા અને ચેતનાનું અભિવ્યક્તિ સાધન હતું. તેમના લખાણો ભારતની સમૃદ્ધ પરંપરા અને રાજકીય ક્ષમતા પ્રત્યે વિશ્વાસ પ્રગટાવતા હતા, જે બ્રિટિશ દાવાઓના જવાબરૂપ હતા.

7.3 રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસલેખનના લક્ષણો (Key Features)

રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસલેખન એ એક એવો અભિગમ છે જે ઉપનિવેશિક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિકોણના વિરોધમાં ઊભો રહ્યો અને ભારતના ગૌરવમય અતીતને તટસ્થ અને વિશ્વસનીય રીતે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ અભિગમમાં ઇતિહાસને માત્ર ભૂતકાળની ઘટનાઓના વર્ણન તરીકે નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રીય આત્મસન્માન અને ચેતનાના સ્રોત તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો. તેના લક્ષણો નીચે મુજબ છેઃ

7.3.1 રાષ્ટ્રીય ગૌરવનું ઉદ્ઘોષણ (Assertion of National Pride):

રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોએ ભારતના વૈભવી ઇતિહાસને ઉજાગર કર્યો. તેમણે કહ્યું કે બ્રિટિશરો દ્વારા જે રીતે ભારતને પછાત, અયોગ્ય અને અસંસ્કારી રાષ્ટ્ર તરીકે ચિત્રિત કરવામાં આવ્યું હતું તે અયોગ્ય છે. તેમણે પ્રાચીન ભારતના સામ્રાજ્યો (મૌર્ય, ગુપ્ત, પલ્લવ, ચોળ), વૈજ્ઞાનિકો (આર્યભટ્ટ, વરાહમિહિર), તત્ત્વજ્ઞાનીઓ (શંકરાચાર્ય, કણાદ) અને સાહિત્યકારો (કાલિદાસ, ભવભૂતિ) દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનપ્રણાલીનું મહત્વ વિસ્તૃત રીતે રજૂ કર્યું.

7.3.2 સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક મૂલ્યોનું ગૌરવ (Glorification of Cultural & Religious Values):

રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોએ હિન્દુ ધર્મ, ઉપનિષદો, ધર્મશાસ્ત્રો, યોગ, તત્ત્વજ્ઞાન, સંસ્કારપ્રણાલીઓ વગેરેને આધારે ભારતીય સમાજને ઊંચી સંસ્કૃતિ ધરાવતો બતાવ્યો. ગુરુકુલ પદ્ધતિ, આશ્રમવ્યવસ્થા, વર્ણાશ્રમધર્મ,આત્મજ્ઞાન વગેરેનો ઉલ્લેખ કરીને તેઓએ બ્રિટિશ દૃષ્ટિકોણનું ખંડન કર્યું કે ભારતીય સંસ્કૃતિ અવિજ્ઞાનાત્મક અને અંધશ્રદ્ધાયુક્ત છે.

7.3.3 ઉપનિવેશિક ઇતિહાસકારોનો વિરોધ (Rebuttal of Colonial Historiography):

રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોએ જેમ્સ મિલ, વિન્સેન્ટ સ્મિથ જેવા ઉપનિવેશિક ઇતિહાસકારોના દાવાઓનું વિમર્શાત્મક પદ્ધતિથી તર્કસંગત ખંડન કર્યું. જેમ્સ મિલના ત્રિભાગીય વિભાજન (હિન્દુ યુગ, મુસ્લિમ યુગ, બ્રિટિશ યુગ)ને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ અયોગ્ય ગણાવીને ભારતના ઇતિહાસના સતત વિકાસ અને સંસ્કૃતિની ઊંડાણપૂર્વક વિગત આપી.

7.3.4 વિરોધ અને પ્રતિકારનો મૌલિક દૃષ્ટિકોણ (Constructive Dissent and Resistance):

રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોએ ઉપનિવેશિક દૃષ્ટિને માત્ર નકારવા માટે નહીં, પરંતુ ભારતના પોતાના દૃષ્ટિકોણ અને મૂલ્યને ઊભા રાખવા માટે વિમર્શાત્મક અને મૌલિક અભિગમ અપનાવ્યો. તેઓએ ઇતિહાસના વિસંગત તથ્યો સામે દસ્તાવેજી પુરાવા અને વૈકલ્પિક દૃષ્ટિ રજૂ કરી. તેમના માટે ઇતિહાસલેખન એ માત્ર શાબ્દિક વિમતિ નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો માર્ગ હતો. તેમણે શૈક્ષણિક સ્તરે બ્રિટિશ દાવાઓ સામે વૈકલ્પિક "દસ્તાવેજી સત્ય" ઊભું કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

7.3.5 પ્રેરણાત્મક અને વૈચારિક અભિગમ (Inspirational and Ideological Perspective):

રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારો ઇતિહાસને માત્ર ભૂતકાળનું વર્ણન માનતા નહોતા, પરંતુ તેને એક જીવંત સાધન ગણાવતા હતા – જેના દ્વારા નાગરિકોમાં રાષ્ટ્રીયતા, એકતા અને આત્મવિશ્વાસ જગાડી શકાય. તેમણે ઇતિહાસને એક ''જીવંત વારસો'' બનાવીને વ્યક્તિત્વ વિકાસ અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ માટે ઉપયોગી બનાવ્યો. તેમણે શિવાજી, વિવેકાનંદ, દયાનંદ, તિલક જેવા મહાન નેતાઓને માત્ર શાસક તરીકે નહીં, પરંતુ "રાષ્ટ્રીય ચિંતકો" તરીકે રજૂ કર્યા. શિક્ષણક્ષેત્રે ઇતિહાસના ઉપયોગને રાષ્ટ્રપ્રેમ અને નૈતિક બળ પૂરું પાડવાનું સાધન બનાવાયું.

૧.રાષ્ટ્રીય ગૌરવનું ઉદ્ઘોષણઃ રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોએ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતના મહાન શાસકો, વિજ્ઞાન, જ્ઞાન અને સાહિત્ય પરંપરાને ગૌરવ સાથે રજૂ કર્યા.

૨.સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક મૂલ્યોનું ગૌરવઃ વિદ્વાનોએ હિન્દુ ધર્મ, ગુરુકુલ પદ્ધતિ, વેદ, ઉપનિષદો, ધર્મશાસ્ત્રો વગેરેને આધારીત સમાજને સંસ્કારયુક્ત ગણાવ્યો.

૩.ઉપનિવેશિક ઇતિહાસકારોનો વિરોધઃ વિશ્વાસપૂર્વક ઉપનિવેશિક દાવાઓનું વિમર્શ કર્યું કે ભારતીય શાસન અયોગ્ય હતું; ભારતીય શાસકોના યોગદાનને સમજાવ્યું.

૪.વિરોધ અને પ્રતિકારનો મૌલિક દૃષ્ટિકોણઃ વિમતિ આપતી દૃષ્ટિ છતાં તે તર્કસંગતતા જાળવે છે, ભારતીય ચેતનાને પ્રગટાવે છે અને બ્રિટિશ દમનનું ઐતિહાસિક પ્રમાણ પૂરું પાડે છે.

૫.પ્રેરણાત્મક અભિગમઃ રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારો માટે ઇતિહાસ માત્ર માહિતી નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રીય ભાવના પ્રેરિત કરવાનો માર્ગ હતો. તેમણે નાયકોને આદર્શ સ્વરૂપે રજૂ કર્યા.

7.4 વિષયવસ્તુ

ભારતીય રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસલેખન માત્ર રાજકીય ઇતિહાસ સુધી મર્યાદિત નહોતું રહ્યું, પરંતુ તેને ભારતના સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસના વિવિધ પાસાઓ સાથે જોડવામાં આવ્યું. રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોએ ભારતના ગૌરવમય અતીતના વિવિધ પાસાઓને મુખ્ય વિષય તરીકે સમાવીને એક સંકલિત દૃષ્ટિકોણ દ્વારા ઇતિહાસ રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમાં નીચેના મુખ્ય વિષયો અને વિષયવસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છેઃ

7.4.1 પ્રાચીન ભારતના મહિમાનું ઐતિહાસિક વર્ણનઃ

રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસકારોએ ભારતના પ્રાચીન અતીતને તેના રાજકીય, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસને ઊંડાણપૂર્વક રજૂ કર્યો. મૌર્ય, ગુપ્ત, ચોળ, પલ્લવ, સાતવાહન અને મરાઠા જેવી સામ્રાજ્યવ્યવસ્થાઓના સંચાલન અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમના યોગદાનોને વિશદ રીતે દર્શાવ્યા. મૌર્યકાળની શાસનપ્રણાલી, ચાણક્યની કૌટિલ્ય નીતિઓ અને અશોકનો ધર્મપ્રસાર. ગુપ્ત યુગને "ભારતનો સુવર્ણ યુગ" તરીકે માન્યતા મળી, જેમાં વિજ્ઞાન, ગણિત (આર્યભટ્ટ), ખગોળશાસ્ત્ર, સાહિત્ય અને કલાઓનો વિકાસ થયો. ચોળ શાસકોની નૌકાદળ વ્યવસ્થા અને દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયા સુધીનો વેપાર અને સાંસ્કૃતિક સંબંધો પણ ઉલ્લેખિત થયા. મરાઠાઓની સ્વરાજ્યની વિચારધારા અને શિવાજીનું લોકપ્રિય નેતૃત્વ રાજકીય જાગૃતિનું પ્રતિક બની રહ્યું. આ રીતે, ઈતિહાસકારોએ દર્શાવ્યું કે બ્રિટિશ શાસન પહેલાં પણ ભારત પોતાના બળ પર સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી હતું.

7.4.2 ધર્મ અને દર્શનઃ

રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસકારોએ ભારતીય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને પછાત તરીકે નહીં, પરંતુ વૈશ્વિક માનવતાવાદી સિદ્ધાંતોના કેન્દ્ર તરીકે રજૂ કર્યું. હિન્દુ ધર્મની સાંસ્કૃતિક ઊંડાણ, બૌદ્ધ ધર્મના કરુણાવાદ, અને જૈન ધર્મના અહિંસાવાદ જેવા તત્ત્વો દ્વારા તેઓએ દર્શાવ્યું કે ભારતીય સમાજ માત્ર ધાર્મિક પંથપરક નહોતો, પરંતુ આધ્યાત્મિક ઊંચાઈઓ ધરાવતો હતો.

- બૌદ્ધ ધર્મના વૈશ્વિક પાસાઓ (સંઘ અને વિહાર વ્યવસ્થાઓ).
- ઉપનિષદોના તત્ત્વજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિકતાની વૈશ્વિક વિચારધારાઓ પર પડેલી અસર.
- સિદ્ધાંતો જેમ કે કર્મ, પુનર્જન્મ, ઋણ – જે સમાજના નૈતિક ધોરણોની સ્થાપનામાં ઉપયોગી બન્યા.

આ રીતે ભારતના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને માત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક નહીં, પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ મૂલ્યવાન ગણાવવામાં આવ્યા.

7.4.3 આધ્યાત્મિક ગ્રંથોનું ઐતિહાસિક મૂલ્યઃ

રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસકારોએ ભારતીય આધ્યાત્મિક અને ધર્મગ્રંથોને માત્ર ધાર્મિક સાહિત્ય તરીકે નહીં, પરંતુ ઐતિહાસિક સ્રોત તરીકે પણ માન્યતા આપી. તેમણે વેદો, ઉપનિષદો, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો વગેરેને રાજકીય, સામાજિક અને નૈતિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઊંડાણપૂર્વક વિશ્લેષણ કર્યું.

- મહાભારતમાં વર્ણવાયેલ રાજધર્મ, નાયકત્વ અને ન્યાયની સંસ્થાઓ
- રામાયણમાં આદર્શ રાજા તરીકે રામનો આદર્શ – એકતંત્રવાદ અને નૈતિક શાસનનું ચિત્ર.

- ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ જેવી કૃતિઓના સામાજિક વ્યવસ્થાઓ વિશેના સંકેતો.

આ ગ્રંથોના આધારે, ભારતના ઈતિહાસ ઈતિહાસલેખન માટે મૂળભૂત સ્રોત રૂપે સ્થાપિત થયા.

7.4.4 સામાજિક સંસ્થાઓનું મૂલ્યાંકનઃ

રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસકારોએ ભારતીય સમાજની આધારીત સંસ્થાઓ – વર્ણવ્યવસ્થા, ગુરુકુલ પદ્ધતિ, કૌટુંબિક વ્યવસ્થાઓ, વેપાર અને ઉદ્યોગની પરંપરા – નું વિશ્લેષણ કરીને એ દર્શાવ્યું કે આ સંસ્થાઓ સમાજના સુઘડ સંચાલન માટે રચાયેલ છે અને તે નૈતિકતા તથા સમાનતાના સિદ્ધાંતો સાથે જોડાયેલી છે.

- ગુરુકુલ પદ્ધતિમાં શિષ્ય -ગુરુ સંવાદ, સર્વાંગી શિક્ષણ અને આત્મનિર્ભરતા.
- સમૃદ્ધ હસ્તકલા ઉદ્યોગ અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર.
- કુટુંબિક શિસ્ત, ગૃહસ્થાશ્રમ અને સામાજિક જવાબદારીના સિદ્ધાંતો.

તેમણે એ પણ દર્શાવ્યું કે બ્રિટિશ દૃષ્ટિકોણથી વિપરીત, ભારતના સમાજમાં ગૌરવપૂર્ણ અને વ્યવસ્થિત સંસ્થાઓ હતી.

7.4.5 નાયક કેન્દ્રિત દૃષ્ટિ (Hero-Centric Approach):

રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસલેખનમાં વિશિષ્ટ નાયકોને રાષ્ટ્રીય ચેતનાના પ્રતિકરૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યા. આ નાયકો માત્ર રાજકીય નેતાઓ નહોતા, પરંતુ આદર્શ પુરુષ, સમાજ સુધારક અને રાષ્ટ્રીય મૂલ્યોના વાહક તરીકે સ્થાન પામ્યા.

- છત્રપતિ શિવાજી – સ્વરાજ્યના સંકલ્પથી યુક્ત શાસક, એકતા, ધર્મસહિષ્ણુતા અને ગરીબમૈત્રી રાજકીય વ્યૂહરચના.
- દયાનંદ સરસ્વતી – આર્ય સમાજના સ્થાપક તરીકે વૈદિક મૂલ્યો અને સ્વરાજ્ય વિચારધારાનો પ્રચાર.
- સ્વામી વિવેકાનંદ – આધ્યાત્મિક રાષ્ટ્રવાદના પ્રચારક, ભારતીય સંસ્કૃતિનું આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રતિનિધિત્વ.
- બાલગંગાધર લોકમાન્ય તિલક – ''સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે'' જેવી લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય ચેતનાવાળી વિચારસરણી.
- બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય – ''વંદે માતરમ્''ના સર્જક તરીકે ભાવનાત્મક રાષ્ટ્રવાદના પ્રવર્તક.

આ નાયકોના જીવન અને વિચારો દ્વારા ઈતિહાસકારોએ રાષ્ટ્રીય વિચારધારાને ઊંડી અને લોકઆધારિત બનાવી.

7.5 શોધ પદ્ધતિ (Research Methodology)

રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસકારોએ ભારતીય ઈતિહાસના પુનર્લેખન માટે વૈવિધ્યસભર અને તર્કસંગત શોધ પદ્ધતિઓ અપનાવી હતી. તેઓ માત્ર ઉપનિવેશિક

અભિગમ અને યુરોપીય સ્રોતો પર આધારિત હોવાના બદલે, ભારતીય પરંપરામાં રહેલી જ્ઞાનપ્રણાલીઓ, સાહિત્ય, લોકકથાઓ અને પુરાવાઓના આધારે ઇતિહાસ લખતા હતા. તેમની શોધ પદ્ધતિઓમાં અનુગામી મુખ્ય પાસાઓનો સમાવેશ થાય છે:

7.5.1 સ્વદેશી ગ્રંથોના આધારે સંશોધન (Study of Indigenous Texts):

રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોએ ભારતના મૂળ ગ્રંથો અને શાસ્ત્રો જેવા કે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, ઐતરેય બ્રાહ્મણ, અર્થશાસ્ત્ર, મનુસ્મૃતિ, મહાભારત, રામાયણ વગેરેનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો. તેમણે આ ગ્રંથોને માત્ર ધાર્મિક દસ્તાવેજ તરીકે નહીં, પરંતુ તેના સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સંદર્ભોમાં પણ અનુસંધાન કર્યું.

ઉદાહરણ તરીકે, અર્થશાસ્ત્રના આધારે મૌર્યકાળની શાસનવ્યવસ્થાનું વૈજ્ઞાનિક મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું, જે બ્રિટિશ દાવાઓનો પુરાવાઓના આધારે જવાબ હતો.

7.5.2 પુરાવા આધારિત દસ્તાવેજીકરણ (Epigraphic & Archaeological Evidence):

શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ, સંગ્રહાલયોમાં રહેલા ચિત્રો, સ્થાપત્યકલા તથા ભૌતિક પુરાવાઓના આધારે રાજકીય અને ધાર્મિક ઇતિહાસની પુષ્ટિ કરવામાં આવી. ઇતિહાસકારોએ પ્રાચીન લિપિના અભ્યાસ દ્વારા તથ્યોને સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ રીતે ગૌતમિપુત્ર સતકર્ણી અથવા અશોકના શિલાલેખોની મદદથી સામ્રાજ્યના વ્યાપ અને શાસનપ્રણાલીને સમજવામાં આવ્યું.

7.5.3 લોકસંસ્કૃતિ અને પરંપરા (Inclusion of Folk Culture and Oral Traditions):

રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોએ માત્ર રાજકીય ઇતિહાસ પૂરતો જ મર્યાદિત રહીને નહીં, પરંતુ લોકગાથાઓ, લોકકથાઓ, વાર્તાઓ, ભજન, પદો, લોકમેળા, નાટક વગેરેમાંથી પણ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું દસ્તાવેજીકરણ કર્યું. જેમ કે લોકગાથાઓમાંથી રાણાપ્રતાપ, શિવાજી, લક્ષ્મીબાઈ વગેરેને રાષ્ટ્રીયતાનું પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું.

7.5.4 તુલનાત્મક અને વિમર્શાત્મક અભિગમ (Comparative and Critical Method):

આ પદ્ધતિ હેઠળ રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોએ યુરોપીય સ્રોતો અને ઉપનિવેશિક લખાણોની તુલનામાં સ્વદેશી દસ્તાવેજોને મૂલ્યાંકિત કર્યા. તેમણે પશ્ચિમિ દૃષ્ટિકોણના મૂળભૂત ત્રુટિઓ અને પૂર્વગ્રહોનું વિમર્શ કરીને તેમનો વિજ્ઞાનસંગત

વિવાદ કર્યો. જેમ કે જેમ્સ મિલના ત્રિયોગી વિભાજનને ખંડન કરીને શાસનના વિકાસને સતત સંકેત તરીકે રજૂ કર્યો.

7.5.5 ભારતીય દર્શન અને તત્ત્વજ્ઞાનના આધારે ઇતિહાસમૂલ્યાંકનઃ

રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોએ ઇતિહાસકાર્યમાં આધ્યાત્મિકતા અને તત્ત્વજ્ઞાનના તત્ત્વોને પણ સ્થાન આપ્યું. તેઓએ વેદાંત, યોગ, ન્યાય, સાંખ્ય, તેમજ જૈન અને બૌદ્ધ સિદ્ધાંતોના આધારે સમાજની ઘડતર પ્રક્રિયા સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ પદ્ધતિએ ઇતિહાસને "માત્ર તથ્યોનું વર્ણન નહીં, પરંતુ મૂલ્યમય વિકાસ" તરીકે રજૂ કર્યો.

7.5.6 સાહિત્ય અને કાવ્યમય ઇતિહાસના સ્રોત (Use of Literary Sources):

ઇતિહાસકારોએ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન કાવ્યગ્રંથો, નાટકો, આખ્યાયિકાઓ અને ચરિત્રકથાઓ જેવી સાહિત્યિક કૃતિઓમાંથી ઇતિહાસને ઉજાગર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જૈન-બૌદ્ધ વાર્તાઓ, કાલિદાસના નાટકો, મઘદેવીની જૈન રાસ વગેરેમાંથી ઐતિહાસિક તત્ત્વોનું સંશોધન કરવામાં આવ્યું.

7.5.7 આંતરવિષયક અભિગમ (Interdisciplinary Approach):

રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોએ ઇતિહાસના અભ્યાસમાં ભૂગોળીય માહિતી, ભાષાશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રને પણ સામેલ કર્યું. આ અભિગમ ઇતિહાસને એક સમગ્રલક્ષી દૃષ્ટિકોણ આપે છે.

7.5.8 પ્રેરણા કેન્દ્રિત લેખન (Ideology-Based Mtoivational Perspective):

રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારો ઇતિહાસ લખતી વખતે તેમાં પ્રેરણા, રાષ્ટ્રીય ભાવના અને આત્મવિશ્વાસ જગાવવાની દૃષ્ટિથી લખતા હતા. આ પદ્ધતિ દ્વારા ભારતના નાયકોને લોકપ્રિય નાયકો અને પ્રેરક પાત્રો તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યા.

7.5.9 વૈકલ્પિક સ્રોતોનો ઉપયોગ (Use of Alternative Sources):

જેમ કે ભદંત રત્ન પાળના પુસ્તકોમાંથી બૌદ્ધ કાલીન સમાજનો તફાવતી અભ્યાસ, તેમજ રાજતરંગિણીના આધારે કાશ્મીરનો રાજકીય ઇતિહાસ લખવાનું બાંધવાનું કાર્ય પણ રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસકારોએ કર્યું.

7.6 સમાપન

રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસલેખન એ એક એવો ઐતિહાસિક અભિગમ હતો, જે ભારતીય ઇતિહાસને પોતાના દૃષ્ટિકોણથી રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. તેણે

ઉપનિવેશિક ઇતિહાસકારોના પૂર્વગ્રહો અને એકપક્ષીયતા સામે સક્રિય પડકાર આપ્યો. રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોએ ભારતના ગૌરવમય અતીત, સાંસ્કૃતિક ઊંચાઈ, રાજકીય ક્ષમતા અને આધ્યાત્મિક પરંપરાને ઉજાગર કરી. તેમણે ઇતિહાસને માત્ર ભૂતકાળના તથ્યો તરીકે નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રીય ભાવનાની ચેતના તરીકે સમજાવ્યું.

આ અભિગમમાં નાયક કેન્દ્રિત દૃષ્ટિકોણ, પ્રાચીન ગ્રંથો, લોકસંસ્કૃતિ, શિલાલેખો, તત્ત્વજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિકતા;આ બધાનો સંકલિત ઉપયોગ થયો. તેમણે ઇતિહાસલેખનમાં વિમર્શાત્મકતા અને દસ્તાવેજી સત્યના માધ્યમથી વૈકલ્પિક દૃષ્ટિ ઊભી કરી. આ અભિગમમાં રાષ્ટ્રીય ગૌરવ, આત્મવિશ્વાસ અને એકતાની ભાવનાને મજબૂત કરવામાં આવી.

તેમણે દર્શાવ્યું કે બ્રિટિશ શાસન પહેલાં પણ ભારત સુવ્યવસ્થિત, સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી હતું. આથી, રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસલેખન એ ભારતીય ઇતિહાસના પુનર્નિર્માણ માટેનો એક મહત્વપૂર્ણ અને ઐતિહાસિક પ્રયાસ હતો.

એટલે, રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસલેખન એ માત્ર વિમતિ નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રીય પુનર્જાગૃતિનું બૌદ્ધિક અને ભાવનાત્મક શસ્ત્ર બની રહ્યું. તેનો ફાળો ભારતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ અને આધુનિક રાષ્ટ્રીય વિચારધારાના નિર્માણમાં અગત્યનો રહ્યો છે.

7.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

- રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસલેખન – રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિકોણ આધારિત ઇતિહાસલેખન.
- ઉપનિવેશિક દૃષ્ટિકોણ – બ્રિટિશ ઇતિહાસકારોની પૂર્વગ્રહપૂર્ણ વિચારસરણી.
- રાષ્ટ્રીય ગૌરવ – ભારતના ગૌરવમય અતીત અને સાંસ્કૃતિક વારસાનું મહિમામંડન.
- નાયક કેન્દ્રિત અભિગમ – શિવાજી, તિલક, વિવેકાનંદ જેવા નાયકોનું પ્રતીકરૂપ ચિત્રણ.
- શોધ પદ્ધતિઓ – સ્વદેશી ગ્રંથો, શિલાલેખો, લોકસાહિત્ય અને તુલનાત્મક અભિગમ પર આધારિત સંશોધન પદ્ધતિઓ.
- વિમર્શાત્મક અભિગમ – ઉપનિવેશિક દાવાઓનું વિજ્ઞાનસંગત ખંડન.
- પ્રેરણાત્મક લેખન – રાષ્ટ્રીય ભાવના અને આત્મવિશ્વાસ ઊભું કરતું ઇતિહાસલેખન.

- ધાર્મિક સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો – વેદ, ઉપનિષદ, ધર્મશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વ્યાપક ઉલ્લેખ.
- લોકસંસ્કૃતિ – લોકગાથા, કાવ્યો અને ગીતો દ્વારા રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું દસ્તાવેજીકરણ. (૨)બેવડ ઈકત – બેવડ એટલે બંને બાજુ અને ઈકત એટલે વણાટ. બંને બાજુ પહેરી શકાય તેવી સાડી

7.8 સ્વાધ્યાય

(ક) નીચેનું નિવેદન ખરું છે કે ખોટું જણાવો :

૧.રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસકારો બ્રિટિશ ઈતિહાસકારોની દૃષ્ટિને સંપૂર્ણપણે સમર્થન આપતા હતા.

૨.રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસકારોએ ઈતિહાસને માત્ર ભૂતકાળના વર્ણન તરીકે જ લીધું છે.

૩.રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસલેખનમાં પ્રેરણાત્મક અને રાષ્ટ્રીયતાથી ભરેલો અભિગમ જોવા મળે છે.

૪.જેમ્સ મિલના ત્રિયોગી વિભાજનને રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસકારોએ સ્વીકાર્યું હતું.

૫.રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસકારો માટે શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને સાહિત્ય મૂળભૂત સંશોધન સાધનો હતા.

૬.રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસલેખનમાં છત્રપતિ શિવાજી, વિવેકાનંદ અને તિલક જેવા નાયકોને રાષ્ટ્રીય મૂલ્યોના પ્રતિકરૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યા.

(ખ) વિસ્તૃત જવાબ આપો.

૧.રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસલેખનનો અર્થ સમજાવો અને તેનો ઉદ્ભવ ક્યારે થયો તે જણાવો.

_____

_____

૨.રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોએ ઉપનિવેશિક ઇતિહાસલેખનના કયા મુદ્દાઓનો વિરોધ કર્યો હતો? ઉદાહરણ સાથે સમજાવો.

_____

_____

_____

_____

_____

૩.રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસલેખનમાં નાયક કેન્દ્રિત દૃષ્ટિકોણ શું છે? શિવાજી કે તિલકના ઉદાહરણથી સમજાવો.

_____

_____

_____

_____

_____

૪.રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારો દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી શોધ પદ્ધતિઓમાંથી કોઈ બે પદ્ધતિઓ વિગતે સમજાવો.

_____

_____

_____

_____

_____

7.9 संदर्भ अने विशेष वांचन

१. शर्मा, आर. एस. (२००५). प्राचीन भारत का इतिहास. नई दिल्ली: एनसीईआरटी।

२. चंद्र, बी. (२००६). आधुनिक भारत का इतिहास. नई दिल्ली: ओरिएंट ब्लैक्स्वान प्रकाशन, हैदराबाद।

३. बनर्जी, ए. सी. (१९८३). भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन के विविध पक्ष. कोलकाता: ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस।

૪. પટેલ, ય. બી. (૨૦૧૦). ભારતનો રાષ્ટ્રીય આંદોલન. અમદાવાદઃ યુનિવર્સલ પબ્લિકેશન.

૫. શર્મા, વી. એસ. (૨૦૧૨). ભારતીય ઇતિહાસલેખનઃ એક અભ્યાસ. રાજકોટઃ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી પ્રકાશન.

૬. ઠાકર, વી. એસ. (૨૦૦૫). ઇતિહાસ લેખન પદ્ધતિઓ. અમદાવાદઃ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.

૭. Chandra, B., Mukherjee, M., Mukherjee, A., Panikkar, K. N., & Mahajan, S. (1989). India's Struggle for Independence. New Delhi: Penguin Books.

૮. Thapar, R. (2002). The Past as Present: Forging Contemporary Identities through History. Aleph Book Company.

૯. Majumdar, R. C. (1978). Historiography in Modern India. Bombay: Asia Publishing House.

૧૦. Sarkar, S. (1983). Modern India: 1885–1947. Macmillan.

એકમ - 8

ભારતીય ઈતિહાસ લેખનમાં માર્કસવાદી અર્થઘટન અને વિષયવસ્તુ : માર્ક્સવાદી ઈતિ હાસશાસ્ત્ર : મુખ્ય પ્રવાહો અને યોગદાન : ડી.ડી. કૌસામ્બી ભારતીય ઈતિહાસલેખન વિદ્યામાં યોગદાન

:: રૂપરેખા ::

8.0 ઉદ્દેશો

8.1 માર્ક્સવાદી વિચારસરણીના સિદ્ધાંતો

8.1.1 અધિશેષ મૂલ્યનો સિદ્ધાંત

8.1.2 ઈતિહાસના આર્થિક અર્થઘટનનો સિદ્ધાંત

8.1.3 મૂડીના કેન્દ્રીકરણનો સિદ્ધાંત

8.1.4 વર્ગ સંઘર્ષનો સિદ્ધાંત

8.1.5 દ્વંદ્વાત્મક ભૌતિકવાદનો સિદ્ધાંત

8.2 ભારતીય ઈતિહાસ લેખનમાં માર્કસવાદી

8.3 ઈતિહાસકાર ડી. ડી. કૌસામ્બી (૧૯૦૭-૧૯૬૬)

8.3.1 સંસ્કાર ઘડતર અને લેખનકાર્ય (મૂલ્યવા બે ગ્રંથોનું લેખન)

8.3.2 કૌસામ્બીની વિચારપદ્ધતિ

8.3.3 સામ્યાવાદના દંઢ ખ્યાલોથી મુક્ત

8.3.4 કૌસામ્બીનું વિચારદર્શન

8.3.5 કૌસામ્બીનાં વિચારો ભારતીય સ્થિતિ

8.3.6 અવશેષવિદ્યા અને સિક્કાઓનો અભ્યાસ

8.3.7 કૌસામ્બીએ 'પ્રાચીન ભારતીય ઈતિહાસ'નો તબક્કા પ્રમાણે કરેલો અભ્યાસ

8.4 કૌસામ્બીનું ઈતિહાસકાર તરીકે મૂલ્યાંકન

8.5 ચાવીરૂપ શબ્દો

8.6 સ્વાધ્યાય

8.7 સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

8.0 ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે નીચે જણાવેલી માહિતી મેળવશો.

- ભારતીય ઈતિહાસ લેખનમાં માર્કસવાદી અર્થઘટન વિશે જાણી શકશો.
- ભારતીય ઈતિહાસલેખન વિદ્યામાં ડી.ડી. કૌસામ્બીના યોગદાન વિશે માહિતગાર થશે.
- માર્કસવાદી વિચારસરણીના સિદ્ધાંતો વિશે માહિતી મળશે.

8.1 માર્ક્સવાદી વિચારસરણીના સિદ્ધાંતો

માર્ક્સવાદી વિચારણાને નીચેના સિદ્ધાંતોના સ્વરૂપમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. (૧) અધિશેષ મૂલ્યનો સિદ્ધાંત (૨) ઈતિહાસના આર્થિક અર્થઘટનનો સિદ્ધાંત (૩) મૂડીના કેન્દ્રીકરણનો સિદ્ધાંત (૫) ઉદાત્મ ભૌતિકવાદનો સિદ્ધાંત. આ સિદ્ધાંતોને આપણે હવે ક્રમશ તપાસીએ.

8.1.1 અધિશેષ મૂલ્યનો સિદ્ધાંત

માર્ક્સવાદી વિચારણાનો આ એક કેન્દ્રિય મહત્વનો સિદ્ધાંત છે. બ્રિટિશ પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રી રિકાર્ડાના મૂલ્ય વિશેના સિદ્ધાંતમાંથી માર્કસે આની પ્રેરણા લીધી છે. ૧૯મી સદીના મોટાભાગના અર્થશાસ્ત્રીઓ માનતા હતા કે કોઈપણ ચીજ વસ્તુના મૂલ્યનું નિર્ધારણ તેના ઉત્પાદનમાં ખર્ચવામાં આવેલ શ્રમ પર આધારિત હોય છે. વસ્તુના ઉત્પાધનમાં વધારે શ્રમ ખર્ચવામાં આવ્યો હોય તેમ તે વસ્તુનું મુલ્ય ઓછું હોય તેવું માનવામાં આવતું હતું પરંતુ માર્ક્સ માને છે કે વસ્તુનું મૂલ્ય નિર્ધારણ તેની ઉપયોગિતા પર પણ આધારિત હોય છે. કોઈપણ ચીજવસ્તુની ઉપયોગિતા આપણે તેની પ્રાપ્તિ માટે કેટલું મૂલ્ય આપવા માટે તૈયાર થઈએ છીએ તેના પર આધારિત છે. આમ દરેક વસ્તુના વિનિમય - મૂલ્ય તેના મૂલ્ય નિર્ધારણમાં પ્રભાવશાળી હોય છે. વસ્તુના મૂલ્ય નિર્ધારણ ને માંગ- પુરવઠાનો નિયમ પણ લાગુ પડે છે પરંતુ લાંબેગાળે કોઈપણ વસ્તુનું મૂલ્ય તેના ઉત્પાદનમાં ખર્ચવામાં આવેલ શ્રમ અને સમય દ્વારા નક્કી થાય છે. માર્કસ વસ્તુઓને શ્રમનાપીડ તરીકે વ્યાખ્યાબદ્ધ કરે છે અને મૂલ્યને તે નિશ્ચિત આકારમાં થીજી ગયેલ શ્રમ માને છે શ્રમનો સમાવેશ જ વસ્તુને મૂલ્યવાન બનાવે છે.

માર્કસ શ્રમ એક પદાર્થ તરીકે માને છે તથા તેનું મૂલ્ય અન્ય વસ્તુઓની માફક નક્કી થાય છે તેમ દર્શાવે છે. શ્રમનું વિનિયમ મૂલ્ય વસ્તુના ઉત્પાદન અને તેની રક્ષા માટેના જરૂરી શ્રમ દ્વારા નક્કી થાય છે. મજદૂરને એટલી મજદૂરી મળવી જોઈએ, જેટલી તેના કુટુંબના નિર્વાહ માટે જરૂરી હોય પરંતુ મૂડીવાદી સમાજમાં મજદૂરને

શ્રમનું યોગ્ય મૂલ્ય ચૂકવવામાં આવતું નથી. મજદૂરના જીવનનિર્વાહ માટે જરૂરી મૂલ્ય કરતા ઓછા પગાર તથા સવલતો ચૂકવવામાં આવે છે. મૂડીવાદી સમાજમાં ઉત્પાદનના સાધનો જેવા કે યંત્રો, ઓજારો વગેરે પર લઘુમતી વર્ગ-મૂડીવાદીઓનો કાબૂ હોય છે. આથી ઈજારાયુક્ત પરિસ્થિતિને કારણે મજદૂરોને તેના શ્રમના બદલામાં જેટલું મળવું જોઈએ તેટલું મૂલ્ય વેતનના સ્વરૂપમાં ચૂકવવામાં આવતું નથી. મૂડીવાદીઓ જાણે છે કે શ્રમ એક નાશવંત પ્રદાર્થ છે અને પરિણામે મજદૂરોની લાચાર સ્થિતિને કારણે તેમના શ્રમના મૂલ્યની ચોરી કરવામાં આવે છે. મજદૂરોના શ્રમનું વધારાનું મૂલ્ય ઉત્પાદકના નફારૂપે તેના ખિસ્સામાં જાય છે. માર્કસ વસ્તુના વિનિમય મૂલ્ય તથા શ્રમના મૂલ્ય વચ્ચેના તફાવતને અધિશેષ મૂલ્ય તરીકે ઓળખાવે છે. મૂડીવાદીઓના હાથમાં મજદૂરોના આર્થિક શોષણનું આ એક વિશુદ્ધ સ્વરૂપ છે. સામ્યવાદી જાહેરનામામાં, લખતાં માર્કસ જણાવે છે કે ધાર્મિક તથા રાજકીય ઢોંગે ધતીંગના રૂપમાં મૂડીવાદીઓ શરમજનક, નિર્લજ્જ, નગ્ન તથા પત્યક્ષરૂપે શોષણ કરતા હોય છે. માર્કસ આને નિર્મૂળ કરીને જ્યાં જાહેર મૂડી વ્યક્તિગત મૂડીનું સ્થાન લેશે, જ્યાં મૂડીવાદીઓ અને મજદૂરો વચ્ચેની ભિન્નતા નાબૂદ થશે અને બધી વ્યક્તિઓ સહકારની ભાવનાથી નિર્માતા અને ઉત્પાદક બનશે તેવા સમાજની સ્થાપનાનું ધ્યેય રજૂ કરે છે.

8.1.2 ઈતિહાસના આર્થિક અર્થઘટનનો સિદ્ધાંત

મૂડીવાદના વિકાસની શોધ કરતાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ માર્કસને ઈતિહાસના પાનાઓમાંથી મળે છે. ઈતિહાસનું આર્થિક અર્થઘટન અથવા તો તેની ભૌતિકવાદી વિચારણા જે સામ્યવાદનો બીજો મહત્વનો સિદ્ધાંત છે. મનુષ્યના ઈતિહાસને તેના યર્થાથ રૂપમાં સમજવા તથા આલેખવા માટે ભૌતિક જગતને નજર સમક્ષ રાખવામાં આવે તે જરૂરી છે તેમ તેઓ માને છે. માર્કસ કહે છે કાનૂની સબંધો તથા સાથે સાથે રાજયના સ્વરૂપને ન તો સ્વયં સમજી શકાય છે ન તો મનુષ્ય અસ્તિત્વની સામાન્ય પ્રગતિ દ્વારા તેની વ્યાખ્યા બાંધી શકાય છે પરંતુ તે તો જીવનની ભૌતિક અવસ્થાઓના મૂળમાં સ્થિર થાય છે. ભૌતિક જીવનમાં ઉત્પાદનની પદ્ધતિ જીવનના સામાજિક, રાજકીય તાત આધ્યાત્મિક પદ્ધતિઓના સામાન્ય સ્વરૂપને નક્કી કરે છે. કોઈપણ દેશના ઈતિહાસને સમજવા માટે રાજકીય સંસ્થાઓ તેની સામાજિક અવસ્થા, વ્યાપાર તથા ઉદ્યોગ, કળા તથા તત્વજ્ઞાન, રીત-રિવાજો તથા પ્રથાઓ, ધર્મ તથા નૈતિકતા વગેરે જીવનની બૌદ્ધિક અવસ્થાઓ દ્વારા નક્કી થાય છે. ભૌતિક અથવા આર્થિક અવસ્થાથી તે વાતાવરણ, ઉત્પાદન, વિતરણ અને વિનિમયનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ સર્વમાં ઉત્પાદન વધારે મહત્વનું પરિબળ છે.

અત્યાર સુધી દેશના ઇતિહાસને માત્ર રાજકીય દૃષ્ટિકોણથી જ આલેખવામાં આવતો હતો. રાજકીય બનાવો, વ્યક્તિગત મહત્વાકાંક્ષાઓ રાજદ્વારી કાવાદાવાઓ તથા છળકપટ જ ઐતિહાસિક કારણ તરીકે આગળ ધરવામાં આવે છે. ઇતિહાસને માત્ર રાજકીય દૃષ્ટિથી તપાસવાની આ પદ્ધતિને સ્થાને તેના યથાર્થ દર્શન માટે માર્કસ આર્થિક અર્થઘટનની વાત રજૂ કરે છે. મનુષ્ય ઇતિહાસને સમજવા માટેનું આ એક જ નવું જ ચિંતન માર્કસ દર્શાવે છે. મનુષ્યના ઇતિહાસનું દર્શન આર્થિક પરિબળોના સંદર્ભમાં જ કરવામાં આવવું જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે, ગ્રીક નગર રાજ્યોનું એશિયા માયનોરના પશ્ચિમ કિનારા પરના સમુદ્ર નગર ટ્રોય પરનું આક્રમણ માત્ર રાજકુમાર પેરીસ દ્વારા અપહૃત કરવામાં આવેલ હેલનના કારણે કરવામાં આવ્યું હતું પરંતુ ગ્રીક સંસ્થાનવાદના વ્યાપાર, વિકાસના માર્ગમાં ટ્રોયનું અસ્તિત્વ વિઘ્ન જેવું હોઈને તેના પર બધા ગ્રીક નગર રાજ્યોએ આક્રમણ કર્યું હતું. ટ્રોય પરના આક્રમણના ઐતિહાસિક બનાવની યર્થાથ મુલવણી તો વ્યાપારીકરણને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવવી જોઈએ. રામ-રાવણ વચ્ચેનું યુદ્ધ પણ આર્યોના વિસ્તારવાદનું પરિણામ જ હતું અને નહિ કે માત્ર સીતાના અપહરણનું. અમેરિકાના આંતરવિગ્રહના પાયામાં પણ ગુલામીનું અર્થકારણ જ પડેલું હતું.

ઇતિહાસના આર્થિક અર્થઘટનના સિદ્ધાંતને આધારે સમાજના વિકાસના તબક્કોઓને સમજાવવામાં આવે છે. પ્રાચીન સમાજ વ્યવસ્થા, સામંતશાહી સમાજ વ્યવસ્થા અને મૂડીવાદી વ્યવસ્થાને આર્થિક વિકાસ પર મૂલવવામાં આવે છે. સામાજિક સંગઠનની આ વિવિધ અવસ્થાઓ તે તે યુગની આર્થિક પરિસ્થિતિ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલ છે. ૧૯મી સદીમાં જયારે વ્યાપારી ક્રાંતિના પરિણામ સ્વરૂપ આર્થિક ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં અસાધારણ પરિવર્તન આવ્યું. જયારે સમાજનું વિભાજન બે વર્ગોમાં થયું. આ બંને વિભિન્ન વર્ગોમાંથી મૂડીવાદીઓનો વર્ગ ઉત્પાદન સાધનોનો માલિક છે. જયારે મજદૂર સંપત્તિહીન અવસ્થામાં જીવે છે. વર્તમાન સમયની રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અવસ્થાને માટે આ બંને વચ્ચેના સબંધોને નજર સમક્ષ રાખવામાં આવવો જોઈએ. માર્કસ જે ક્રાંતિની આગાહી કરે છે તે આ મૂડીવાદીઓ વિરુદ્ધની સર્વસુધારણા મજદૂરોના વર્ગની ક્રાંતિ છે. આ ક્રાંતિ સમાજવાદી રાજયની સ્થાપના કરશે.

8.1.3 મૂડીના કેન્દ્રીકરણનો સિદ્ધાંત

મૂડી કેવી રીતે થોડીક વ્યક્તિઓના હાથમાં કેન્દ્રિત થાય છે. તે અંગેનો પણ ઉલ્લેખ માર્કસે કર્યો છે. મૂડીવાદી વ્યાપાર વિસ્તારવાદી હોય છે, પરંતુ માર્કસે મૂડીવાદી વ્યાપારની વૃદ્ધિ તથા વિસ્તારની પ્રક્રિયાને ધ્યાનમાં રાખીને એ વાતની

પ્રતીતિ કરી હતી કે લાંબે ગાળે મૂડીવાદી વ્યાપાર તથા ઉદ્યોગના ક્ષેત્રે સ્વતંત્ર સ્પર્ધાનું સ્થાન કાર્ટલ કે ટ્રસ્ટ જેવા કેન્દ્રિત ઔદ્યોગિક સાહસો લેશે. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે દરમિયાન થતી એકહથ્થું વ્યવસ્થા મૂડીવાદીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો લાવશે અને આવી રીતે મૂડી અથવા સંપત્તિ માત્ર મુઠ્ઠીભર વ્યક્તિઓના હાથમાં કેન્દ્રિત થશે. સંપત્તિના આ કેન્દ્રિયકરણને કારણે જે મૂડીવાદીઓ ઉદ્યોગ તથા વ્યાપારના ક્ષેત્રેથી બહાર ફેંકાઈ જશે તેઓનો સમાવેશ કામદાર વર્ગમાં થશે. આ પ્રક્રિયા સમાજના વર્ગ સંઘર્ષોને તીવ્ર બનાવશે અને અંતે તે સ્વયં મૂડીવાદી વ્યવસ્થાના નાશનું કારણ બનશે.

માર્કસે મૂડીના કેન્દ્રીયકરણનો સિદ્ધાંત માત્ર ઉદ્યોગના ક્ષેત્રે જ નહી પરંતુ ખેતીના ક્ષેત્રે પણ લાગુ કર્યો છે. ખેતીના ક્ષેત્રે પણ મૂડીના કેન્દ્રિયકરણને કારણે ઉદ્ભવતી પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈને માર્કસે મૂડીવાદી વ્યવસ્થાના અંતની ભવિષ્યવાણી ભાખી છે.

8.1.4 વર્ગ સંઘર્ષનો સિદ્ધાંત

સમગ્ર મનુષ્યની સભ્યતાનો ઈતિહાસ વર્ગ સંઘર્ષનો સાક્ષી છે. સમાજની આદિ અવસ્થાથી સમાજ વિભિન્ન વર્ગો વચ્ચે વિભક્ત અવસ્થામાં રહ્યો છે. બીજી વિકાસના સાધનો મેળવવાની જુદી જુદી રીતોએ સમાજના આ વિભાજનને સંભવિત બનાવ્યું છે. વિભક્ત સમાજના આ વિવિધ વર્ગો વચ્ચે ક્રમશઃ વર્ગ સભાનતા (Class Conscionsness) ઉદ્ભવે છે અને બળતર બને છે. આર્થિક હિતોની અસમાનતાને કારણે ઉદ્ભવેલી આ વર્ગ સભાનતા વર્ગ સંઘર્ષને પ્રોત્સાહિત કરે છે. વર્તમાન સમાજનો અત્યાર સુધીનો સમગ્ર ઈતિહાસ વર્ગ સંઘર્ષનો ઈતિહાસ છે. ભલે પછી તે ગ્રીક સમયના માલિક તથા ગુલામ, રોમન સમયના પેટ્રોશિયન તથા પ્લેબિયન મધ્યકાલીન સમયના સામંત તથા રાઈ (ભૂદાસો) અથવા આધુનિક યુગના ઉત્પાદન અને કામદાર વચ્ચેના સંઘર્ષના રૂપમાં જુએ છે. ફ્રાન્સની ક્રાંતિ એ સુશિક્ષિત તથા સાધનયુક્ત લોકોની સામંતશાહી પ્રથા વિરુદ્ધની ક્રાંતિ હતી. ૧૯મી સદીની અન્ય યુરોપીય ક્રાંતિઓનું સ્વરૂપ પણ આવું જ હતું. જો કે આ ક્રાંતિઓથી રાજ્ય સત્તા લોકોના હાથમાં જ આવી.

સઘળા સામાજિક પરિવર્તનમાં મુખ્યત્વે આર્થિક વર્ગ-સંઘર્ષ દરરોજ થયા કરે છે. ઉત્પાદનની દરેક પ્રથાએ સમાજને બે વિભિન્ન વર્ગોમાં વિભક્ત કર્યો છે. શોષક તથા શોષિત. એ બંને નિરંતર એકબીજાના વિરોધમાં રચ્યાપચ્યા હોય છે. તેઓ વચ્ચે અવિરતપણે વર્ગ સંઘર્ષની અવસ્થા પ્રવતર્તી હોય છે. કોઈકવાર આ યુદ્ધ ખુલ્લી રીતે ખેલાય છે તો કોઈકવાર ગુપ્ત રીતે, પરિવર્તનની ક્ષણે આ સમાજમાં અંતે મૂડીવાદીઓનો નાશ થશે. તેવી માર્કસની શ્રદ્ધા છે. મૂડીવાદીઓ સ્વય પોતાના

વિનાશના સાધન હોય છે. રાષ્ટ્રિય તથા આંતરરાષ્ટ્રિય ધોરણે મજદૂર વર્ગ મૂડીવાદીઓનો હાથમાં રાજકીય તથા આર્થિક સત્તા ઝુંટવી લેશે. અંતે ક્રાંતિના પરિણામ સ્વરૂપ જે સમાજ અસ્તિત્વમાં આવશે તે વર્ગહીન (classless) શોષણહીન, રાજ્યહીન, સમાજહીન થશે.

- **દ્વંદ્વાત્મક ભૌતિકવાદનો સિદ્ધાંત**

સમાજવાદ એ સામાજિક વિકાસનું પરિણામ છે. સાહિત્યવાદી સમાજ વિકાસની મંઝિલ છે પરંતુ સમાજ આ વિકાસ કેવી રીતે શક્ય બન્યો ? આ સમસ્યાનો સંતોષકારક પ્રત્યુત્તર માર્કસ દ્વંદાત્મક ભૌતિકવાદની વિચારણા દ્વારા આપે છે. સમાજવાદી વિકાસના દર્શનનો આધાર દ્વંદાત્મક ભૌતિકવાદ છે.

દ્વંદાત્મક એટલે શું ? દ્વંદાત્મક શબ્દનો અંગ્રેજી પર્યાય Dialectic છે. Dialectic ગ્રીક શબ્દ Dialog પરથી ઉતરી આવ્યો છે જેનો અર્થ થાય છે વાદ વિવાદ, વાદવિવાદમાં બે પક્ષો હોત તે સ્વાભાવિક છે. એક પક્ષ જે પ્રતિપાદન કરતો હોય અને બીજો પક્ષ જે પ્રતિપાદિત વસ્તુનો વિરોધ કરતો હોય, આ બંને પક્ષો વચ્ચેનું દ્વંદ અવિરતપણે ચાલતું હોય છે. જેમાંથી નવી સમન્વયની ભૂમિકા જન્મે છે. માર્કસની આ દ્વંદાત્મક ભૌતિકવાદની વિચારણા પર હેગલાની દ્વંદાત્મક વિચારણાનો ગાઢ પ્રભાવ પડ્યો છે.

માનસ જગતના ક્ષેત્રે Dialeotic નો ખ્યાલ હેગલે વિકસાવ્યો છે. મનુષ્યની વિચારણા કાયમી તથા સમાન હોતી નથી. મનુષ્યનું મન હંમેશા ગતિશીલ હોય છે. મનુષ્યના મનમાં કોઈ એક પળે એક વિચાર ઉદ્‌ભવે છે તરત જ બીજી ઘડીએ તે વિચારના સબંધમાં વિરોધી વિચાર ઉદ્‌ભવે. બંને વિચારો વચ્ચેના સંઘર્ષના પરિણામે સમન્વય વિચાર અસ્તિત્વમાં આવે છે. મૂળ વિચારવાદ (Thesis) પ્રતિવાદ વિચારને (Anti-Thesis) તથા મૂલવિચારના અને પ્રતિવાદ વિચાર બંને વચ્ચેના સમાધાનકારી વિચારને (Synthesis) કહેવામાં આવે છે.

પ્રાચીન સમાજની વર્તમાન સમાજ સુધીની સમાજની વિકાસયાત્રાને માટે માર્કસ દ્વન્દાત્મક ભૌતિક્વાદનો આશ્રય લે છે. પ્રાચીન સમાજમાંથી સામંતશાહી સમાજમાંથી મૂડીવાદી સમાજ, મૂડીવાદી સમાજમાંથી સમાજવાદી-સામ્યવાદી સમાજ સુધીના વિકાસને દ્વંદાત્મક ભૌતિકવાદના સિદ્ધાંતના સહારે સમજાવવાનો માર્કસે પ્રયાસ કર્યો છે. મનુષ્યની અપૂર્ણતા તેની સંસ્થાઓ તથા વ્યવસ્થાઓમાં અભિવ્યક્તિ થાય છે. પ્રાચીન સમાજ પણ પૂર્ણ ન હતો. આથી પ્રાચીન સમાજમાં જોવા મળતી આર્થિક વ્યવસ્થા પણ ત્રુટિયુક્ત હોઈને તેનો વિરોધ ઉદ્‌ભવ્યો. પ્રર્વતમાન આર્થિક

વ્યવસ્થા તથા તેના વિરોધ વચ્ચેના સંઘર્ષના પરિણામે સમન્વયકારક સામંતશાહી વ્યવસ્થા અમલમાં આવી. આમ દ્વંદાત્મક ચક્રની એક ગતિ પરિપૂર્ણ થઈ.

પ્રાચીન સમાજ (પ્રતિવાદ)

પ્રાચીન સમાજનો વિરોધ (પ્રતિવાદ)

સામંતશાહી વ્યવસ્થા (સમન્વય) (વાદ)

સામંતશાહી વ્યવસ્થાનો વિરોધ (પ્રતિવાદ)

મૂડીવાદ (સમન્વય) (વાદ)

મૂડીવાદ વ્યવસ્થાનો વિરોધ (પ્રતિવાદ)

સમાજવાદ (સમન્વય)

ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે સમાજનો વિકાસ દ્વંદાત્મક પદ્ધતિ અનુસાર થયો છે. માર્ક્સવાદી વિચારની આથી તો એક શ્રદ્ધા છે કે મૂડીવાદી વ્યવસ્થાનો અંત અવશ્ય આવશે અને નૂતન સમાજની સ્થાપના થશે. દ્વંદ્વાત્મક ચક્રની ગતિને થંભાવવાનું કાર્ય મૂડીવાદીઓ માટે શક્ય નથી. આમ માર્કસે દ્વંદ્વાત્મક ભૌતિકવાદની વિચારણાના આધારે માનવ સંસ્થાઓના વિકાસને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

● સામ્યવાદ તથા રાજ્ય

સામ્યવાદ આદર્શની દૃષ્ટિએ એક અરાજકતાવાદી વિચારધારા છે, રાજ્ય શક્તિશાળી વર્ગના હિતની સિદ્ધિ માટેના સાધન તરીકે ગણે છે. લોકોના શોષણમાં તેણે મૂડીવાદીઓને સાથ આપ્યો છે. રાજ્યના ઉદ્ભવની અવસ્થાથી માંડીને વર્તમાન અવસ્થા સુધીનો રાજ્યનો વિકાસનો ઈતિહાસ તપાસીએ તો એ વાતની પ્રતીતિ થાય છે કે તેણે હંમેશા માલિકો સામંતો અને મૂડીવાદીઓની હિતસાધના માટે મદદ કરી છે. માલિકો, સામંતો તથા મૂડીવાદીઓના હાથમાં તે એક સાધન બની રહ્યું છે. મૂડીવાદના નાશની સાથે રાજ્યનું પણ વિલોપન થશે તેવી સામ્યવાદી વિચારકોની શ્રદ્ધા છે. લઘુમતીના હિતનું સમર્થન તથા રક્ષણ કરનાર રાજ્યની ઉપયોગિતા સામ્યવાદી દૃષ્ટિએ અરાજકતાવાદી હોવા છતાં સક્રાંતિના સમય દરમ્યાન મજદૂરોની સરમુખત્યારશાહીનું સમર્થન કરે છે. મજદૂરોની સરમુખત્યારશાહી દરમ્યાન રાજ્યસત્તાનો ઉપયોગ બહુજનહિતાર્થ કરવામાં આવશે તેવી ધારણા જ તેના અસ્તિત્વને સાર્થક બનાવે છે પરંતુ સક્રાંતિનો કાળ પૂરો થતા રાજ્યના અસ્તિત્વનું કોઈ

પ્રયોજન નહિ રહે. નૂતન સામ્યવાદી સમાજમાં વર્ગહીન, સમાજ હશે કે જેમાં મનુષ્યનું શોષણ લવલેશ સ્થાન નહીં હોય.

સામ્યવાદ તથા સામાજિક ક્રાંતિ

સામ્યવાદી આંદોલન એક ક્રાંતિકારી આંદોલન છે. વર્તમાન મૂડીવાદી સમાજનું નામોનિશાન મીટાવીને નૂતન સમાજની સ્થાપના કરવાની તેની નેમ છે.

પરંતુ સામાજિક પરિવર્તન લાવવું કેવી રીતે ? સામ્યવાદી વિચારણા સામાજિક ક્રાંતિનો માર્ગ ચીંધે છે. મૂડીવાદી વ્યવસ્થા એ સ્થાપિત હિતોએ જાળવી રાખેલી વ્યવસ્થા હોઈને સમાજના દલિત વર્ગના સમાજિક, આર્થિક ઉદ્ધારની શક્યતા નહીવત્ ધરાવે છે. આ સ્થાપિત હિત બહુજન સુખાય પોતાની પ્રભાવ-સત્તા ત્યજે તેવી વાતમાં સામ્યવાદી વિચારકોને શ્રદ્ધા નથી. મનુષ્યના હ્રૂદય પરિવર્તનની તેઓ નહીવત્ શક્યતા પણ સ્વીકારતા નથી. પરિણામે, તેઓ બે તબક્કામાં પરિપૂર્ણ કરવા ઇચ્છે છે.

(૧) સંક્રાંતિના કાળની અવસ્થા

(૨) સામ્યવાદી સમાજની રચના

(૧) સંક્રાતિના કાળની અવસ્થા : આ અવસ્થા દરમ્યાન હિંસક ક્રાંતિ દ્વારા મૂડીવાદીઓના હાથમાંથી રાજ્ય સત્તા આંચકી લેવામાં આવી હશે અને તેના સ્થાને મજદૂરોની સરમુખત્યારશાહી સ્થાપવામાં આવી હશે. લોકશાહીને પણ સામ્યવાદી વિચારકો મૂડીવાદી દાસી તરીકે લેખતા હોઈને, સામ્યવાદી આંદોલન એક લોકશાહી વિરુદ્ધનું આંદોલન છે. સંક્રાંતિના કાળ દરમિયાન ખેડૂતો તથા કામદારોના બનેલ બહુજન સમાજના હિતોનું રક્ષણ કરવામાં આવશે પણ અંતિમ ક્રાંતિ માટેની પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કરવામાં આવશે.

(૨) સામ્યવાદી સમાજની રચના : ક્રાંતિના મંગળાચરણ પછી મજદૂરોની સરમુખ્યત્યારશાહીના શાસન દરમ્યાન સમાજની ઉત્પાદન પ્રથામાં આમૂલ પરિવર્તન આવ્યું હશે. મૂડીવાદી વ્યવસ્થામાં મજદૂર ઉત્પાદક માટે શ્રમ કરતો હોય છે. જયારે ક્રાંતિ પછીની અવસ્થામાં મજદૂર કોઈ ઉત્પાદક માટે શ્રમ કરતો નહિ હોય, પરંતુ નૂતન સમાજની રચના કાર્યમાં રોકાયેલ એક સક્રિય કાર્યકર તરીકે સમાજ પ્રત્યેની પોતાની ફરજ અદા કરતો હશે. તે શક્તિ પ્રમાણે કામ કરતો હશે. કામચોર હોવાને બદલે તે પોતાની કાર્યશક્તિ પ્રમાણે નિષ્ઠાપૂર્વક ઉત્પાદનના કાર્યમાં ભાગીદાર બન્યો હશે. ઉત્પાદનમાં કાર્યમાં આવેલ આ નૂતન ચેતનાને કારણે રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનમાં

અભૂતપૂર્વ વધારો થશે. પરિણામે, દરેકને તેની જરૂરિયાત અનુસાર ચીજવસ્તુઓ મળશે. નવા સમાજમાં દરેકની સઘળી જરૂરિયાતો સંતોષાતી હશે. તેથી સમાજમાં અસામાજિક પ્રવતિઓનું અસ્તિત્વ હશે નહિ ગુનાઓ નહીં બને.

શાંતિ તથા સંતોષનો તે યુગ હશો રાજયની ઉપયોગિતા નષ્ટપ્રાય થઇ ગઈ હશે અને રાજય આત્મવિલોપનના માર્ગના અંતિમ ચરણે આવી ઊભું હશે. નૂતન સમાજ રાજયહીન, વર્ગહીન, શોષણહીન, સમાજ હશે.

(૩) સામ્યવાદ તથા ધર્મ

ધર્મ એ તો અફીણની ગરજ સારે છે તેવી સામ્યવાદી વિચારકોની માન્યતા છે. ધર્મ મનુષ્યને સમાજિક વિષમતાઓ તથા અન્યાય પ્રત્યે ધીરજ ધરવાનું શીખવે છે. તે હંમેશા ધનિક લોકોનો પક્ષ લે છે. શાંતિ, દયા, સંતોષ પ્રબોધતો ધર્મ મનુષ્યની પ્રગતિના માર્ગમાં વિઘ્ન બને છે. સામ્યવાદી વિચારધારામાં ધર્મને કોઈ સ્થાન નથી. તે નાસ્તિકવાદી વિચારણા છે.

(૪) સામ્યવાદનું વિવેચન (સમીક્ષા)

૧૮૪૮માં સામ્યવાદી જાહેરનામું ઘોષિત કરવામાં આવ્યું ત્યારબાદ વોલ્ગામાં ઘણું પામી વહી ગયું છે. સામ્યવાદી વિચારણા પણ કાળચક્રને આધીન થઈને પરિવર્તન પામી છે. તેના પર અનેકવિધ દૃષ્ટિબિંદુએથી ટીકા વરસાવવામાં આવી છે. મુક્ત દુનિયાના સમર્થકોએ સામ્યવાદીઓના જેટલા જ ઝનૂનથી તેની ઝાટકણી કાઢી છે. સામ્યવાદની આલોચના નીચેના મુદાઓ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે.

(૧) સામ્યવાદનો વધારાનો મૂલ્ય સિદ્ધાંત આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓ દ્વારા સ્વીકૃતિ પામતો નથી. આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓની કસોટીએ આ સિદ્ધાંત ખામીયુક્ત માલૂમ પડ્યો છે. મૂલ્ય નક્કી કરવામાં શ્રમ એક માત્ર નિર્ણાયક તત્વ છે તે વાતનો તેઓ અસ્વીકાર કરે છે. તેઓ એમને જ એક મેળ તત્વ તરીકે માનવાને બદલે માંગ તથા પુરવઠાના નિયમને વધુ મહત્વ આપે છે. આર્થિક ઉત્પાદન માટેની શ્રમની માફક મૂડીની પણ જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે. ઉત્પાદનના ક્ષેત્રે કેટલીક એવી બાબતો હોય છે જેને મજદૂરના શ્રમ સાથે બહુ સંબંધ હોતો નથી. દાખલા તરીકે ઉત્પાદનની વિશિષ્ટ લાયકાત જરૂરી બને છે. માર્કસ જેને વધારાનું મૂલ્ય કહે છે તે તો સંભવતઃ આ વિશિષ્ટ લાયકાતનું ફળ છે. અલબત્ત, એ બાબત મહત્વની છે કે શ્રમ પણ ચીજવસ્તુની કિંમત કરવા પાછળનું એક મહત્વનું પરિબળ છે. તેમ છતાં તે ઉપરોક્ત અનેક પરિબળોનું એક પરિબળ છે તે વાતનો સ્વીકાર થવો જોઈએ.

બીજું સામ્યવાદી વિચારણા શારીરિક શ્રમના મહત્વ પર જરૂરિયાત કરતાં વધારે ભાર મૂકે છે. શારીરિક શ્રમ ઉત્પાદનની વિશિષ્ટ યોગ્યતાની શક્તિનો સમાવેશ થતો નથી. સામ્યવાદી વિચારણા, બૌદ્ધિક-માનસિક શ્રમને અવગણે છે.

ત્રીજું, આ વધારાના મૂલ્યનો સિદ્ધાંત બધી ચીજવસ્તુઓની કિંમત નક્કી કરવામાં અમલી બનાવવામાં આવે તો પુરાણા સિક્કાઓ પોસ્ટની ટિકિટોના મૂલ્યમાં શ્રમના શોષણરૂપ વધારાનું મૂલ્ય હશે નહિ.

(૨) ઈતિહાસના આર્થિક અર્થઘટનનો સિદ્ધાંત પણ એકાંગી તથા દોષયુક્ત માલૂમ પડ્યો છે. તે વાત નિસંદેહ છે કે મનુષ્યની રાજકીય તથા સામાજિક સંથાઓના વિકાસમાં આર્થિક પરિબળોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે પરંતુ માત્ર આર્થિક પરિબળોના આધારે જ ઈતિહાસનું અર્થઘટન કરવાનું ઈચ્છનીય અને ન્યાસંગત નથી. માર્કસે ધર્મ, નૈતિક ધોરણો, સંસ્કૃતિ તથા રાષ્ટ્રિય પરિબળોને અવગણ્યા છે. આ બધા પરિબળોનો મનુષ્ય સંસ્થાઓ પરનો પ્રભાવ આર્થિક પરિબળોના પ્રભાવ કરતાં સહેજ પણ ઓછો નથી. અનેક સંકટોને પાર કરીને ભગવાન તથાગત (બુદ્ધ)ની જન્મભોમ ભારતના દર્શન આવનારા ચીની યાત્રીઓ માટે કયું આર્થિક પ્રયોજન હતું ? રાષ્ટ્રની સ્વાધીનતા માટે પોતાના સર્વસ્વનું બલિદાન દેતા રાષ્ટ્રભક્તોના કાર્ય શું આર્થિક લાભની દૃષ્ટિએ કરવામાં હોય છે ? જાતિઓ તથા દેશના ઈતિહાસનું નિર્માણ માત્ર આર્થિક પરિબળોને કારણે થાય છે તે કહેવું તે અર્ધ-સત્યનું પ્રતિપાદન કરવા બરાબર છે. બ્રિટિશ તત્વચિંતન બર્ટ્રાન્ડ રસેલ માને છે કે આપણા જીવનના મોટાભાગના પ્રશ્નો (બધા નહી) ભૌતિક સંજોગો તથા લાગણીઓ દ્વારા નક્કી થાય છે. આર્થિક દૃષ્ટિકોણથી પુનઃ આલેખાયેલા માર્કસવાદી તથા ઈતિહાસ મનુષ્ય જીવનના સઘળા પાસાંઓ તથા સમસ્યાઓ પર વિચાર કરતો નથી તે તો મનુષ્યજીવનની સંસ્કૃતિની એકાંગી રજૂઆત છે એકપક્ષી ચિત્રણ છે.

(૩) દ્વંદાત્મક ભૌતિકવાદનો સિદ્ધાંત પણ ખોટો પુરવાર થયો છે. મનુષ્યની સામાજિક તથા રાજકીય સંસ્થાઓના વિકાસની ક્રમબદ્ધતા વર્ણવતો આ સિદ્ધાંત એક ખોટી ભવિષ્યવાણી સાબિત થયો છે. માકર્સ દર્શાવેલ વિકાસક્રમ અનુસાર તો પ્રથમ સામ્યવાદી ક્રાંતિનો આરંભ ઈંગ્લેન્ડ તથા જર્મનીમાં થવો જોઈતો હતો નહિ કે રશિયામાં ! સામંતશાહી પરિવર્તન થવાની પ્રક્રિયાને પ્રક્રિયા દ્વંદાત્મક ભૌતિકવાદના વિકાસક્રમની વિરુદ્ધ છે.

(૪) વર્ગ સંઘર્ષના સિદ્ધાંતનો પણ સર્વથા સ્વીકાર કરવો સંભવિત નથી. જ્યાં જ્યાં મનુષ્ય તથા સંસ્થાઓ વ્યક્તિગત હિતો માટે પ્રયાસ કરે છે ત્યાં તેઓ કેટલાંક સર્વસામાન્ય હિતો માટે પણ પ્રવૃત્તિશીલ બળ હોય છે. આ સામાન્ય હિતોની સિદ્ધિ

માટે તેઓ સહકાર દ્વારા કાર્ય કરે છે. સમાજમાં વિભિન્ન વર્ગો વચ્ચે સંઘર્ષ જોવા મળે છે તો સાથોસાથ વર્ગ વર્ગ વચ્ચેનો સહકાર પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. માર્કસ કહે છે તેમ, સમાજમાં અવસ્થા એ જો વર્ગો વચ્ચેની સતત સંઘર્ષની અવસ્થા હોય તો સભ્યતાનો વિકાસ કેવી રીતે શક્ય બન્યો હોય. હકીકત તો એ છે વર્તમાન સંસ્કૃતિ એ મનુષ્ય જાતિના સહકારનું સર્જન કરે છે અને નહિ કે સંઘર્ષનું. આથી સમાજનો વિકાસ એ સહકારની સાક્ષી પૂરે છે, સામ્યવાદી વિચારણા જે વર્ગ સંઘર્ષ પર ભાર મૂકે છે તે મનુષ્યના આંતરિક ગુણોનો અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર જ સૂચવે છે. મનુષ્યનાં કાર્યોને એક જ પારાશીશીથી માપનાર તે મનુષ્યનું ઘાતક દૃષ્ટિબિંદુ છે. વર્ગસંઘર્ષની વાત પર અતિશય ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, તે સામ્યવાદી સિદ્ધાંતમાંની મહત્વની ત્રુટિ છે.

(૫) રાજ્ય સંબંધી સામ્યવાદી જે ધારણા છે તે પણ સાચી નથી, રાજ્યને તેઓ સત્તાયુક્ત લઘુમતી વર્ગ હિતનું સાધન માને છે. તેનો આધાર છે શક્તિ તથા હિંસા; પરંતુ વાસ્તવમાં રાજ્ય એ કોઈ એક વર્ગનું સાધન નથી. રાજ્ય સંસ્થા પણ અન્ય સામાજિક સંસ્થાઓની જેમ મનુષ્ય સામાજિકતાનો આવિર્ભાવ છે. લાસ્કી જેવા આધુનિક લેખકો તો રાજ્ય એક એવી સંસ્થા તરીકે વર્ણવે છે. આમ રાજ્ય હંમેશા વર્ગીય શોષણમાં સાધન છે તેમ માનવું સત્યથી વેગળું છે.

(૬) સામ્યવાદી અરાજકતાવાદી વિચારણા છે. સામાજિક ક્રાંતિના અંતિમ ચરણ પછી રાજ્યના અસ્તિત્વમાં કોઈ જરૂરિયાત નહિ રહે, એમ તે માને છે. સામ્યવાદી સમાજ એ રાજહીન, વર્ગહીન, શોષણહીન સમાજ હીન પરંતુ સામ્યવાદી સિદ્ધાંતોનો વ્યવહારુ અમલ આ ધારણાને પોષતો નથી. રશિયામાં સામ્યવાદી ક્રાંતિ થયે એક સદી થવા આવી તો પણ રાજ્યના આત્મવિલોપનના કોઈ ચિહ્નો દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. એટલું જ નહિ પણ વર્ગહીન તથા શોષણહીન સમાજની રચનાઓ આદર્શ વ્યવહાર જ નથી; કારણ કે, સમાજની અનેક સંસ્થાઓમાંથી કાર્યને વ્યવસ્થિત તથા સંકલિત કરવાં માટે એક સર્વોપરી સત્તાની જરૂરિયાત તો રહેવાની જ.

(૭)મૂડીના કેન્દ્રીકરણનો સિદ્ધાંત દર્શાવે છે કે મૂડીવાદના વિકાસની દિશામાં મૂડીવાદીઓની ધનિકોની સંખ્યામાં ઘટાડો થશે અને લાબે ગાળે સમાજમાં બે જ વર્ગ રહેશે-મોટો મૂડીદારનો તથા મજદૂરોનો. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ વાત પણ સત્ય સાબિત થઈ નથી. છેલ્લી સદી દરમિયાન યુરોપના મૂડીવાદી સમાજનો ઈતિહાસ મૂડીવાદી સમાજનો ઈતિહાસ મૂડીવાદીઓ તથા મધ્યવર્ગીય લોકોના અસ્તિત્વની સાક્ષી પૂરે છે. ખરી હકીકત તો એ છે કે મૂડીવાદ વિકાસના કારણે સાધનસંપન્ન મધ્યવર્ગીય લોકોની સંખ્યામાં નિરંતર વધારો થતો રહ્યો છે.

મૂડીવાદીના વિકાસની સાથે મજૂરોની હાલત પણ દયનીય બનશે. તેવી સામ્યવાદી આગાહી પણ ખોટી પુરવાર થઈ છે. કારણ કે અમેરિકા, ઈંગ્લેન્ડ તથા પશ્ચિમ જર્મની જેવા કહેવાતા મૂડીવાદી રાજ્યોમાં મજદૂરોની સ્થિતિ સામ્યવાદી રાજ્યના મજદૂર કરતાં બહેતર છે. એટલું જ નહિ પરંતુ અનેક ગણી રીતે વધારે સમૃદ્ધ કહેવાતા મૂડીવાદી રાજ્યોમાં પણ મજદૂરોની સ્થિતિને રક્ષતા કામદાર-કાયદાઓ તથા કારખાના અંગેના ઘડવામાં આવ્યા છે કે જેને કારણે કામદારોના કામના કલાકો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. મૂડીવાદના વિકાસે કામદારની આર્થિક સમૃદ્ધિ તથા સદ્ધરતા વધારી છે; પરંતુ ઘટાડો નથી તે હકીકતનો ઈકાર થઈ શકતો નથી.

(૮) સામ્યવાદી વિચારણા સામાજિક ક્રાંતિ માટે હિંસક માર્ગનું સમર્થન કરે છે. શાંતિમય, બંધારણીય તથા માર્ગમાં તેઓને શ્રદ્ધા નથી. નૂતન સમાજની રચના માટે હિંસક ક્રાંતિનો આશ્રય લેવો કેટલાક કારણોસર નથી. એક તો હિંસક ક્રાંતિ દ્વારા સમાજમાં લાવવામાં આવેલ પરિવર્તન દીર્ઘજીવી હોતું નથી. હિતકારક પ્રતિહિંસાને પ્રોત્સાહિત કરે છે. વેર તથા દમનનું શમન પણ વેર તથા દમનથી જ લાવવાનું પ્રલોભન થતું નથી. બીજું, હિંસાનું સામ્રાજ્ય સમાજમાં ભયભરી અવસ્થા સર્જે છે. આવો ભયભર્યો અને અરાજક સમાજ નૂતન સમાજરચનાની કઈ ભાત ઉપસાવે તે શંકાસ્પદ ધારણા બની રહે છે. એવું પણ શક્ય કે હિંસક ક્રાંતિ પછી સતા પર આવનાર નેતાઓનો આદર્શ સાવ ભિન્ન હોય પરિણામે, હિંસક ક્રાંતિનું સાધન સામાજિક પરિવર્તનની ખાતરી આપતું નથી.

(૯)સામ્યવાદી વિચારધારા સામાજિક ક્રાંતિના સક્રાંતિ કાળ દરમિયાન મજદૂરોની સરમુખત્યારશાહીની પાવની વાત છે. સામ્યવાદી ક્રાંતિનો ઈતિહાસ આના કરતાં વિરુદ્ધની હકીકતનો નિર્દેશ કરે છે. રશિયા ચીનમાં મજદૂરોથી સરમુખત્યારશાહી સ્થાપવાનો બદલે સામ્યવાદી પક્ષની સરમુખત્યારશાહીની સ્થાપના થઈને ટકી રહી છે.

બીજું, મજદૂરોની સરમુખત્યારશાહી સ્થાપવાની સૈદ્ધાંતિક વાતનો સ્વીકાર કરીએ તો પણ સામ્યવાદી વિચારણા એવી કોઈ ખાતરી આપતી નથી કે આ મજદૂરો પણ યથાયોગ્ય સમયે સત્તાનો સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કરશે. મજદૂરો પણ અંતે તો મૂડીવાદીની જેમ મનુષ્યો જ છે ને! મૂડીવાદી મનુષ્ય સત્તાપ્રિય હોય છે અને કામદાર મનુષ્ય સત્તા માટે અનાસક્તિ ધરાવશે તેવી વિરોધાભાસી વાતમાં કેવી રીતે વિશ્વાસ બેસે છે?

(૧૦) સામ્યવાદી વિચારણા લોકશાહી વિરુદ્ધની વિચારણા છે. સામ્યવાદીઓ લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થાને બદલે સરમુખત્યારશાહી વ્યવસ્થાને અપનાવવાનું વધારે

સલામત માને છે. તેઓ પશ્ચિમી લોકશાહીનો એટલે વિરોધ કરે છે કે તે મૂડીવાદીઓની સત્તાને કાયમી બનાવવા માટેનું સાધન પૂરું પાડે છે. રાજકીય લોકશાહી તેઓ આર્થિક લોકશાહી પર વિશેષ ભાર મૂકે છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ પરાધીન મનુષ્યની રાજકીય સ્વતંત્રતા, મનુષ્યની સ્વાતંત્રતાનો નર્યો પરિહાસ છે.

8.2 ભારતીય ઇતિહાસ લેખનમાં માર્કસવાદી

8.3 ઇતિહાસકાર ડી. ડી. કૌસામ્બી (૧૯૦૭-૧૯૬૬)

૧૯મી સદીમાં પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ પર લખનાર ઇતિહાસકારો બહુધા રાષ્ટ્રીય માનસની દૃષ્ટિથી પોતાના લખાણો લખતા. પ્રાચીન ભારતમાં લોકશાહીતંત્ર પણ હતું, તેથી આ ઇતિહાસકારની માન્યતા હતી તથા પ્રાચીન ભારતે પોતાના સાંસ્કૃતિક સંસ્થાનો પડોશી રાજ્યોમાં સ્થાપ્યા હતા અને ત્યાં પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનો ફેલાવો કર્યો હતો. આમ આ ઇતિહાસકારોનું વિશ્લેષણ વૈજ્ઞાનિક ન હતું. તેનાં પ્રત્યાઘાતરૂપે ૧૯મી સદીના અંતે અને ૨૦મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આંતરરાષ્ટ્રીય બિન્દુ ધરાવતા ઇતિહાસકારોનો આવિર્ભાવ થયો અને તેઓ બહુધા સામ્યવાદી વિચારસરણી ધરાવતા હતા. દામોદર ધર્માનંદ કૌસામ્બી તેમાંના એક હતા. આમ આ ઇતિહાસકારોને ભારતીય ઇતિહાસલેખનને રૂઢિગત ખ્યાલોમાં મુક્ત કર્યું; પરંતુ તેઓએ પણ એક નવો વાદ (સામ્યવાદ) ચલાવ્યો, જે પછીથી ચુસ્ત કે રૂઢિગત બન્યો હોવાનું કહી શકાય. જો કોસામ્બીના લખાણો બહુધા તેનાથી મુક્ત છે.

8.3.1 સંસ્કાર ઘડતર અને લેખનકાર્ય (મૂલ્યવાન બે ગ્રંથોનું લેખન)

ડી.ડી. કૌસામ્બીએ ગણિતશાસ્ત્રી તરીકે પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆત કરી અને કેટલાક લેખો લખીને એક વૈજ્ઞાનિક અને ગણિતશાસ્ત્રી તરીકેની નામના મેળવી. તેમની બુદ્ધિ ખૂબ તીવ્ર હતી તથા તેમનો રસ વિવિધ વિષયોમાં હતો. આથી સાહિત્ય તરફ વળ્યા. તેમણે ભર્તુહરિ શતક અને સુભાષિત જ્ઞાનકોશનું સંપાદન કર્યું. જે ખૂબ પ્રશંસા પામ્યું. વળી તેણે અનેક સ્તંભલેખો તથા શિલાલેખો પણ શોધી કાઢ્યા. જેથી પુરાતત્વશાસ્ત્ર તરીકેની તેની નામના બંધાઈ, ઇતિહાસકાર તરીકે તેણે ખૂબ જ નોંધપાત્ર કાર્ય કર્યું. ભારતીય ઇતિહાસકાર તરીકેની તેની કીર્તિ ફેલાઈ તેણે લખેલા બે પુસ્તકો ખૂબ જ જાણીતાં બન્યાં છે.

(1) Introduction to the study of Indian History (1956) (ભારતીય ઇતિહાસના અભ્યાસની પ્રસ્તાવના)

(2) Culture and Civilization of ancient India in Historical Outline (1965) (પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારિતાની ઐતિહાસિક રૂપરેખા)

આ બંને પુસ્તકોને દામોદર કૌસામ્બીની પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના વિદ્વાન તરીકેની નામના સિદ્ધ કરી પોતે સામ્યવાદી વિચારસરણી ધરાવતા હોવા છતાંયે તેણે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું કે, પ્રાચીન ભારતીય રાજ્ય અને સમાજવ્યવસ્થા માર્કર્સ અને એજન્લર્સ પ્રબોધેલા સામ્યવાદી વ્યવસ્થા સાથે બંધબેસતી નથી. માટે મારી મચડીને તેમાં સામ્યવાદી વિચારસરણી લાવવી એ ઇતિહાસકાર માટે વાજબીનથી. સામ્યવાદી નેતાએ ડાંગે અને હુંસેનાએ આવા પ્રયત્નો કરેલા છે. જેની સાથે કૌસામ્બી સંમત થતા નથી.

8.3.2 કૌસામ્બીની વિચારપદ્ધતિ

કૌસામ્બી દૃઢપણે માનતા હતા કે, ગ્રીક અને રોમન સમાજની માફક ભારતીય સમાજ ગુલામીપ્રથા પર આધારિત હતો, એટલે સામ્યવાદી વિચારસરણી તેને લાગુ પાડી શકાય નહિ. અલબત, પ્રાચીન ભારતમાં ગુલામીનું અસ્તિત્વ હતું પરંતુ ગ્રીક, રોમન, પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની યાતના કે તેના બંધનનો તેમાં અભાવ હતો. ભારતીય ગુલામ ગમે ત્યારે મુક્તિ મેળવી શકતો. વળી, દેશનાં આર્થિક ઉત્પાદનમાં ગુલામી પ્રથાનો હિસ્સો નહીવત હતો. ખાસ કરીને વૈદિક સમાજમાં આ પ્રથાનો હિસ્સો નગણ્ય હતો, પરંતુ મૌર્ય સમય અને ત્યારબાદ આર્થિક ઉત્પાદનમાં વધારો થતા, શુદ્રોની કારીગરી અને શ્રમજીવીઓ તરીકેની જરૂરિયાતો વધી, આથી તેમને ખરીદી લેવાની પ્રથા પ્રચલિત બની. તો પણ તેમની સ્થિતિ દુઃખદાયક ન હતી. બ્રિટિશ સમયમાં ચાના બગીચા અને કોફીના બગીચામાં કામ કરતા મજુરો તેમના અંગ્રેજ માલિકોના અત્યાચારોને લીધે ઘણી કરુણાજનક સ્થિતિમાં મુકાયા. હિન્દી રાજાઓ, મુસ્લિમ સુલતાનો, મુગલ પાદશાહો વગેરે ગુલામો ખરીદવા અને રાખતા, પરંતુ આ ગુલામો તેમની વફાદારી અને કાર્યનિષ્ઠાથી ઊંચા સ્થાન પર પણ પહોંચી શકતા. આના ઘણા દૃષ્ટાંતો ભારતીય ઇતિહાસમાં છે.

ઉપરોક્ત પદ્ધતિના અનુસંધાનમાં કૌસામ્બી કૌટિલ્યના ગ્રંથમાંથી, પાલી સાહિત્યમાંથી દૃષ્ટાંતો આપે છે. કૌટિલ્ય ખેતીમાં અને ઉદ્યોગોમાં ''દાસ'' પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. આમ છતાં કૌસામ્બી માને છે કે પ્રાચીન ભારતમાં ગુલામી, પ્રથા નથી તે ઐતિહાસિક હકીકત સાથે બંધબેસતું વિધાન કહી શકાય નહિ. વળી, શુદ્ર અને દાસ

વચ્ચે શો સંબંધ હતો તથા અમુક શુદ્રોએ દાસ તરીકે કાર્ય કરતા કે કેમ તેની સ્પષ્ટતા પણ કૌસામ્બી કરતા નથી.

8.3.3 સામ્યાવાદના દૃઢ ખ્યાલોથી મુક્ત

કૌસામ્બી સામ્યવાદના દૃઢ ખ્યાલોથી મુક્ત છે. શ્રી આર. એસ. શર્મા, ઈરફાન હબીબ વગેરે માને છે કે પ્રાચીન ભારતમાં જમીનની સામૂહિક માલિકી પણ હતી અને સમુદાયિક ખેતી નથી. આમ તેઓ સામ્યવાદનો હાલનો કોમ્યુનનો ખ્યાલ પ્રાચીન ભારતમાં હતો તેમ સૂચવવા માંગે છે; પરંતુ કૌસામ્બી માને છે કે આ માટેના આધારભૂત દસ્તાવેજો નથી. પ્રાચીન ભારતમાં ખેતી બહુધા વ્યક્તિગત હતી અને તે કોઈ જગ્યાએ સામુહિક હોવાના પુરાવા નથી. મોટા કુટુંબો સાથે રહીને ખેતી કરતા, તેને સામૂહિક ખેતી કહી શકાય નહિ. એ સ્થિતિ તો ગામડા અને કુટુંબોમાં છે, જે મરાઠા સમયના અંત સુધી હતી. પછી અન્ય દેશોની માફક ભારતમાં પણ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ ફેલાતા ગામડા ભાગ્યાં અને લોકોનો શહેરો પ્રત્યેનો ધસારો વધ્યો. ત્યારે આવા મોટા કુટુંબો વિભક્ત તથા તદ્દન વ્યક્તિગત બન્યાં. તેમાં સામ્યવાદનો કોઈ ખ્યાલ હતો નહિ.

8.3.4 કૌસામ્બીનું વિચારદર્શન

કૌસામ્બીના મત અનુસાર માકર્સવાદ કોઈ વિચારસરણીનો પ્રત્યાઘાત નથી. એ પોતે જ એક સ્વતંત્ર વિચારસરણી છે અને તે કોઈપણ બાબતનું પૃથક્કરણ કરવાનું એક સાધન છે. વળી, તેના મંતવ્ય મુજબ માકર્સવાદનો ભૌતિક દ્વન્દવાદનો સિદ્ધાંત ઈતિહાસમાં અક્ષરશઃ લાગુ કહી શકાય નહિ તેમજ જીવનની પ્રત્યેક બાબતમાં તેનું આંધળું અનુકરણ થઈ શકે નહિ. આમ છતાં કૌસામ્બી પોતાની વિચારસરણીમાં પુરેપુરા માકર્સવાદી છે, કારણ કે તે માને કે ઈતિહાસ એ ઉત્પાદનના સાધનો અને તેમની વહેચણીના ક્રમ અનુસાર હકીકતો રજૂ કરનાર શાસ્ત્ર છે. ઈતિહાસ એ રાજ્યો કે રાજાઓનો ક્રમબદ્ધ અહેવાલ રજૂ કરતું શાસ્ત્ર નથી. ઈતિહાસમાં ક્યાં રાજ્યમાં કયો રાજા હતો તે પણ મહત્વની બાબત નથી; પરંતુ તે વખતના લોકો ખેતીમાં હળનો ઉપયોગ કરતા હતા. ઉદ્યોગ ધંધા કરતા હતા, વેપાર -વાણિજ્ય ચાલતા હતા. વાહન વ્યવહારનો વિકાસ થયો હતો, વગેરે બાબતો વાસ્તવિક ઈતિહાસના ઘડતર માટે અગત્યની કહી શકાય .

આમ છતાં ઉત્પાદનના સાધનોમાં રાજાઓ કે તેમના વંશોનો જેટલો ફાળો હોય તેટલો તેમનો અભ્યાસ પણ કરવો ઘટે. આ જ અર્થમાં તે સંસ્કૃતિને માનવજીવનના મુખ્યત્વે આર્થિક વહેણો પલટાવાવાનું મોટું સાધન માને છે તથા સંસ્કૃતિને માનવજીવનનું માત્ર બૌદ્ધિક કે નૈતિક સાધન માનતા નથી.

8.3.5 કૌસામ્બીનાં વિચારો ભારતીય સ્થિતિ

કૌસામ્બીનાં ઉપરોક્ત વિચારો ભારતને અને વિશેષ કરીને પ્રાચીન ભારતે લાગુ કરવામાં મોટી મુશ્કેલીઓ રહેલી છે કે પ્રાચીન ભારતમાં ઐતિહાસિક કહી શકાય તેવો સાધનસામગ્રી ઘણી ઓછી છે. વળી, પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ યોગ્ય રીતે જળવાયો નથી. એટલે કૌસામ્બીનાં ખ્યાલ પ્રમાણેની શુદ્ધ ઐતિહાસિક કહી શકાય તેવી કોઈ કૃતિ પ્રાચીન ભારતમાં પ્રાપ્ય નથી. એટલે કૌસામ્બીનું માર્કસ્વાદી ઇતિહાસદર્શન પ્રાચીન ભારતને લાગુ પાડવું મુશ્કેલ છે. વિશેષ કરીને પ્રાચીન ભારતને લગતા જે દસ્તાવેજો હાલમાં ઉપલબ્ધ છે, તે બહુધા ધાર્મિક મનોભાવના કે ક્રિયાકાંડ દર્શાવનારા છે. આથી તેમાંથી તે સમયની આર્થિક પરિસ્થિતિનું ચિત્ર મળી શકે ખરું.

8.3.6 અવશેષવિદ્યા અને સિક્કાઓનો અભ્યાસ

કૌસામ્બીએ ભારતીય ઇતિહાસનું આર્થિક ચિત્ર મેળવવા અવશેષો, માનવશાસ્ત્રનાં નમૂના અને પંચ માર્ક સિક્કાઓનો સારો એવો અભ્યાસ કર્યો; પરંતુ તેને આ માટે પુરતા પ્રમાણમાં અવશેષવિદ્યામાં નમૂના મળ્યા નહિ. વળી તેમને પંચમાર્ક સિક્કાઓ સારી સંખ્યામાં મળ્યા નહિ. તેમણે આશરે ૧૨૦૦ જેટલા સિક્કાઓનો અભ્યાસ કર્યો. એમાંથી તેમને મગધ અને કૌસામ્બી રાજ્યોની સમાજવ્યવસ્થાઓ અને આર્થિક બાબતોનો ઠીક ઠીક ખ્યાલ આવ્યો તથા બંને રાજ્યો વચ્ચેનાં સામાન્ય સબંધો પણ જાણી શક્યા. આ માટે તેમણે ગણિતશાસ્ત્રની પદ્ધતિનો યોગ્ય ઉપયોગ કર્યો; જેમાંથી ભવિષ્યના સિક્કાઓ શાસ્ત્રીઓનો પ્રક્રિયાઓને નવી પદ્ધતિથી તપાસવાનું માર્ગદર્શન મળ્યું.

8.3.7 કૌસામ્બીએ 'પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ'નો તબક્કા પ્રમાણે કરેલો અભ્યાસ

- **પૂર્વ ઐતિહાસિક યુગ**

કૌસામ્બીએ પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસના તબક્કા પ્રમાણે તેના આર્થિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિનો કરેલો અભ્યાસ પણ રસપ્રદ છે. કૌસામ્બીએ અવશેષવિદ્યા

અને માનવવિદ્યામાં ઇતિહાસના સાધન તરીકે વિશેષ શ્રદ્ધા હોઈને તેણે પ્રાચીન ભારતના સામંતશાહી તત્વો તથા તેમની સમાજ પરના અસરોનું વિવરણ કરેલું છે. તેના મત પ્રમાણે જમીનદારો ઘણી ખરી જમીનની માલિકી ધરાવતા હતા. તેઓ બહારથી આવીને ભારતમાં વસેલો વર્ગ હતો અને તેમાં ભારતના મૂળ વતનીઓ નીચલા સ્તરના લોકો પાસે ખેતી કરાવતા. આમ જમીનદારો અને ખેડૂતો અથવા ખેતમજુરો વચ્ચેનો સબંધ વિકસતો ગયો. આની સાથે મચ્છીમારી અને શિકારના ધંધા પણ ખીલ્યા હતા અને જંગલની પેદાશો પણ સારા પ્રમાણમાં થતી હતી. એ રીતે પૂર્વ ઐતિહાસિક યુગના ભારતના પ્રાથમિક સમાજની ખેતી, મચ્છીમારી અને શિકાર એ અર્થવ્યવસ્થાની મૂળભૂત બાબતો આજે પણ મહારાષ્ટ્ર તથા ભારતના અન્ય ભાગોમાં અસ્તિત્વમાં છે.

સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિનો નદી કિનારે ઉદ્ભવ થવાના મુખ્ય કારણોનો નિર્દેશ કરતા કૌસામ્બી જણાવે છે કે ભારતના પ્રથમ શહેરી સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ નદી કિનારે થયો કારણ કે ત્યાં પાણી અને મચ્છીમારીએ પ્રાથમિક માનવજીવનની બે મૂળભૂત જરૂરિયાતો સહેલાઈથી પ્રાપ્ત હતી. મેસોપોટેમીયા તથા ક્રીટમાં પણ લગભગ આજ સ્થિતિ હતી. મોહેં-જો-દડોનું મોટું જાહેર સ્નાનગૃહ કે એ રીતે લોકોનું આરોગ્ય વિષયક ખ્યાલોનું પ્રતિબિબ પગલું હોય તેમ લાગતું નથી, પરંતુ અમુક ધાર્મિક તથા આર્થિક બાબતોનું દ્યોતક હોય તેમ દેખાય છે. જો કે પુરાવાના અભાવે આ શંકાસ્પદ વિધાન કહી શકાય. વળી કૌસામ્બીના મત પ્રમાણે મોહેં-જો-દડોનું-મોટું કામકાજ જોતા મંદિર હોવાનો સંભવ છે અને તેમાંથી લોકોનું ધર્મગુરુ દ્વારા અનાજ અને બીજી વસ્તુઓનું વિતરણ થતું હોવાનો સંભવ છે. આ બાબત પણ શંકાથી પર કહી શકાય નહિ. વળી આ કહેવાતા મંદિરના મકાનની કૌસામ્બી મેસોપોટેમિયાની ઝીગુરાત મંદિરોની સાથે તુલના કરે છે અને ત્યાં લોકોમાં અઢળક આર્થિક વહેંચણી થતી હોવાનું તે વિધાન કહે છે. એટલે કૌસામ્બીના મંતવ્ય પ્રમાણે બેબીલોન, મોહેં-જો -દડો તથા હડપ્પાના નગર રાજ્યો સાંપ્રદાયિક અથવા ધર્મગુરુઓ દ્વારા શાસિત હતા. આ વિધાનને પણ પુરાવાની જરૂર રહે છે.

●કૃષિ સમાજમાંથી ઔદ્યોગિક સમાજમાં પરિવર્તન, મગધની સર્વોપરિતા

કૌસામ્બીના અભિપ્રાય પ્રમાણે લોખંડની શોધ અને ઉપયોગથી આર્યોના ખેતીવિષયક સમાજનું ઔદ્યોગિક સમાજમાં પરિવર્તન થયું અને તેમના ધાર્મિક તથા સામાજિક ખ્યાલોમાં ફેરફાર થયો. જેમાંથી બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મના ઉદ્ભવ થયો. જો કે આ વિધાન પણ વિવાદાસ્પદ કહેવાય. આમ છતાં એ વાસ્તવિક બાબત છે કે પેલેસ્ટાઈનમાં યહુદીવાદ, ઈરાનમાં ઝોરોસ્ત્રીયાનવાદ તથા ચીનમાં

કોન્ફ્યુંશીયસવાદનો ઉદ્યોગમાં લોખંડની શોધનો નોધપાત્ર ફાળો છે. આના પરિણામે પૂર્વ પ્રાથમિક સમયની તોળીવાદી સમાજવ્યવસ્થા અસ્ત પામી અને તેને બદલે હાલની કૃષિ તથા ઔદ્યોગિક સમાજવ્યવસ્થાનો આવિર્ભાવ થયો. આનાથી રાજાશાહી વ્યવસ્થાને પણ બળ મળ્યું તેના દૃષ્ટાંતરૂપે ભારતમાં ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીમાં મગધના મહારાજ્યનો આવિર્ભાવ થયો. સોળ મહાજનપદો લુપ્ત થયા અને તેમાંથી લીચ્છવિ, મલ્લ, કૌસામ્બી અને મગધ એમ ચાર અને છેવટે તેમાં મગધ સર્વોપરી બન્યું પ્રાચીન સમયમાં ઔદ્યોગિક વિકાસને માટે આવી રાજયવ્યવસ્થા અનુરૂપ કહી શકાય. મગધમાં જ લોખંડનો વિપુલ જથ્થો હતો તેથી મગધ અન્ય રાજ્યો પર પોતાની સર્વોપરિતા સ્થાપી શક્યું.

•મૌર્ય અને અનુમૌર્ય સમય દરમ્યાન ગ્રામ્ય અર્થવ્યવસ્થા તથા સમાજજીવન

કૌસામ્બીના મત મુજબ મૌર્ય સમયમાં લખાયેલા કૌટિલ્યનાં અર્થશાસ્ત્રનાં વિવરણ પ્રમાણે મૌર્ય રાજયમાં સ્વાયત ગ્રામ્ય આર્થિક વ્યવસ્થાનો વિકાસ થયો હતો. ખાસ કરીને અશોકના શાસનકાળ દરમિયાન રાજ્યોનું કેન્દ્રીકરણ ઓછું થયું હતું તથા પ્રાદેશિક અને ગ્રામ્ય વહીવટી એકમોનું મહત્વ વધતું ગયું. આ માટે ધર્મ મહામાત્ર જેવા અધિકારીઓ નીતિ તથા આચારનો પ્રચાર કરતા, જયારે ''રાજુક'' જેવા અધિકારીઓ ખેતીવાડી અને ગ્રામ્ય વ્યવસ્થા વિકાસ માટે નિયુક્ત થયા હતા.

કૌસામ્બી નોંધે છે કે, ખાસ કરીને ઉત્તર ભારતમાં મૌર્ય અને ગુપ્ત સમયની વચ્ચેના ગાળા દરમ્યાન કેટલીક વિદેશી જાતિઓ આવીને વસી. તેઓએ ઉતર ભારતના અમુક પ્રદેશોમાં-વિશેષ કરીને ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતમાં પોતાના રાજ્યો પણ સ્થાપ્યાં. આ જાતિઓ જેવી કે ગ્રીક, બેકટેરિયન, શક-પલ્લવ, કુષાણ વગેરેએ ભારતની અર્થ તથા સમાજવ્યવસ્થા પર ઊંડી અસર કરી. હળની મદદથી ખેતી કરવાની પ્રથા ખૂબ પ્રચલિત બની તથા સમાજ જીવનમાં નવા તત્વો ઉમેરાયા અને નવી જાતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી. આ દરમ્યાન રોમન સામ્રાજ્ય સાથેના ભારતના વપરાશમાં ખૂબ વધારો થયો, તેથી ભારતમાં કિંમતી વસ્તુઓનાં ઉત્પાદનમાં પણ નોંધપાત્ર વધારો થયા તથા ભારતનો અર્થતંત્ર વિકાસ થયો તથા નવો વેપારી વર્ગ ઉદય પામ્યો. જેમણે બૌદ્ધ વિહારો, મંદિરો વગેરે બંધાવીને કલાસ્થાપત્યને ઉત્તેજન આપ્યું.

•ગુપ્તયુગમાં પરિવર્તન -જમીનદાર વર્ગ તથા મુડીદાર વર્ગમાં વધારો : તેમની અસર

કૌસામ્બીનાં મત મુજબ, ગુપ્ત યુગ દરમ્યાન ઉદ્યોગોની આબાદી ખૂબ વધી. દેશની ઘણીખરી જમીન અમુક જમીનદારો હસ્તક હતી. જયારે ખેડૂતો તે પર

ભાડુઆતો કે મજૂરો તરીકે ખેતી કરતા. તે જ રીતે ઉદ્યોગોનો પણ બહોળો વિકાસ થયો પરંતુ તેની માલિકી પણ અમુક લોકોને હસ્તક હતી. આમ જમીનદારો કે સામંતો તથા ઉદ્યોગપતિઓ રાજ્ય કે સમાજ પર વર્ચસ્વ ધરાવતા અગત્યના વર્ગો બન્યા.

આ દરમ્યાન ''ગીતા'' તથા કૃષ્ણભક્તિનો સારો એવો પ્રચાર થયો. સામંત તથા શ્રીમંત વર્ગ પણ ગીતાએ પ્રબોધેલ ભક્તિ માર્ગ તથા કૃષ્ણમૂર્તિ તરફ આકર્ષાયો. આથી આ વર્ગની વધારાની મુડીનો ઉપયોગ મંદિરોના બાંધકામ પાછળ થયો. તેની એવી માન્યતા હતી કે, આનાથી તેઓ મોટા પુણ્યનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. વળી આજ અને આ વર્ગે નાલંદા જેવી યુનિવર્સિટીઓને પણ સહાય કરી. આમ, તેઓએ વધારાની મૂડીનો ઉપયોગ ધાર્મિક અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનો બાંધકામ અને વિકાસમાં કર્યો.

સાથે વેદ સમયના ક્રિયાકાંડ અને તેના પર મર્યાદા મૂકતી ધાર્મિક માન્યતાઓ લુપ્ત થતી ચાલી. ગુપ્ત યુગના અંત સાથે બૌદ્ધ ધર્મની પણ અવનીતિ થતી ગઈ અને બ્રાહ્મણ ધર્મ પ્રબળ થતો ચાલ્યો. વૈષ્ણવ સંપ્રદાય, ભાગવત સંપ્રદાય તથા કૃષ્ણ ભક્તિમાર્ગ ફેલાતા ગયા; તેમની અર્થતંત્ર તથા સમાજવ્યવસ્થા પર મોટી અસર થઈ.

8.4 કૌસામ્બીનું ઈતિહાસકાર તરીકે મૂલ્યાંકન

કૌસામ્બી એક માર્કર્સવાદી ઈતિહાસકાર હોવા છતાંયે તેનું ઈતિહાસદર્શન એકંદરે તટસ્થ છે. અન્ય માર્ક્સવાદી વિચારકોની માફક તે પણ જીવન તેમજ સમાજની કોઈપણ પરિસ્થિતિનું મૂળ આર્થિક બાબતમાં જુએ છે અને ઈતિહાસના કોઈપણ પાસાની ચર્ચા માટે તેને પાયાની હકીકત માને છે. આમ છતાં, અમુક ચુસ્ત માર્કર્સવાદીઓના જેવા તેઓ રૂઢિગત નથી. બનાવોનું વિવરણ એકંદરે વૈજ્ઞાનિક છે અને તેમાં જે તે સમયના વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું ધ્યાન ગૌણ છે; ઈતિહાસની એક આગવી વિચારસરણીનાં વિકાસમાં કૌસામ્બીનો ફાળો પણ નોંધપાત્ર છે.

8.5 ચાવીરૂપ શબ્દો

માર્ક્સવાદી, મૂડીવાદી, સામ્યવાદી

8.6 સ્વાધ્યાય

❖ **વિસ્તૃત પ્રશ્નોના જવાબ આપો.**

૧. માર્ક્સવાદી વિચારસરણીના સિદ્ધાંતો જણાવો.

૨. ડી.ડી.કૌસામ્બીનું ભારતીય ઈતિહાસલેખન વિદ્યામાં યોગદાન જણાવો.

❖ **ટૂંક નોંધ લખો.**

૧. સામ્યવાદનું વિવેચન કરો.

૨. ભારતીય ઈતિહાસ લેખનમાં માર્ક્સવાદી ઈતિહાસ લેખન વિશે વિશે જણાવો.

8.7. સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

- ધારૈયા રમણલાલ કે : ઈતિહાસનું તત્વજ્ઞાન અને ઈતિહાસ લેખન અભિગમ (યુનિઃગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ)
- ડી. ડી. કૌસામ્બી : ભગવાન બુદ્ધ વરદા પ્રકાશન, પુનt ISBN-978-98-91157-50-0
- ડી. ડી. કૌસામ્બી : ભગવાન બુદ્ધજીવન ઔર દર્શન,
- ડી. ડી. કૌસામ્બી : Myth and Reality, ISBN-10:9789386042262
- ડી. ડી. કૌસામ્બીઃ જાતક કથા સંગ્રહ (સુધીર પ્રકાશન પુને)
- ડી. ડી. કૌસામ્બી- ભારતીય સંસ્કૃતિ અને અહિંસા-સામાયિક પ્રકાશન -પુને
- ડી. ડી. કૌસામ્બી The Calture and Civilisation of Ancient India in Historical

એકમ - 9

ભારતીય ઈતિહાસ લેખનની સર્વહારા શાખા, ઈતિહાસ વિહોણાઓનો ઈતિહાસ, રણજીત ગુહા ઈતિહાસકાર તરીકે

:: રૂપરેખા ::

9.0 ઉદ્દેશો

9.1 પ્રસ્તાવના

9.2 સર્વહારા શાખા

9.3 સબલ્ટર્ન જગતની શરૂઆત લેખન-સંશોધનમાં

9.4 રણજીત ગુહા ઈતિહાસકાર તરીકે

9.5 સારાંશ

9.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

9.7 સ્વાધ્યાય

9.8 સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

9.0 ઉદ્દેશો

પ્રસ્તુત પ્રકરણના અભ્યાસથી સર્વહારા અને સબલ્ટર્ન સ્ટડીઝ જેવા શબ્દોનો પરિચય થશે. ભારતીય સબલ્ટર્ન સ્ટડીઝના આરાધક રણજીત ગુહાના પ્રારંભિક જીવનનો પરિચય થશે તેમજ તેમના દ્વારા લિખિત વિવિધ ગ્રંથોથી વિદ્યાર્થીઓ વાકેફ થશે.

9.1 પ્રસ્તાવના

યુગો પ્રમાણે ઈતિહાસનો અર્થ બદલાતો રહ્યો છે પ્રાચીન સમયમાં રાજા-મહારાજાના પરાક્રમો, તેમની શોર્ય ગાથાઓ, વંશાવળિયો વગેરે બાબતોને આધારે ઈતિહાસનું આલેખન થતું હતું. મધ્યયુગના સમયમાં ઈતિહાસ લેખનમાં ધર્મ અને સામંતોનું પ્રભુત્વ જોઈ શકાય છે પરંતુ આધુનિક યુગમાં ઈતિહાસ તરફ જોવાનો દૃષ્ટિકોણ બદલાયો અને માનવી કેન્દ્રસ્થાને આવ્યો. માનવજીવનને સ્પર્શતા તમામ પાસાને ઈતિહાસ લેખનમાં સ્થાન મળવા લાગ્યું તેમ છતાં ગરીબ પછાત વર્ગનો ઈતિહાસ દંતકથાઓ, મૌખિક પરંપરાઓ, લોકગીતો, કહેવતો, ટુચકાઓમાં સચવાયેલો જોઈ શકાય છે. વિશ્વમાં આવેલા સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક,

સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનો માટે ૧૨મી સદીથી લઈને ૧૫મી ૧૬મી સદી દરમિયાન બનેલી કેટલીક ક્રાંતિકારી ઘટનાઓને જવાબદાર ગણી શકાય જેવી કે નવજાગૃતિ, ધર્મસુધારણા આંદોલનો, ભૌગોલિક શોધખોળો, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ, સામ્રાજ્યવાદ, સંસ્થાનવાદ. એમાંયે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થયા પછી જાણે કે વિશ્વ એક સામટા હજારો વર્ષ વટાવી ચૂક્યો હોય એટલી હદે પરિવર્તન આવ્યું. ઔદ્યોગિક તેમજ વાહન વ્યવહારના અવનવા યંત્રોએ વિશ્વના દેશોને એકબીજાથી તદ્દન નજીક લાવી દીધા. પરિણામ સ્વરૂપે સમાજમાં બે નવા વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યા મૂડીદાર વર્ગ અને મજૂરોનો વર્ગ. શોષક વર્ગ અને બીજો શોષિત વર્ગ. આજે જયારે દરેક ક્ષેત્રે પરિવર્તન આવી રહ્યું છે ત્યારે તેની અસર ઇતિહાસ તરફ જોવાના દૃષ્ટિકોણ ઉપર થવાની જ છે જેને આપણે નકારી શકીએ નહી.

9.2 સર્વહારા શાખા

સર્વહારા શબ્દ સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિ શાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે આ શબ્દ એવા વર્ગના સંદર્ભમાં વપરાય છે કે જેમની પાસે ઉત્પાદનના સાધનો નથી હોતા એટલે કે સર્વહારા સમાજનો એ વર્ગ છે જેઓ પોતાના જીવનયાપન માટે પોતાના શ્રમ ઉપર નિર્ભર છે ભારતમાં બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન, ઔદ્યોગિકીકરણનો પાયો નખાયો. ગૃહઉદ્યોગોનું સ્થાન ઉદ્યોગોએ લીધું. ઔદ્યોગિકીકરણનો વિકાસ થતા શહેરીકરણનો વિકાસ થયો પરિણામે એક મોટો મજૂર વર્ગ ઉભરી આવ્યો. રેલ્વે, કારખાનાઓ અને ઉદ્યોગોના વિકાસ સાથે, મોટી સંખ્યામાં ગામડામાં વસતો ભારતીય નાગરિક પોતાની પરંપરાગત આજીવિકા છોડીને આ નવા ક્ષેત્રોમાં કામ કરવા તરફ વળ્યો. આ શ્રમિકોને ઘણીવાર કઠોર પરિસ્થિતિઓ, લાંબા કામના કલાકો અને ખૂબ ઓછા વેતનનો સામનો કરવો પડતો હતો. ઉદ્યોગોના માલિકો દ્વારા આ મજૂર વર્ગનું મોટા પ્રમાણમાં શોષણ કરવામાં આવતું હતું. આવા આર્થિક રીતે ગરીબ, પછાત, હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા, જેમની પાસે સંપત્તિ નથી અને જેઓ પોતાની આજીવિકા માટે પોતાની શ્રમ શક્તિ વેચે છે, તેવા વર્ગના લોકો માટે ભારતમાં 'સર્વહારા' શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે. આ શબ્દ સામાજિક ન્યાય, અસમાનતા અને શ્રમિકોના અધિકારો પર થતી ચર્ચાઓમાં મહત્વપૂર્ણ રહ્યો છે. ટૂંકમાં સમાજનો છેવાડાનો, દબાયેલો, કચડાયેલો, શોષિત, પીડિત, સબલ્ટર્ન વર્ગ.

એવું પણ કહી શકાય કે 'સર્વહારા' એટલે એવો વર્ગ, જેનો ઇતિહાસમાં ક્યાંય ઉલ્લેખ મળતો નથી. જેઓ સમાજનું કે રાષ્ટ્રનું એક મહત્વનું અંગ હોવા છતાં હંમેશા તેમની અવગણના કરવામાં આવી છે, ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. સદીઓથી જે શોષિત, પીડિત, ઉપેક્ષિત રહ્યો છે આવો વર્ગ એટલે ખેડૂતો, કામદારો, આદિવાસીઓ, દલિતો, સ્ત્રીઓ. આપણને પ્રશ્ન થાય કે શા માટે આ સર્વહારા વર્ગ

તરફ ઇતિહાસકારોનું કે અન્ય વિચારકોનું ધ્યાન ગયું નહી? શું એમણે રાષ્ટ્ર માટે કંઈ જ કર્યું નથી? ભલે ગ્રામસીની વિચારધારા ભારતના સર્વહારા ને બંધબેસતી ન હોય છતાંય તેણે ભારતના ઇતિહાસકારોના ઇતિહાસ તરફ જોવાના દૃષ્ટિકોણ બદલવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. જેને આપણે નકારી શકીએ નહી. સદીઓથી શોષણનો ભોગ બનનાર આ સર્વહારા વર્ગ પોતાના સામાજિક, આર્થિક જેવા આંતરિક પ્રશ્નોમાં જ એટલો ગૂંચવાયેલો રહે છે કે પોતાના હકો અધિકારોથી કંઇક અંશે પરિચિત હોવા છતાં તેના માટે અવાજ ઉઠાવી શકતો નથી. આ સર્વહારા વર્ગની ઇતિહાસમાં પણ કોઈ નોંધ લેવાઈ નથી. આઝાદી પછીના સમયમાં અને તેમાયે રણજીત ગુહાની વિચારધારાના ફેલાવા પછી ખેડૂત આંદોલનો, મજૂર ચળવળો, દલિત આંદોલનો, સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, આદિવાસીઓ વગેરે વિશે સંશોધનો થયા છે. હમસા અલવીએ કિસાન સભા આંદોલન ૧૮૫૦-૧૯૯૦ ઉપર, સ્ટીફન કુચે આદિવાસી આંદોલન વિશે, ડૉ. એ આર દેસાઈ જેમણે દેશભરમાં થયેલા ખેડૂત આંદોલનોને આવરી લેતો સંશોધન કાર્ય કર્યું. ગુજરાતમાં પણ બારડોલી સત્યાગ્રહ, ખેડા સત્યાગ્રહ, લીમડી ખેડૂત સત્યાગ્રહ, આદિવાસી આંદોલનોને લઈને સંશોધનો થયા છે જે નોંધપાત્ર છે.

9.3 સબલ્ટર્ન જગતની શરૂઆત લેખન-સંશોધનમાં

સબલ્ટર્ન શબ્દ મૂળ અંગ્રેજી ભાષાનો છે ૧૭મી સદીની શરૂઆતમાં, આ શબ્દ ઈંગ્લેન્ડના લશ્કરમાં નીચલી પાયરીના અધિકારીઓ કે સૈનિકો (Non-commissioned or inferior rank) માટે પ્રયોજાતો હતો. ૧૮મી સદીમાં આ શબ્દનો ઉપયોગ શૈક્ષણિક સંદર્ભમાં થવા લાગ્યો. ૧૯મી સદીમાં કાર્લ માર્કસની વિચારસરણીનો મોટા પ્રમાણમાં ફેલાવો થયો અને શોષિત વર્ગ આ વિચારસરણીથી પ્રભાવિત થતો ગયો. યુરોપીય રાષ્ટ્રમાં માર્કસવાદી વિચારધારા સાથે સંકળાયેલ સરકારો અસ્તિત્વમાં આવી. આ વિચારધારાએ લખાણ ક્ષેત્ર પર પણ પોતાની આગવી છાપ છોડી જે આપણે એ સમયના લખાણોમાં જોઈ શકીએ છીએ. ૧૯મી સદીમાં યુરોપમાં અને પછીથી ભારત તેમજ એશિયાના રાષ્ટ્રોમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનું સર્જન થયું હતું. મૂડીવાદી અર્થતંત્રનો વિકાસ થતાં માલિકો અને મજૂરોનો, ખેડૂતોનો, કામદારોનો, વેઠિયાઓનો વર્ગ ઊભો થતો ગયો પરિણામે લેખકો, વિચારકોનું ધ્યાન આ ગરીબ મજૂરવર્ગ તરફ ગયું. જર્મનીના મહાન ફિલસૂફ કાર્લ માર્કસે સૌ પ્રથમ મજૂર ક્રાંતિની વાત કરી હતી. તેણે જગતના મજૂરોને એક થઈ અને મૂડીવાદના શોષણનો સામનો કરવા આહવાન કર્યું હતું. તેના મતે સમાજના ઉપલા અને નીચલા વર્ગની વાત કરી છે. આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ વ્યક્તિઓ ઉપલા વર્ગમાં આવે છે અને તેઓ સત્તા સ્થાને છે પરંતુ ખરેખર મજૂરો જ દેશના આર્થિક વિકાસના પાયામાં છે એટલે તેમના હાથમાં સત્તા હોવી જોઈએ, તેમનું રાજ્ય હોવું જોઈએ. સત્તા મેળવવા

મજૂરોએ ક્રાંતિનો માર્ગ અપનાવવો જોઈએ. કાર્લ માર્કસની આ સામ્યવાદ અને સમાજવાદની વિચારસરણીએ વિશ્વના વિચારકો પર ગાઢ અસર કરી પરિણામે યુરોપ અને અમેરિકાના વિચારકો, લેખકો, ઇતિહાસકારો લોકાભિમુખ બનતા ગયા તેમના ઐતિહાસિક સંશોધનોમાં સામાન્ય માનવીના પ્રશ્નોને વાચા મળવા લાગી હતી.

૧૯મી સદીમાં ઇટાલીના માર્ક્સવાદી ચિંતક એન્ટોનિયો ગ્રામસી (Antonio Gramsci) એ સબલ્ટર્ન શબ્દનો સૌ પ્રથમ ઉપયોગ હાંસિયાના વર્ગોને દર્શાવવા કર્યો હતો. તેણે સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધનો બાદ આ શબ્દને સમાજવિજ્ઞાનમાં ચલણમાં આણ્યો. તેમણે આ શબ્દનો ઉપયોગ સમાજના ગૌણ, દલિત, ઉત્પિડિત અને કચડાયેલા લોકો માટે કર્યો. સબલ્ટર્ન શબ્દ લશ્કરી સંદર્ભમાંથી ઉદ્ભવીને, સમાજશાસ્ત્રીય અને છેવટે ઐતિહાસિક ક્ષેત્રમાં સમાજના ઉપેક્ષિત અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા વર્ગોના અનુભવો અને અવાજોને કેન્દ્રમાં લાવવા માટે વિકસ્યો છે. ગ્રામસીએ મુસોલીનીના ફાસીવાદી શાસનનો પોતાના લખાણોમાં તીવ્ર વિરોધ કર્યો હતો જેના પરિણામે તેને ટ્યુરીનની જેલમાં પૂરવામાં આવ્યો હતો. જેલવાસ દરમિયાન તેણે 'ધ પ્રિન્સ' અને 'પ્રિન્સ નોટ' જેવા પુસ્તકો તેણે લખ્યાં હતા. આ પુસ્તકોમાં તેણે નિમ્નસ્તરના વર્ગનો ઇતિહાસ, લોકાભિમુખ ઇતિહાસ, ઇતિહાસ વિહોણાઓના ઇતિહાસની વાત કરી છે ગ્રામસીના મૃત્યુ બાદ વર્ષો પછી તેના વિચારો વિશ્વભરમાં ફેલાયા અને સબલ્ટર્ન સ્ટડીઝ એક વિષય તરીકે ઇતિહાસમાં કેન્દ્રસ્થાને આવ્યો.

૧૯૭૦-૮૦ના સમયમાં ગ્રામસીના વિચારો મુજબ સબલ્ટર્ન સ્ટડીઝ ઉપર એશિયા, આફ્રિકા અને ભારતના યુવા સંશોધકોએ ઊંડાણપૂર્વકનો રસ લીધો ભારતમાં બ્રિટિશ કાળમાં સંસ્થાનવાદી સામ્રાજયવાદી સત્તાધીશ લેખકોએ પોતાના દૃષ્ટિકોણ મુજબ ભારતીય ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને પ્રજાનું મૂલ્યાંકન કર્યું. ૧૯મી સદીમાં હિન્દ ઉપર બ્રિટનના વર્ચસ્વએ દુરગામી પરિણામો સર્જ્યા અને ભારતની પ્રજાને ગુલામ બનાવી. ગ્રામસી કહે છે કે વિદેશી સત્તા જીત પ્રાપ્ત કરતા પહેલા પોતાની સંસ્કૃતિ, સભ્યતા અને વૈચારિક ભૂમિકાના પગરણ કરે છે એ મુજબ બ્રિટિશરોએ પોતાની સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, ધર્મ, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી ભારતની સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, ધર્મ કરતા ચડિયાતી છે એવું દર્શાવ્યું અને તેઓએ ભારતની પ્રજાને ગુલામ બનાવી દીધી.

9.4 રણજીત ગુહા ઇતિહાસકાર તરીકે

રણજીત ગુહા જેમને ભારતીય ઇતિહાસકાર અને સબલ્ટર્ન સ્ટડીઝના શિલ્પકાર માનવામાં આવે છે જેઓ ૨૩ મે ૧૯૨૩માં બંગાળ પ્રાંતના સિદ્ધકટ્ટીમાં

(હાલ બાંગ્લાદેશમાં) જન્મ્યા હતા. રણજીત ગુહાએ સ્નાતકની ડીગ્રી પ્રેસિડેન્સી યુનિવર્સિટીમાંથી અને કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાંથી અનુસ્નાતક સુધીનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ સમય દરમિયાન તેઓ ઇતિહાસકાર સુશોભન સરકારના કાર્યથી પ્રેરિત થયા હતા. ઈ.સ ૧૯૪૦માં તેઓ રાજકીય રીતે સક્રિય થયા હતા અને ભારતીય કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી સાથે જોડાયા હતા. તેમણે લંડન વર્લ્ડ ફેડરેશન ઓફ ડેમોક્રેટિક યુથમાં પણ કાર્ય કર્યું હતું. ઈ.સ ૧૯૫૩માં તેઓ ભારત પરત ફર્યા અને રાજકીય પ્રવૃતિઓથી દુરી બનાવીને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆત કરી હતી. ઈ.સ ૧૯૫૯માં તેમણે યુનાઈટેડ કિંગડમમાં સ્થળાંતર કર્યું અને ડૉક્ટરેટ થયા હતા. ઈ.સ ૧૯૬૨માં સસેક્સ યુનિવર્સિટીમાં ઇતિહાસના રીડર તરીકે શરૂઆત કરી હતી. ત્યારબાદ ઓસ્ટ્રેલિયન નેશનલ યુનિવર્સિટીમાં જોડાયા અને ઈ.સ ૧૯૮૧માં નિવૃત્તિ લઈ લીધી આમ તેમણે પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન અનેક જગ્યાએ સેવાઓ આપી હતી. ઈ.સ ૧૯૮૦ના સમયગાળામાં તેમણે ઐતિહાસિક અભ્યાસોમાં રહેલી અપૂર્ણતાઓને દૂર કરવા તેમજ એક નવા દૃષ્ટિકોણથી ઐતિહાસિક સંશોધનને હાથ ધરવા માટે દક્ષિણ એશિયાના ઇતિહાસકારો અને સમાજશાસ્ત્રીઓ સાથે મળીને સબલ્ટર્ન સ્ટડીઝ નામે ગ્રુપ બનાવ્યું હતું.

ઈ.સ. ૧૯૮૦ના અરસામાં ભારતીય ઇતિહાસકાર રણજીત ગુહાએ (Ranajit Guha) સબલ્ટર્ન શબ્દને ઇતિહાસલેખનમાં ચલણી બનાવ્યો હતો. તેમના પ્રયાસોથી "સબલ્ટર્ન સ્ટડીઝ" અથવા "સબલ્ટર્ન હિસ્ટોરીયોગ્રાફી" નામની ઇતિહાસલેખન પદ્ધતિ આકાર પામી. આ પદ્ધતિ "સર્વહારા વર્ગનો ઇતિહાસ", "શોષિતોનો ઇતિહાસ", "દબાયેલા અને કચડાયેલાઓનો ઇતિહાસ" અથવા "અધીનસ્થોનો ઇતિહાસ" તરીકે પણ ઓળખાય છે. આ અભિગમમાં દલિતો, આદિવાસીઓ, સ્ત્રીઓ, ખેતદાસો અને કારખાનાના મજૂરો જેવા સમાજના છેવાડાના લોકોના ઇતિહાસને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. આ લેખન પદ્ધતિ મુજબ ઇતિહાસનું નિર્માણ કોઈ એક વર્ગ, એક સમાજ કે એક જાતિ આધારિત ન હોઈ શકે ઇતિહાસ નિર્માણમાં દરેક વર્ગનો ફાળો રહેલો છે માટે ભદ્ર વર્ગ કે અભિજાત વર્ગનો ઇતિહાસ ન હોઈ શકે. સબલ્ટર્ન ઇતિહાસ લેખનની શરૂઆત થતાં જે વર્ગની હંમેશા ઇતિહાસ લેખનમાં અવગણના થયેલી હતી તેવા આદિવાસીઓ, દલિતો, ખેડૂતો, મજૂરો, વંચિતો, શોષિતો, પીડિતોને સ્થાન મળ્યું અને યુવા ઇતિહાસકારો આવા સંશોધનોમાં રસ લેતા થયા હતા.

રણજીત ગુહા એ ભારતીય સબલ્ટર્ન સ્ટડીઝમાંથી ગ્રામસીના વિચારોને ફગાવીને ઇતિહાસ લેખન પદ્ધતિની નવી દિશા ખોલી. ગ્રામસીએ સમાજનો ઈલાઈટ ઉપલો વર્ગ અને બીજો સર્વહારા એટલે કે નીચલો વર્ગ આ બંને વર્ગો વચ્ચે જાણે કે

કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ ન હોય એમ બે વિભાગમાં વહેંચી નાખ્યા હતા પરંતુ ગુહાના મતે આ બંને વર્ગ વચ્ચે લક્ષ્મણ રેખા અશક્ય છે કારણ કે દેશના વિકાસની વાત હોય દેશની સ્વતંત્રતાની વાત હોય દરેક બાબતમાં આ નીચલા વર્ગે પણ પ્રદાન આપ્યું છે. આજના સમયમાં આ નીચલો વર્ગ શિક્ષિત બન્યો છે સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક ક્ષેત્રે ઉપલા વર્ગ સાથે કંઈક અંશે હરીફાઈમાં આવ્યો છે. ગ્રામસીના મત અનુસાર મજૂરો, છેવાડાના વર્ગો જેમણે ધર્મ, જાતિ કે વંશીય અલગતાના કારણે તેમને હલકા ગણાવ્યા છે અને આ એવા દબાયેલા લોકોનો વર્ગ છે જેણે ગુલામીની સત્તાને સ્વીકારી લીધી છે જ્યારે રણજિત ગુહા એવી સબલ્ટર્ન સ્ટડીની વાત કરે છે જેમાં બળવા, પ્રતિકાર, વિરોધ આ કચડાયેલ કે દબાયેલી પ્રજાની જાગૃતિના કારણે ઉદ્ભવ્યા હોય.

ભારતના ઈતિહાસ લેખનની વાત કરીએ તો ઈતિહાસ નિર્માણમાં ભદ્ર વર્ગનો જ ઈજારો હોય એવું જોઈ શકાય છે કારણ કે આદિવાસીઓ, દલિતો, ખેડૂતો, મજૂરો વગેરે વર્ગના લોકોને સમાજ વ્યવસ્થા અનુસાર શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર ન હતો. પરિણામે તેઓ અજ્ઞાનના અંધકારમાં ડૂબેલા હતા. ૨૦મી સદીમાં ડૉક્ટર ભીમરાવ આંબેડકરના પ્રયત્નોથી દલિત વર્ગ જાગૃત બન્યો હતો. પરિણામે દલિત મંડળ સ્થપાયા હતા. દલિત નેતાઓ તૈયાર થયા હતા અને દલિત પરિષદો ભરાઈ હતી. તેઓ પોતાના હકો જેવા કે જાહેર કુવા-તળાવનો ઉપયોગ, મંદિર પ્રવેશ, શિક્ષણ વગેરેની માંગણીને લઈને સંઘર્ષ કરતા થયા હતા. ડૉક્ટર ભીમરાવ આંબેડકરની આગેવાનીમાં કરવામાં આવેલ કાલારામ મંદિર પ્રવેશ સત્યાગ્રહ, મહાડ સત્યાગ્રહ નોંધપાત્ર છે. દલિતો દ્વારા કરવામાં આવેલ સત્યાગ્રહ વિદેશીઓ સામે નહી પરંતુ પોતાના જ દેશના, પોતાને ઉચ્ચ માનતા અને દલિતો સાથે પશુથી પણ બદતર વ્યવહાર રાખનાર વર્ગની સામે હતો. ૧૯૮૦ પછી આદિવાસી, દલિત અભ્યાસો મોટા પાયા પર થવા લાગ્યા છે. ગુજરાતમાં વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ જેઓ હંમેશા પછાત જાતિઓના શિક્ષણ માટે પ્રયત્નશીલ હતા. તેમણે આદિવાસી સંશોધનને પ્રેરણા આપી હતી પરિણામે 'નવસારી પ્રાંતના કાળીપરજ ગીતો' પરનું સંશોધન શક્ય બન્યું હતું જે મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડના પ્રયત્નોનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

બ્રિટિશ શાસન હેઠળના ભારતમાં વિવિધ જગ્યાએ બ્રિટિશરો દ્વારા થતા શોષણ સામે ખેડૂતો, મજૂરો કે આદિવાસી પ્રજાએ વિરોધ નોંધાવ્યો હતો પરંતુ તેને બળવા તરીકે ખપાવવામાં આવ્યો હતો. આમ પણ આદિવાસીઓને બ્રિટિશરો બળવાખોર, બહારવટીયા, જંગલી તરીકે ઓળખાવતા હતા. એજ રીતે રાજસ્થાન, ગુજરાતમાં આદિવાસીઓ દ્વારા અનેક બળવા કરવામાં આવેલા છે. ગુજરાતમાં અંગ્રેજો સામે સૌપ્રથમ બળવો પંચમહાલની આદિવાસી પ્રજાએ કર્યો હતો. આદિવાસી

નાયક જોરીયા પરમેશ્વર હોય કે રૂપસિંહ નાયક જેમણે બ્રિટીશરોને હંફાવી દીધા હોવાના પુરાવા પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંયે ઈ.સ ૧૯૧૩માં માનગઢ મુકામે બનેલો માનગઢ હત્યાકાંડનો બનાવ આદિવાસીઓના પ્રતિકારનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

રણજીત ગુહાને ભારતીય સબલ્ટર્ન સંશોધનમાં લાગ્યું કે ભારતના કચડાયેલા દબાયેલા શોષિતોનો ઈતિહાસ કાં તો સંસ્થાનવાદી કે ભારતીય ઈતિહાસકારો દ્વારા લખાયેલો છે સંસ્થાન વાદી આ પ્રજાને જંગલી, ગુનેગાર, બહારવટિયા કહે છે જ્યારે ભારતીય ઈતિહાસકારો તેમને યોગ્ય ન્યાય આપી શક્યા નથી.

માર્ક્સવાદી વિચારસરણી અનુસાર ઉત્પાદનના સાધનો પર માલિકી હક માલિક અને મજૂર બંને વર્ગો વચ્ચે થતો વર્ગ સંઘર્ષ એટલે સબલ્ટર્ન સ્ટડીઝ પરંતુ ભારતમાં આ વિચારધારા બંધબેસતી નથી વર્ણવ્યવસ્થાના આધારે રચાયેલ સામાજિક વ્યવસ્થાના કારણે અસ્પૃશ્યતા જેવી બદીઓ સમાજમાં વ્યાપ્ત છે ચોક્કસ વર્ગના લોકોનો વ્યવસાય, પહેરવેશ, ખાનપાન, ધાર્મિક રીતરિવાજો, રહેઠાણ વગેરે નીચલા ગણાતા કે અભિજાત વર્ગના લોકો કરતા અલગ હોય છે તેમજ અભિજાત વર્ગને પોતાની જીવનશૈલી, રહેણીકરણી, પોતાના વિચારો, સામાજિક ચેતના, નેતૃત્વ પદ્ધતિ, હકો અધિકારો માટેની જાગૃતિ હોય છે એટલે સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક એમ દરેક પાસાને ધ્યાનમાં લઈને ઈતિહાસનું આલેખન કરવું જોઈએ.

સબલ્ટર્નિસ્ટ ગાયત્રી ચક્રવર્તી સ્પીવાક કહે છે કે સમગ્ર ભારતની પ્રજા સંસ્થાનવાદી યુગમાં સબલ્ટર્ન કચડાયેલી, દબાયેલી, શોષિત હતી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય કે શુદ્ર બધાનો સમાવેશ ગુલામ પ્રજામાં થતો હતો અને બ્રિટિશરો આ ગુલામ પ્રજાને રોજિંદા જીવનમાં ગુલામ હોવાની અનુભૂતિ કરાવવાનો એક પણ મોકો છોડતા નહોતા. એમાંય અંગ્રેજ અમલદારો અને ભારતીય જમીનદારો સાથે મળીને ખેડૂતોનું શોષણ કરતા હતા. અંગ્રેજી દફ્તરોમાં આદિવાસીઓ માટે જંગલી, પછાત જેવા શબ્દોનો ઉલ્લેખ તેની સાક્ષી પૂરે છે.

૧૯મી સદીમાં ભારતના જુદા જુદા વિસ્તારોમાં ખેડૂતોએ સ્વયંભૂ જાગૃત થઈને પોતાના શોષણ સામે બળવાઓ કર્યા હતા. સ્વતંત્રતા પછીના સમયમાં ખેડૂતો દ્વારા અને આદિવાસીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા બળવાને લઈને અનેક સંશોધનો થયા છે.

સબલ્ટર્ન સ્ટડીઝમાં ખાસ કરીને યુરોપના સંશોધકો અને ઈતિહાસકારોની મુખ્ય ભૂમિકા રહી છે, પરંતુ આપણને પ્રશ્ન થાય કે ભારતીય સર્વહારાની સંસ્કૃતિ,

સભ્યતા, તેમનું રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક ક્ષેત્રે સ્થાન શું? શું ભારતનો છેવાડાનો વર્ગ અન્ય દેશોના છેવાડાના વર્ગો કરતા અલગ છે?

રણજીત ગુહાના ગ્રંથો

રણજીત ગુહાના ગ્રંથો અંગ્રેજીમાં લખાયેલા છે. તેમનો ગ્રંથ Rule of property for Bengal an essay on the idea of permanent satlement ઈ.સ ૧૯૬૩માં પ્રકાશિત થયો હતો. તેને વસાહતી (Colonial) અને ઉત્તર વસાહતી (Post Colonial) અભ્યાસોના ક્ષેત્રમાં એક મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ માનવામાં આવે છે આ ગ્રંથમાં રણજીત ગુહાએ બંગાળમાં બ્રિટિશરો દ્વારા જે કાયમી જમાબંધી લાગુ કરવામાં આવી તેના વિશે ઊંડાણપૂર્વકની માહિતી રજૂ કરી છે કાયમી જમાબંધીએ બ્રિટિશરો દ્વારા વહીવટી ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવેલો પહેલો હસ્તક્ષેપ હતો તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બંગાળમાં મિલકતના નિયમો લાગુ કરવાનો અને ૧૭૭૦ થી ૧૭૮૦ ના દાયકામાં ઈંગ્લેન્ડમાં જે રીતે કૃષિનો વિકાસ થયો હતો એ રીતે બંગાળમાં પણ સમૃદ્ધ મૂડીવાદી કૃષિનો વિકાસ કરવાનો હતો. તેમનો બીજો ગ્રંથ Elementary aspect of present in insurgency in colonial India છે જેમાં રણજીત ગુહા ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના પરંપરાગત ઈતિહાસ લેખનને પડકારે છે અને વસાહતી ભારતમાં થયેલા ખેડૂત વિદ્રોહની નવા જ દૃષ્ટિકોણ સાથે રજૂઆત કરે છે ગુહા એ વાત પર ભાર મૂકે છે કે ખેડૂત વિદ્રોહ સ્વયંભૂ નહોતો પરંતુ તેની પાછળ એક ઊંડી વિદ્રોહી ચેતના હતી. તેઓની પાસે વસાહતી શાસન અને સ્થાનિક ઉચ્ચ વર્ગ સામે વિદ્રોહ કરવાની સમજ હતી. ગુહા વસાહતી અને રાષ્ટ્રવાદી બંને પ્રકારના ઉચ્ચ વર્ગીય ઈતિહાસ લેખનની ટીકા કરે છે તેમનો તર્ક છે કે આ ઈતિહાસ લેખન ખેડૂતોના વિદ્રોહને માત્ર કાયદો અને વ્યવસ્થાની સમસ્યા તરીકે અથવા ઉચ્ચ વર્ગના નેતૃત્વ હેઠળના રાષ્ટ્રવાદી આંદોલનના ભાગરૂપે જુએ છે. આ ગ્રંથમાં વસાહતી ભારતમાં ૧૭૮૩ થી ૧૯૦૦ની વચ્ચે થયેલા ખેડૂત વિદ્રોહોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. ગુહા કહે છે કે ખેડૂતોએ તેમના વિદ્રોહના બહુ ઓછા લેખિત રેકોર્ડ છોડ્યા છે તેથી તેઓ ઉચ્ચ વર્ગ દ્વારા લખાયેલા સત્તાવાર રેકોર્ડમાં છુપાયેલા ખેડૂતોના અવાજને ઉજાગર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ગુહાના મતે રાષ્ટ્રવાદ અને પ્રજાકીય ઈતિહાસ વચ્ચે અંતર જોવા મળે છે. આદિવાસીઓના બળવાઓને રાષ્ટ્રવાદ સાથે કોઈ લેવા દેવા ન હતી. આ બળવા, આ વિદ્રોહ સ્વયંભૂ સ્વતંત્ર અને પોતાની જાગૃતિને કારણે ઉદ્ભવ્યા હતા. ડી એન ધનગર, જ્ઞાનદેવ પાંડે પણ જણાવે છે કે ખેડૂતોના આંદોલનો દલિતોના આંદોલનો કે આદિવાસીઓના આંદોલનોની રાષ્ટ્રવાદ સાથે સંબંધ ન હતો. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે આવા છીછરા રાષ્ટ્રવાદને નકારી કાઢ્યો હતો તેઓ માનતા હતા કે કયા દેશની સ્વતંત્રતા? કયા લોકોની સ્વતંત્રતા? જે સમાજે અસ્પૃશ્ય ગણી, હલકા ગણી

૫૦૦૦ વર્ષથી અમારી સાથે પશુથી પણ બદતર વર્તન કર્યું છે તે સમાજની આઝાદી માટે અમારે લડવાનું? આઝાદી મળ્યા પછી પણ અમને તો આઝાદી મળવાની નથી. તેમના આવા વિચારોથી રાષ્ટ્રવાદ અંગેના નવા વિચારો ઉભા થયા હતા.

ઈ.સ ૧૯૮૨માં ઇતિહાસકાર રણજીત ગુહાએ ભારતીય સબલ્ટર્ન સ્ટડીઝના અભ્યાસ અર્થે યુરોપ, અમેરિકા અને ભારતના ઇતિહાસકારોનું એક જૂથ ઊભું કર્યું જેમાં રણજીત ગુહા, સુમિત સરકાર, ગાયત્રી ચક્રવર્તી સ્પીવાક, ડેવિડ આર્નોલ્ડ, મસ્જિદ સીદીકી, જ્ઞાનદેવ પાંડે, પાર્થ ચેટેર્જી, દીપક ચક્રવર્તી વગેરે તેની સંપાદક સમિતિમાં હતા. આ જૂથના સભ્યોએ જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં આદિવાસી અને દલિતોનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો ૧૯૮૨ થી ૧૯૯૯ દરમિયાન ૪૭ લેખકોનો સમાવેશ કરતા સબલ્ટર્ન સ્ટડીઝના ૧૦ ગ્રંથો બહાર પાડ્યા છે (Subaltern studies) સબલ્ટર્ન સ્ટડીઝના ભાગ ૧ થી ૧૦ ખંડો છે જેમાં શરૂઆતના ૬ ખંડોનું સંપાદન રણજીત ગુહાએ કર્યું હતું. આ ખંડોમાં ખેડૂત વિદ્રોહો અને પ્રતિકાર, જાતિ અને વર્ગ સંબંધો, સંસ્થાનવાદી શાસનનો પ્રભાવ, રાષ્ટ્રવાદી આંદોલનમાં સબલ્ટર્ન સમુદાયોની ભાગીદારી, મૌખિક ઇતિહાસ દ્વારા સબલ્ટર્ન વર્ગનો ઇતિહાસ જાણવો, મહિલાઓના પ્રતિકારનું વિશ્લેષણ કરવું જેવા વિવિધ વિષયોના સંશોધનોનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત તેમનો History at the limit of World History ગ્રંથ પરંપરાગત વિશ્વ ઇતિહાસના ખ્યાલોને પડકારે છે. ગુહાના મતે પ્રવર્તમાન વિશ્વ ઇતિહાસ મોટાભાગે યુરોપીયન દૃષ્ટિકોણ પર આધારિત છે જે બિન પશ્ચિમી સમાજોને હાંસિયામાં ધકેલી દે છે. ગુહા દલીલ કરે છે કે વૈશ્વિક ઇતિહાસ ત્યારે જ સાચો વૈશ્વિક બની શકે જયારે તે વિવિધ સંસ્કૃતિઓને સમાન રીતે સ્થાન આપે.

9.5 સમાપન

રણજીત ગુહા અને કેટલાક સંશોધકોએ જૂથ ઊભું કરીને સબલ્ટર્ન લેખનપદ્ધતિ પ્રમાણે વિવિધ વિષયોને લઈને સંશોધન કાર્ય કર્યું છે પરંતુ સબલ્ટર્ન વર્ગના ઘણા સાંસ્કૃતિક પાસાં હોવાના કારણે સંશોધકોમાં ભિન્ન ભિન્ન મતમતાંતરો જોવા મળે છે જેના કારણે ગુહાએ ઉભા કરેલા જૂથમાંથી કેટલાક ઇતિહાસકારો છુટા પડ્યા હતા તો નવા સંશોધકો ઉમેરાયા હતા. આ અભ્યાસો સમાજના નિમ્નસ્તરીય વર્ગ ઉપર સંપૂર્ણ પ્રકાશ પાડી શક્યા નથી. આજે સબલ્ટર્ન જગત પણ વૈશ્વિકરણનો ભાગ બન્યું છે છેવાડાના વર્ગો પર પણ પશ્ચિમીકરણની અસર જોઈ શકાય છે જેથી તેમની આગવી સંસ્કૃતિ સામે જોખમ ઊભું થયેલું જોઈ શકાય છે જે ચિંતાનો વિષય છે.

9.6. ચાવીરૂપ શબ્દો

- સબલ્ટર્ન : દબાયેલા, કચડાયેલા વર્ગ
- ઈતિહાસ વિહોણા : ઈતિહાસ વિનાના

9.7. સ્વાધ્યાય

૧. રણજીત ગુહાનો જન્મ ક્યાં થયો હતો?.

૨. સબલ્ટર્ન શબ્દનો ઉપયોગ સૌ પ્રથમ કોણે કર્યો હતો?

૩. રણજીત ગુહાના કોઈ બે ગ્રંથોના નામ આપો.

૪. રણજીત ગુહાની સાથે સબલ્ટર્ન સ્ટડીઝના ગ્રુપમાં કોણ હતા?

૫. સર્વહારા એટલે કોણ?

નીચે આપેલ પ્રશ્નોના વિસ્તુત જવાબો આપો :

૧.રણજીત ગુહા એક ઈતિહાસકાર તરીકે સમજાવો.

_____
_____
_____
_____
_____

૨.ઈતિહાસ લેખનની સર્વહારા શાખા વિશે જણાવો.

_____
_____
_____
_____

9.8. સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

- વાઘેલા અરુણ, ''ઈતિહાસ દર્પણ'' સુરભી પ્રકાશન, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૬
- મહેતા શીરીનનો લેખ સર્વહારા- સબલ્ટર્ન અભ્યાસની વૈચારિક ભૂમિકામાંથી
- Guha R., Subaltern Studies, Vol-I, Oxford Uni. Press, Delhi, 1982
- Guha Ranjit, A Subaltern Studies Reader (1986-1995) Oxford Uni. Press, Delhi, 2000

એકમ - 10

ભારતીય ઈતિહાસ લેખનમાં ઉભરતા વિષયો

:: રૂપરેખા ::

10.0 ઉદ્દેશો

10.1 પ્રસ્તાવના

10.2 પર્યાવરણીય ઈતિહાસ

10.3 શ્રમ ઈતિહાસ

10.4 મહિલા ઈતિહાસ પ્રવાસન ક્ષેત્રે

10.5 પ્રવાસન ક્ષેત્રે

10.6 સ્થાનિક ઈતિહાસલેખન

10.7 સારાંશ

10.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

10.9 સ્વાધ્યાય

10.10 સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

10.0 ઉદ્દેશો

- ભારતમાં ઈતિહાસ લેખનમાં કેટલાક નવા પ્રવાહોની પ્રકૃતિને સમજવા માટે, અને
- આ નવા વિષયો ભારતમાં ઈતિહાસ લેખનની નવી દિશાઓને કેવી રીતે આકાર આપી રહ્યા છે તેનું આલેખન કરેલ છે.

10.1 પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં આપણે ભારતીય ઈતિહાસ લેખનમાં ઉભરતા કેટલાક પ્રવાહો જોઈશું. અત્યાર સુધીમાં તમે સબાલ્ટર્ન અધ્યયન ઈતિહાસ લખવાથી નવા સ્ત્રોતોની શોધે સબાલ્ટર્ન અધ્યયન લેખન પર એ અસર કરી કે જેના પરિણામે ભારતમાં 'નીચેથી ઈતિહાસ જોવાની' શરૂઆત થઈ છે. એ જ રીતે, પર્યાવરણીય ઈતિહાસ, શ્રમ ઈતિહાસ અને મહિલા ઈતિહાસના ક્ષેત્રોમાં નવા પ્રશ્નો ઉભા થયા અને તેમના જવાબો રજૂ કરતી વખતે, ઈતિહાસકારોએ જ્ઞાનના આ ક્ષેત્રો, કાર્યક્ષેત્રો અને પ્રભાવના ક્ષેત્રોને ભારતીય ઈતિહાસ લેખનના ઉભરતા પ્રવાહો અને નમૂનાઓ તરીકે રજૂ કર્યા. નિઃશંકપણે, ઈતિહાસના લેખનમાં, વિવિધ સમયગાળાના સંબંધમાં

રાજનીતિ, અર્થતંત્ર અને સમાજના પરંપરાગત ક્ષેત્રોમાં નવા પ્રશ્નો પણ નવા વિષયો સામે લાવ્યા છે. અહીં આપણે પર્યાવરણ, શ્રમ અને સ્ત્રીઓના ઐતિહાસિક અભ્યાસના કેટલાક નમૂનાના ઉદાહરણો નોંધીશું.જે ભારતીય ઇતિહાસશાસ્ત્રમાં થઈ રહેલા નવા કાર્ય સાથે ઉભરતા લેખન સાથે સંકળાયેલ છે.

10.2 પર્યાવરણીય ઇતિહાસ

પર્યાવરણીય ઇતિહાસનું ક્ષેત્ર ભૂતકાળ અને વર્તમાન પર્યાવરણીય કટોકટીની સ્પષ્ટ જાગૃતિને પ્રતિબિંબિત કરે છે. પર્યાવરણ અને માનવસર્જિત સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પ્રણાલીઓ સાથે તેની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાનો પ્રશ્ન વિવિધ સમયગાળાના સંબંધમાં ભારતીય ઇતિહાસલેખનમાં હંમેશા સામે આવ્યો છે. રોમિલા થાપર અને ઇરફાન હબીબ જેવા વિદ્વાનોએ પ્રાચીન અને મધ્યયુગીન સમયમાં પર્યાવરણ પર માનવીઓની અસર વિશે પહેલેથી જ ટિપ્પણી કરી છે. એ જ રીતે આધુનિક સમયગાળા માટે, રિચાર્ડ ગ્રોવે વસાહતી સમયગાળા દરમિયાન ઇતિહાસકારો દ્વારા આગળ લાવવામાં આવેલી. પર્યાવરણીય સમસ્યાઓને પ્રકાશિત કરવા માટે ગ્રીન ઇમ્પિરિયલિઝમ નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું, જે ભારતમાં અને અન્ય દેશોમાં સંસ્થાનવાદી શાસકો દ્વારા પ્રકાશિત કરાયેલ પર્યાવરણીય સમસ્યાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ પૂરો પાડે છે. રામચંદ્ર ગુહાની The Unquiet Woods (1990) એ ભારતીય પર્યાવરણીય ઇતિહાસને એક નવી દિશામાં લઈ જવાની કૃતિઓમાંની એક છે. રામચંદ્ર ગુહાના ઇતિહાસ લેખનમાં કૃષિ ઇતિહાસ પર ભાર આપતા લખે છે કે સામાજિક અને આર્થિક ઉત્પાદન પ્રણાલીઓ જીવસૃષ્ટિ, વનસ્પતિ અને આબોહવા જેવી પર્યાવરણીય લાક્ષણિકતાઓ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે. આમ કરવાથી તે નિર્દેશ કરે છે કે આ સામાજિક-આર્થિક પ્રણાલી ઓવન ઇકોલોજીમાં બદલાવ સાથે બદલાઈ રહી છે. વસાહતી અને પોસ્ટ-કોલોનિયલ સિસ્ટમે જંગલની ઇકોલોજીમાં મોટા પ્રમાણમાં ફેરફાર કર્યો હોવાથી, આ ફેરફારો સામે પ્રતિકાર ઊભો થયો, જેનું મૂળ તેમના સમયની વહીવટી અને રાજકીય પ્રણાલીઓ સામે ખેડૂતોના પ્રતિકારની પરંપરાઓમાં હતું.

જેમ કે માઈકલ રેનોલ્ડ્સ ગુહાના પુસ્તકની સમીક્ષામાં નિર્દેશ કરે છેઃ

૧૮૧૫ અને ૧૯૪૯ ની વચ્ચે, અંગ્રેજોએ આ પ્રદેશ (ઉત્તરાખંડ) ને બે સામાજિક-રાજકીય પ્રણાલીઓમાં વિભાજિત કર્યા - કુમાઉ અને ટિહરી ગઢવાલ. ટિહરી ગઢવાલનો પૂર્વીય વિસ્તાર કંઈક અંશે ઓછો વ્યૂહાત્મક મહત્વ ધરાવતો હતો અને તેના પર પરંપરાગત રાજાનું શાસન હતું. કુમાઉનો પશ્ચિમ વિસ્તાર તિબેટ સાથેના વેપાર અને વાણિજ્ય માટે મહત્વપૂર્ણ હતો. તે ૧૯૪૯ સુધી બ્રિટિશ ઇસ્ટ

ઇન્ડિયા કંપની દ્વારા વસાહતી આધિપત્ય તરીકે શાસન હતું. ૧૯મી સદીના મધ્યભાગથી, કુમાઉ અને તેહરી ગઢવાલ લગભગ સમાન પર્યાવરણીય પરિવર્તનની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થયા હતા. વન શોષણના જર્મન મોડલ પર આધારિત 'વૈજ્ઞાનિક વનીકરણ' એ ખેડૂતો પાસેથી જંગલોનું નિયંત્રણ છીનવી લીધું. વિવિધ પ્રજાતિઓ ધરાવતા જંગલોને વ્યાપારી રીતે મહત્ત્વપૂર્ણ કોનિફરના સજાતીય જંગલોમાં પરિવર્તિત કરવા માટે નવી નીતિઓ લાગુ કરવામાં આવી હતી. આ નવા કાયદાઓ બંને ક્ષેત્રોમાં લાગુ કરવામાં આવ્યા હતા જે ફક્ત ખાનગી માલિકીને માન્યતા આપતા હતા, આમ સદીઓથી આ જંગલોની જાળવણી કરનારા પરંપરાગત સમુદાયોને વિભાજિત કરતી વખતે વનસંવર્ધન વ્યવસ્થાપનની પરંપરાગત પ્રણાલીઓને જોખમમાં મૂકે છે. ગુહાએ બતાવ્યું તેમ, વ્યક્તિગત અધિકારોની પ્રણાલી સાથે પરંપરાગત સામુદાયિક પ્રથાઓના આ સ્થાને ખેડૂતો અને જંગલો વચ્ચે વિમુખતા પેદા કરી અને તેમના વિનાશને વધુ તીવ્ર બનાવ્યો. બંને પ્રદેશોમાં થતા પર્યાવરણીય અને આર્થિક ફેરફારો વચ્ચે ઘણી સમાનતા હોવા છતાં, ખેડૂતોએ અલગ અલગ રીતે પ્રતિકાર કર્યો. શરૂઆતમાં અહિંસક પ્રતિકારનું સ્વરૂપ કુમાઉ અને ટિહરી ગઢવાલ બંનેમાં સમાન સ્થળોએ જોવા મળ્યું હતું. ટિહરી ગઢવાલના ખેડૂતોએ સાંસ્કૃતિક રીતે માન્યતા પ્રાપ્ત રીતે વિરોધ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. જેઓ કુમાઉમાં વિરોધ કરી રહ્યા હતા તેઓએ ધીમેધીમે વધુ આત્યંતિક અભિગમ અપનાવ્યો. કુમાઉનું વસાહતી વહીવટીતંત્ર તેની પ્રજાના જીવનમાં તેની દખલગીરી સતત વધારી રહ્યું હતું. વસાહતી શાસકોએ પ્રયુક્તિરૂપે કર માળખું લાદ્યું અને છેવટે ખેડૂતોને તમામ જંગલની જમીનોમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. જ્યારે આ નીતિઓ લાગુ કરવામાં આવી રહી હતી, ત્યારે સરકારના આ કૃત્યો સામે ખેડૂતોનો પ્રતિકાર અહિંસાત્મક વ્યૂહરચનાને બદલે આત્યંતિક પરિવર્તિત થયો. ગુહાના સંશોધનની વિશેષતા એ બતાવવાનો પ્રયાસ છે કે કેવી રીતે સંસ્થાનવાદ કુદરતી વાતાવરણનો નાશ કર્યો અને શાસન સામે વિરોધ થયો. આ અર્થમાં, સંસ્થાનવાદ પહેલાંના આદર્શવાદી અને ભાવનાત્મક ભૂતકાળની ઝંખના હોય તેવું લાગે છે જ્યાં આવો વિનાશ ઓછો હતો. ગુહાએ કુદરતી વૈજ્ઞાનિક માધવ ગાડગીલ સાથે લખેલા તેમના નવા પુસ્તક 'The Fissured Land' માં આ દૃષ્ટિકોણને ઐતિહાસિક રીતે ઘણી હદ સુધી લે છે, જ્યાં તેઓ બતાવે છે કે કેવી રીતે ભારતમાં યુદ્ધ, બિમારી અને સામ્રાજ્યના આધિપત્યોએ ગ્રામીણ જીવન અને આજીવિકાનો નાશ કર્યો અને વિસ્થાપિત કર્યા. કુદરત, સંસ્કૃતિ અને સામ્રાજ્યવાદમાં, ઇતિહાસકાર ડેવિડ આર્નોલ્ડ સાથે સહ-લેખિત અન્ય કાર્ય, ગુહા નિર્વાહ અને ઉત્પાદનના સીમાંત સ્વરૂપો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, જેમ કે વિચરતી પશુપાલન, જે સ્થાયી કૃષિ વિસ્તારોથી દૂર રહે છે. જે દર્શાવે છે કે આ વ્યવસ્થામાં સ્વયમને નવા સ્વરૂપમાં ફેરવવાની ક્ષમતા હતી. જો શાસકોએ પર્યાવરણહિત

જાળવીને તેની નીતિઓનું અનુકરણ કર્યું હતું. વાસ્તવમાં, તેમણે ઉત્પાદન અને નિર્વાહની પ્રણાલીઓ પર સામુદાયિક નિયંત્રણની તરફેણ કરી છે જેના પરિણામે એક પ્રકારની પર્યાવરણીય સંવાદિતાનો ઉદ્ભવ થશે.અન્ય એક અગ્રણી પર્યાવરણીય ઇતિહાસકાર મહેશ રંગરાજન ગુહાના સંશોધન અંગે અલગ વિચાર ધરાવે છે. તેમનો મત એ છે કે પર્યાવરણીય ઇતિહાસ માત્ર ઉત્પાદન પ્રણાલી કે રાજકીય અર્થવ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં ન વાંચવો જોઈએ જેમ ગુહાએ કહ્યું છે. તેઓ દલીલ કરે છે કે પર્યાવરણીય ઇતિહાસ માટે ઉત્પાદન પ્રણાલીમાંથી સ્વાયત્ત તરીકે જીવો, વનસ્પતિ અને આબોહવા વગેરેના ઇતિહાસ તરફ વધારે મહત્વપૂર્ણ છે. તે આપણને સમજાવે છે કે ભૂતકાળના માનવના પદચિન્હો દર્શાવે છે અને ભૂતકાળના ઇકોલોજીકલ લેન્ડસ્કેપ્સમાં માનવહસ્તક્ષેપ દ્વારા લાવવામાં આવેલા ફેરફારો જોવા માટે અમને સક્ષમ બનાવશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ભૂતકાળમાં ઇકોલોજી અને પર્યાવરણ સાથેની માનવીય ક્રિયા પ્રતિક્રિયાઓમાંથી ઘણું શીખવા જેવું છે અને પર્યાવરણમાં માનવ હસ્તક્ષેપના ઇતિહાસને એક નિરંતર પ્રક્રિયા તરીકે જોવાની જરૂર છે, સંસ્થાનવાદ તથા આધુનિક સમયમાં તેમના દ્વારા કરવામાં આવેલ પરિવર્તનો હસ્તક્ષેપના પરિણામો મોટા સ્વરૂપે જોઈ શકાય છે. આ પૂર્વધારણા સુસંગતતા અને સુસંગતતાના સુવર્ણ યુગના વિચાર પર સુધારે છે જે મોટાભાગના ઐતિહાસિક લખાણોમાં મજબૂત રીતે દેખાય છે. જેમ તે કહે છે:

જો કે, એ વાત પર ભાર મૂકવો મહત્વપૂર્ણ છે કે લાંબા ગાળાનો ઇતિહાસ પહેલાથી બનતા અને લાંબા સમયથી માનવ-પ્રેરિત ફેરફારોની યાદ અપાવે છે. જેમ કે વસ્તી વિષયક અને આર્થિક વિસ્તરણ મજૂરીની ઉપલબ્ધતા ઘટાડવા માટે સંયુક્ત રીતે ખેતીલાયક જમીનની અછત તરફ દોરી જાય છે. આ એક અનોખી બાબત હતી અને ભારત માટે અભૂતપૂર્વ ઐતિહાસિક વળાંક હતો. આ પહેલા, લેન્ડસ્કેપમાં જંગલ, ઝાડી અથવા માર્શલેન્ડની ખૂબ ઓછી થી ખૂબ ઊંચી સાંદ્રતાનો સમાવેશ થતો હતો, જેની વચ્ચે ખેતીની જમીનના ઓસ હતા. ચોક્કસ વિપરીત દૃષ્ટિકોણ એ છેલ્લી કેટલીક સદીઓમાં, ખાસ કરીને છેલ્લી બે સદીઓના યુગ-નિર્માણ ફેરફારોનું મુખ્ય પરિણામ છે. પરંતુ આ દરેક સૂત્ર, માનવ વસ્તીમાં વધારો, સંપત્તિની માત્રામાં વધારો, ખેતીનું વિસ્તરણ અથવા શહેરીકરણનો ફેલાવો, આ બધા ફક્ત અગાઉના ઉદાહરણો પર આધારિત છે. માનવ પર્યાવરણીય પદચિહ્ન કંઈ નવું નથી. નિયંત્રણ અને વિજયની ઔદ્યોગીકરણ લાલસાઓ, નવી તકનીકોને લીધે, તે વિવિધ રીતે પ્રકૃતિ સાથે સંબંધિત જંગલ દોહન, શોષણનું પ્રમાણ વધ્યું છે પરંતુ શું તે પ્રભુત્વ અને શોષણ કરી શકાય છે અથવા તેને ઘેરી શકાય છે, ઘરેલું અને નવા સ્વરૂપમાં ઘડી શકાય છે. રંગરાજન ઘણા નવા પ્રકારના સ્ત્રોતોનો ઉલ્લેખ કરે છે જેનો ઉપયોગ

ઇતિહાસકારો આવા ઇતિહાસના પુનઃનિર્માણમાં કરે છે. તે નિર્દેશ કરે છે કે કેવી રીતે ચિત્રો, સાહિત્ય અને પુરાતત્વીય સ્ત્રોતો, સ્થાનિક સમુદાયોના જ્ઞાન સાથે, પર્યાવરણીય ઇતિહાસમાં ભૂતકાળને ઉજાગર કરવા માટે અભિલેખાગારો નથી પુરાવાના સ્વરૂપમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. બીજી બાજુ, ગુહા, પર્યાવરણીય ઇતિહાસના તેમના વર્ણનમાં મુખ્યત્વે અભિલેખાગારોમાં ગોઠવાયેલા દસ્તાવેજોનો ઉપયોગ કરે છે. બંને વિદ્વાનો વિવિધ સામાજિક વિજ્ઞાન અને કુદરતી વિજ્ઞાન સાથેના સંવાદમાં તેમના પ્રશ્નો અને દલીલોને આકાર આપવા માટે આંતરશાખાકીય અને બહુશાખાકીય અભિગમોનો ઉપયોગ કરે છે.

10.3 શ્રમ ઇતિહાસ

હવેના સમયમાં શ્રમ ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં પણ નવા વલણો ઉભરતા જોઈ રહ્યા છીએ. ભારતમાં શ્રમ ઇતિહાસ લખવાની શરૂઆત ૨૦મી સદીની શરૂઆતમાં વિદ્વાનો, ટ્રેડ યુનિયનો અને રાષ્ટ્રવાદી ચળવળ સાથે સંકળાયેલા કાર્યકરોના જૂથ દ્વારા કરવામાં આવી હતી, જેમણે ભારતીય સમાજને આકાર આપતા મૂડીવાદી અને સંસ્થાનવાદી જોડાણનો વિરોધ કરતા હતા. આ જૂથના ઘણા લોકો કામદાર વર્ગ અને રાષ્ટ્રવાદી પ્રતિકાર અને ટ્રેડયુનિયન પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલા હતા. ભારતના વિકાસના આ તબક્કે મૂડીવાદી વ્યવસ્થા ન હતી અને ન તો કામદાર વર્ગની કામગીરીમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી હતી. તેના બદલે, તે સામાજિક સંબંધોની અપરિપક્વતા અને સંક્રમણનો તબક્કો હતો જેને આ જૂથે સમજવા અને વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. શ્રમ પર પ્રારંભિક લેખન એ કામદારોના ચાલુ સંઘર્ષો, તેમાં ભાગ લેનાર નેતાઓના અભિપ્રાયો ઐતિહાસિક વિગતો વિશેની માહિતીનું મિશ્રણ હતું. ''કુલીઃ સ્ટોરી ઓફ લેબર એન્ડ કેપિટલ ઈન ઈન્ડિયા'' લખનાર દિવાન ચમન લાલ જેવા લેખકોની કૃતિની પ્રકૃતિ આ જ હતી. ટ્રેડ યુનિયનના નેતાઓએ પણ આવા જ વિવરણો લખ્યા હતા. બીજી બાજુ ઉપલબ્ધ માહિતીમાં કામદારોની સ્થિતિ અને ઇતિહાસના સત્તાવાર વસાહતી અહેવાલો હતા જેમાં ટ્રેડ યુનિયનના નેતાઓના ખાતામાં રહેલા પૂર્વગ્રહને રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રકારના લખાણોમાં વેરા એન્સ્ટેના કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે, જેમણે ભારતમાં મજૂરની મર્યાદિત ગતિશીલતા, પર્યાપ્ત શ્રમ શોધવામાં મુશ્કેલીઓ અને કામદારોની ઓછી ઉત્પાદકતા અને કેટલાક કામદાર વર્ગના જીવનધોરણ અને કામ કરવાની પરિસ્થિતિઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. ૧૯૩૦ ના દાયકામાં મંદીની શરૂઆત સાથે આપણે કામદાર વર્ગોની કામની પરિસ્થિતિ ઉપર લેખન અને પ્રતિવેદનના અહેવાલો ઉભરતા જોઈએ છીએ. કામદાર વર્ગો પર એસ. હા. પનાડીકર અને રાધાકમલ મુખર્જી જેવા લેખકોની રચનાઓ આ સમય દરમિયાન પ્રગટ થઈ. આ તબક્કે

શ્રમિકોના ઇતિહાસલેખન યોગ્ય ઐતિહાસિક સંશોધનના અભિગમથી પરિચિત ન હતી. વધુમાં, શ્રમ-સંબંધિત અભ્યાસો જે બહાર આવ્યા તે યુરોપિયન વિચારધારાથી પ્રભાવિત હતા અને દક્ષિણ એશિયાના અર્થતંત્રો અને પૂર્વ-મૂડીવાદી સંબંધોની સાતત્યને ધ્યાનમાં લેવામાં ઘણીવાર અસફળ રહ્યા હતા. આ ખાસ કરીને રજનીપામ દત્ત જેવા માર્ક્સવાદી વિદ્વાનો અને ગ્રેટ બ્રિટનની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના વિદ્વાનોના લખાણોમાં તેનો પ્રભાવ જોવા મળતો. માર્ક્સવાદી વિચારોમાંથી વિશ્લેષણની શ્રેણીઓને અપનાવવાની અને તેનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ એ ભારતના શ્રમ-સંબંધિત લખાણોની એક આગવી વિશેષતા રહી છે. આના પરિણામે સંગઠિત શ્રમના દાયરાની બહાર કામદારોની કામ કરવાની પરિસ્થિતિઓને અવગણવામાં આવે છે. પ્રોફેસર તરીકે એસ. ભટ્ટાચાર્ય કહે છેઃ

શ્રમ ઇતિહાસ પરનું સમગ્ર સાહિત્ય હંમેશા સંગઠિત ક્ષેત્રના ઔદ્યોગિક શ્રમ બળ પર ખૂબ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, જેમાં મોટી સંખ્યામાં કામદારો બાંધકામ, પરિવહન (જેમાં રેલ્વેના કામદારોનો સમાવેશ થતો નથી)માં કામ કરે છે જેમ કે અનૌપચારિક રીતે સંગઠિત ક્ષેત્રના સાહસો, શહેરી ગરીબો કે જેઓ વિવિધ પ્રકારના સેવા ક્ષેત્રો, જેમ કે દુકાનો અથવા નાના પાયાના ઉદ્યોગોમાં અનિયમિત રીતે રોજગારી મેળવતા હતા, અને સ્થળાંતર કામદારો આમાં ફક્ત તે જ લોકોને બાકાત રાખવામાં આવે છે જેઓ શહેરી શ્રમ દળની પરિધ પર હાજર હતા. વર્ષના એક ભાગમાં અને વર્ષના બીજા ભાગમાં ખેત મજૂરો તરીકે કામ કરતા હતા. અપવાદરૂપે, જાન બ્રેમેન જેવા કેટલાક સંશોધકોએ તેમના અભ્યાસના ક્ષેત્રમાં આ ઐતિહાસિક અથવા સમકાલીન સમસ્યાઓને સંબોધિત કરી છે. લાંબા વિલંબ પછી, ૧૯૭૦ ના દાયકામાં દક્ષિણ ભારતીય શહેરનું શ્રમ સર્વેક્ષણ બહાર આવ્યું, જેમાં અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારો પર ડેટાના સંપૂર્ણ અભાવની સમસ્યાને ધ્યાનમાં લેવામાં આવી, જેઓ આ સંશોધકના અંદાજ મુજબ કુલ શ્રમના ૪૫ ટકા કે તેથી વધુ છે. તેના કરતાં પણ વધુ હતા. ઇતિહાસકારો અથવા અન્ય સામાજિક વૈજ્ઞાનિકોનું ધ્યાન આંશિક રીતે સંગઠિત ક્ષેત્ર પર કેન્દ્રિત હતું કારણ કે તેની પાસે વિશ્લેષણ માટે તૈયાર ડેટા ઉપલબ્ધ હતો. પરંતુ કદાચ વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ, ખાસ કરીને સમાજવાદ તરફી હતા. માટે, કારખાનાઓના કામદારોની પરંપરાગત છબી હતી જેણે કામદાર વર્ગોમાં એક અદ્યતન વર્ગ તરીકે તેમની ભૂમિકા રજૂ કરી હતી. આ રીતે સંગઠિત શ્રમ પર આધારિત કામદાર વર્ગની વિશાળ સંખ્યાને સંગઠિત શ્રમ પરના આ ધ્યાનને કારણે વસાહતી અને પોસ્ટ-કોલોનિયલ સમયગાળામાં વિકાસશીલ અર્થતંત્રોના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા શ્રમજીવી લોકોની વિશાળ સંખ્યાને તેના ખાતામાંથી છોડી દેવામાં આવી હતી. વિસ્તારોમાં હાજર રહ્યા હતા. આનાથી આ કાર્યકારી વર્ગોને

ઐતિહાસિક વર્ણનોમાં સ્થાન આપવા માટે નવી પદ્ધતિઓ, દાખલાઓ અને સ્રોતોની શોધ થઈ. પ્રોફેસર સવ્યસાચી ભટ્ટાચાર્યએ નિર્દેશ કર્યો છે તેમ, કદાચ 'કામ કરતા ગરીબ' ની શ્રેણી આપણને વસાહતી અને વિકાસશીલ અર્થવ્યવસ્થાઓમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કાર્યરત વિવિધ પ્રકારના કામદારોને ધ્યાનમાં લેવા સક્ષમ બનાવશે. આવી શ્રેણી રાજકીય પક્ષોની યુક્તિઓ પર કાબૂ મેળવવા માટે ફાયદાકારક રહેશે જેઓ કારખાનાઓમાં માત્ર સંગઠિત કામદારોને સંશોધન માટે લાયક કામદારો માને છે અને આમ કામ કરતા વસ્તીના મોટા ભાગને શ્રમ-સંબંધિત અભ્યાસના દાયરામાં લાવશે જે અત્યાર સુધી આમાંથી બાકાત છે. અહીં, કાનપુરના કાપડ ઉદ્યોગમાં કામ કરતા કામદારો પર ચિત્રા જોશીનું સંશોધન અથવા આસામના ચાના બગીચાઓમાં કામ કરતા કામદારો પરના રાણા બહલના સંશોધનને ઈતિહાસકારોના કાર્યો તરીકે ટાંકી શકાય છે જેઓ કારખાનાના કામદારોના દૃષ્ટિકોણથી આગળ હતા. આ સંદર્ભમાં, વી.વી.ગિરી નેશનલ લેબર ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં શ્રમ ઇતિહાસ પરનું સંશોધન નોંધનીય છે, જેણે ઇતિહાસ લેખનના આ પરિમાણને વધુ આગળ લઈ લીધું. તેમણે મહિલાઓ, વિદેશમાં કામ કરતા કામદારો અને સ્થળાંતર કામદારોને શ્રમ ઇતિહાસના દાયરામાં લાવ્યા. મહિલા મજૂર પર સમિતા સેનનું સંશોધન, ગુજરાતના કામચલાઉ સ્થળાંતર મજૂરો પર જાન બ્રેમેન અથવા ઇન્ડેન્ટર્ડ સ્થળાંતરિત મજૂરો પર આશુતોષ કુમારનું સંશોધન, અધ્યયનની નવી લહેર લાવ્યું જે શ્રમ ઇતિહાસને નવી દિશામાં લઈ ગયા. પ્રોફેસર તરીકે એસ. બી. ઇતિહાસના પ્રવાહોના સર્વેક્ષણમાં ઉપાધ્યાયે કહ્યું છેઃ આ તબક્કામાં, પરંપરાગત શ્રમ ઇતિહાસની ખૂબ જ મજબૂત ટીકા કરવામાં આવી છે, નવા ક્ષેત્રોમાં આગળ વધવું. શ્રમ ઇતિહાસમાં આ નવો ઉદ્ભવ ભારતના વિવિધ પ્રદેશોમાં કામદારો પરની વ્યાપક આર્કાઇવ સામગ્રીને માત્ર આગળ લાવે છે એટલું જ નહીં પરંતુ નવી સૈદ્ધાંતિક સીમાઓને પણ પાર કરે છે. આનાથી મોટા પાયે પુનઃવિચાર થયો જેણે ઘણી જૂની શ્રેણીઓ પર સવાલ ઉઠાવ્યા, જેમાંથી સૌથી મહત્વની 'વર્ગ' હતી. ઉદાહરણ તરીકે, એસ. ભટ્ટાચાર્યએ મૂળરૂપે પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો કે ભારતીય સંદર્ભમાં કામદારો માટે "મજૂર ગરીબ" જેવી "બિન-વર્ગ" શ્રેણીનો ઉપયોગ કરવો વધુ યોગ્ય છે. તેમણે આ શબ્દને 'ગરીબના વ્યાપક વર્ગ સાથે જેનું જીવન નિર્વાહનું મુખ્ય સાધન આ વિવિધ સ્વરૂપોમાં તેમની શ્રમશક્તિનો ઉપયોગ છે' સાથે જોડ્યો. પછીના લેખમાં તેમણે પુષ્ટિ કરી કે 'વર્કિંગ ડિવાઈસ તરીકે "કામ કરતા ગરીબ" શબ્દનો ઉપયોગ...દક્ષિણના દેશોમાં શ્રમ પરના ઇતિહાસલેખનના માળખાને વધુ વિસ્તૃત કરવા માટે અમારા હેતુઓ માટે પૂરતો છે'. આ એક ઉપયોગી વૈચારિક આધાર છે. આ પરિભાષા ભારતીય શ્રમ ઇતિહાસકારો (દા.ત.બહલ અને લિન્ડેન) દ્વારા ધીમે ધીમે સ્વીકારવામાં આવી રહી હોવાનું જણાય છે. સંસ્કૃતિ પર મજબૂત ભાર અને સંશોધનના નવા ક્ષેત્રો જેમ કે લિંગ અને અનૌપચારિકતાને

શોધવાની સંભાવના. સંપૂર્ણપણે નવા વિસ્તારો હશે.આ નવા અભ્યાસોના મજૂર ઈતિહાસ પરનો આ પરિપ્રેક્ષ્ય 'ઈતિહાસને નીચેથી જોઈ રહેલા ઈતિહાસકારો' ના લખાણો, ઈતિહાસથી વંચિત લોકોના ઈતિહાસ અને સબલ્ટર્ન અભ્યાસ સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલો છે. તમે આ વિશે પહેલેથી વાંચ્યું છે. આ ઈતિહાસકારોએ તાંઝાનિયા, નાઈજીરીયા અને અન્ય આફ્રિકન દેશો અને વિકાસશીલ દેશોમાં સમાન ઐતિહાસિક લખાણોની તુલના કરીને ઘણું બધું ધ્યાન દોર્યું છે જેઓ સંગઠિત ફેક્ટરી કામદારોના અભિગમથી દૂર જઈ રહ્યા છે અને તેમના દેશોના કામ કરતા ગરીબો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી રહ્યા છે. જો કે, એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અસંગઠિત મજૂર અથવા અનૌપચારિક મજૂર પરના વિશ્લેષણાત્મક ધ્યાનને કારણે ઔપચારિક-અનૌપચારિક મજૂર અથવા સંગઠિત અસંગઠિત મજૂર વચ્ચે કઠોર વિભાજન થયું નથી. નવા શ્રમ ઈતિહાસ એ આપણને એ વાતનો પણ ખ્યાલ આપ્યો છે કે મજૂરની દુનિયાને આંતર-સંબંધિત તરીકે જોવી જોઈએ. અંતે, સંગઠિત ફેક્ટરી કાર્યકર તેના ગ્રામીણ સંપર્કો જાળવી રાખે છે જ્યાં તે સમયાંતરે અનૌપચારિક કાર્યકર તરીકે પણ કામ કરી શકે છે. આવા સ્પષ્ટ તફાવતનો અર્થ એ પણ થશે કે મજૂરનો ઈતિહાસ તેની સંપૂર્ણતામાં જોવામાં આવશે નહીં. પ્રોફેસર તરીકે એસ. બી. ઉપાધ્યાય કહે છેઃ નવા શ્રમ ઈતિહાસમાં, ઔપચારિક, અનૌપચારિક, ઔદ્યોગિક, કૃષિ અને સ્વતંત્ર મુક્ત મજૂરની આ દ્વંદ્વને જૂની બાબત માનવામાં આવે છે, જે વાસ્તવિક શ્રમ સ્વરૂપોના વાસ્તવિક સંશોધન અને તેમના આંતરસંબંધોની પ્રક્રિયાને અવરોધે છે. ઈતિહાસકારોને સમજાયું છે કે એટલું જ નહીં આ પ્રકારનો તફાવત માત્ર વ્યવહારમાં જ નહીં પરંતુ વિશ્લેષણાત્મક રીતે સમસ્યારૂપ પણ હોઈ શકે છે. ઈતિહાસના પ્રવચનમાં આવી શ્રેણીઓની રચના એ વિચારની અમુક પદ્ધતિઓનું પરિણામ છે જે જ્ઞાન પછીના યુગમાં પ્રચલિત બની હતી જ્યારે આવી ઘણી દ્વિભાષાઓ અને તેમની વંશવેલો ઘડવામાં આવી હતી. આ પ્રકારના દ્વંદ્વમાં એક પ્રકારના ભાગને બીજા પર વિશેષાધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. આ રીતે, આવી કાર્યશૈલી અથવા વિચારધારાએ સાચા-ખોટાનું મૂલ્ય નક્કી કરવા માટે વિશ્લેષણાત્મક સાધનને પણ બદલી નાખ્યું હતું. આવા તફાવતોને દૂર કરીને, વિવિધ પ્રકારના શ્રમ સ્વરૂપોનો અભ્યાસ કરવો શક્ય છે જે બાજુમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને એકબીજા પર આધારિત છે. આ સાથે, તેમના સ્થાનિક રહેણાંક વિસ્તારોની સાતત્ય સાથે સામાન્ય રીતે શહેરી બંધારણનો અભ્યાસ કરવો પણ શક્ય છે. આવા સંશોધનો આપણને સામાજિક વાતાવરણ તરફ દોરી જશે કે જ્યાંથી આ કામદારો ઉભરી આવ્યા છે અને તે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પેટર્ન તરફ પણ દોરી જશે જેણે કામદારોની રચના, વર્તન અને ગતિશીલતાની પ્રકૃતિ નક્કી કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. આ સંશોધનના અવકાશને અવિશ્વસનીય રીતે વિસ્તૃત કરશે.

10.4 મહિલા ઇતિહાસ

તાજેતરના વર્ષોમાં, ભારતમાં મહિલાઓના ઇતિહાસને લગતી મોટી સંખ્યામાં ખામીઓ દેખાઈ છે. ઇતિહાસ લેખનમાં વિશ્લેષણના સાધન તરીકે લિંગનો વધુ યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઇતિહાસ લેખનના પ્રભાવશાળી અભિગમો સામેના ઘણા સંઘર્ષોના પ્રયાસોનું પરિણામ છે, જે પિતૃસત્તાક માળખાથી પ્રભાવિત હતા અને જે મહિલાઓની ભૂમિકાને ઓછી આંકતી હતી, જેમ કે જાનકી નાયરે તેમના લખાણોમાં દર્શાવ્યું છે. ''ઇતિહાસની પુનઃરચના માટે મહિલા કાર્યકર્તાઓ, લેખકો અને સમાજ સુધારકોના જીવનચરિત્ર જેવા નવા સ્ત્રોતો શોધવાના પ્રયાસો કરવામાં આવી રહ્યા છે અને આ સાથે, આ પ્રોજેક્ટ માટે મૌખિક ઇતિહાસનો ઉપયોગ અને વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયાસ પણ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં, આ વિદ્વાનો જાતીયતાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં નવા પ્રશ્નો જાણીતા સ્ત્રોતો સામે મૂકી રહ્યા છે જેથી કરીને ઇતિહાસને જાતીયતાના પરિપ્રેક્ષ્યથી સમજી શકાય. પરંતુ, જેમ કે જાનકી નાયરે નિર્દેશ કર્યો છે તેમ, મુખ્ય પ્રવાહની ઇતિહાસલેખન પર નારીવાદીલેખનની અસર પ્રમાણમાં સમસ્યારૂપ રહી છે અને અમે હજુ પણ મહિલાઓના પરિપ્રેક્ષ્યમાં લખાયેલા ઇતિહાસને લગતા મુખ્ય પ્રવાહના ઇતિહાસમાં કોઈ ખાસ પરિવર્તનકારી કાર્યની રાહ જોઈ રહ્યા છીએ. મહિલા ઇતિહાસના સંશોધન અને લેખનની પ્રક્રિયાએ ઇતિહાસકારોને મહિલા ચળવળના કેટલાક અગ્રણીઓ, જેમ કે પંડિતા રમાબાઈ, લક્ષ્મીબાઈ તિલક, તારાબાઈ શિંદે સુધી લઈ ગયા છે. તેણીની આત્મકથાઓ અને સંસ્મરણો વગેરે દ્વારા તેણીના લખાણોનો પ્રવાહ અને શૈલી પિતૃસત્તા સામે તેણીનો પ્રતિકાર દર્શાવે છે. આ અભ્યાસોએ ઉમા ચક્રવર્તી જેવા નારીવાદી ઇતિહાસકારોના કાર્યને પ્રેરણા આપી, જેમણે તેમના લેખ 'વૈદિક દાસી માટે શું થયું'માં અલ્ટેકર જેવા રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોના પ્રભાવશાળી અભિગમને પડકાર્યો, જેમણે છૂટાછવાયા પુરાવાના આધારે મહિલાઓની સમસ્યાઓ અને પ્રશ્નોની સારવાર કરી. પ્રાચીન ભારતમાં મહિલાઓના ગૌરવપૂર્ણ, ઉચ્ચ દરજ્જા સુધી મર્યાદિત હોવા છતાં, પરંતુ આ સંશોધન સામગ્રીમાં હાજર પુરાવાઓનું પરીક્ષણ કર્યું નથી જે વૈદિક દાસી જેવા સામાજિક જૂથોની વેદનાને આગળ લાવી શકે. એવી દલીલ કરી શકાય છે કે ઉમા ચક્રવર્તી વગેરેની તપાસમાં સમયના વિભાજન, સામાજિક પરિવર્તનની પ્રકૃતિ વગેરેને લગતા પ્રશ્નો ઉભા થયા હતા, પરંતુ ભારતના મુખ્ય પ્રવાહના ઇતિહાસમાં આ વિષયોને જે રીતે જોવામાં આવે છે, તે અસરકારક રીતે સામેલ નથી. તેમાં આવો ફેરફાર કરી શકાયો નથી પરંતુ પરિણામે જે એક કેન્દ્રિય સ્થાન ધારણ કર્યું છે તે વિશ્લેષણના ઉપકરણ તરીકે લૈંગિકતાની શ્રેણી છે. જેમ કે રોમિલા થાપર કહે છેઃ લિંગ ઇતિહાસ એ ઐતિહાસિક પૃથ્થકરણની મૂળભૂત શ્રેણી

બની જાય છે જ્યારે ઇતિહાસમાત્ર વ્યક્તિત્વના હિસાબથી આગળ વધે છે અને ઇતિહાસકારો સમાજની રચના કરતી સંસ્થાઓ અને માળખાઓનું વિશ્લેષણ કરવાનું શરૂ કરે છે. લિંગ ઇતિહાસને પિતૃસત્તાને અસંવેદનશીલ બનાવવાની જરૂર નથી. આનાથી મહિલાઓને સત્તા અને બાકાતના પદાનુક્રમના સાધનો અથવા એજન્સી તરીકે જોવામાં આવે તેવી સંભાવના વધી શકે છે. આ પ્રવાહમાં જ આપણને કુમકુમ રોયનું સંશોધન જોવા મળે છે જેમણે વૈદિક કાળમાં રાજાશાહીના ઉદયનું વિશ્લેષણ કર્યું હતું અને બતાવ્યું હતું કે ધાર્મિક વિધિઓ દ્વારા શક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.
કાયદેસરતા દ્વારા રાજા ઉત્પાદક અને પ્રજનન શક્તિઓના નિયંત્રક તરીકે ઉભરી આવ્યા. તે જ સમયે, તેણી એ પણ બતાવે છે કે કેવી રીતે ઘરના ક્ષેત્રમાં, યજમાન (એટલે કે જે ધાર્મિક વિધિઓનું આયોજન કરેછે અને તેનું સંચાલન કરે છે) ઘરના સ્તરે ઉત્પાદક અને પુનર્જીવિત સંસાધનોના નિયંત્રક તરીકે ઉભરી આવ્યા હતા. આમ, પિતૃસત્તાક નિયંત્રણના વિશ્લેષણની શ્રેણી તરીકે લૈંગિકતાનો ઉપયોગ કરીને, રોય લિંગ ઇતિહાસ અને મુખ્ય પ્રવાહના ઇતિહાસ વચ્ચેની દિવાલને તોડી પાડવા સક્ષમ હતા.
આમ, ઉમા ચક્રવર્તીએ રજૂ કર્યું છે તેમઃ

વૈચારિક સ્તરે સંશોધન કરાયેલા અન્ય વિષયોમાં જાતિ, વર્ગ, પિતૃસત્તા અને રાજ્ય વચ્ચેનો સંબંધ અને પ્રાચીન ભારતમાં કૌટુંબિક ગતિશીલતાનો સમાવેશ થાય છે. આ અભ્યાસો ઉપરાંત લિંગની અન્ય સંસ્થાઓના સંબંધમાં સ્ત્રીઓના ઇતિહાસનું અન્વેષણ કરે છે, એવા અભ્યાસો પણ છે જે પૌરાણિક કથાઓ અને અન્ય કથાઓ, વેશ્યાવૃત્તિ, માતૃત્વ, મજૂરી કરતી સ્ત્રીઓ, મિલકત સંબંધો, દાતાઓ વગેરેની બદલાતી રીતોની તપાસ કરે છે. અમે સ્ત્રીઓનો અભ્યાસ કરીએ છીએ. શાસકો તરીકે નેતાઓ અને મહિલાઓ. આ ખાતાઓએ ક્રમિક રીતે વૈચારિક આધારને મજબૂત કરવામાં અને પ્રાચીન ભારતના સંદર્ભમાં મહિલા ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં પ્રભુત્વ ધરાવતા અલ્ટેકરના અભિગમને તોડી પાડવામાં મદદ કરી છે. એક મોટું અંતર કે જે હજુ પણ આપણી સમજને મર્યાદિત કરે છે તે છે કે લિંગ કેવી રીતે સામાજિક વ્યવસ્થામાં અન્ય માળખાને આકાર આપે છે અને તેના પ્રભાવથી તે પોતે કેવી રીતે આકાર લે છે.

પ્રાચીન કાળથી વિપરીત, લૈંગિકતાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં મધ્યયુગીન સમયગાળાને લગતા વધુ સંશોધનકાર્ય બહાર આવ્યા નથી. વિદ્વાનોએ આ સમયગાળાના લખાણોમાં લિંગ પર નક્કર ધ્યાનના અભાવ પર નિરાશા વ્યક્ત કરી છે. જો કે, કેટલાક વિશ્લેષણો, જેમ કે કુમકુમ સંગારી દ્વારા ભક્તિ કવિતાનો અભ્યાસ અને મીરાબાઈની પરિસ્થિતિ, મજબૂત લિંગ સંવેદનશીલતા દર્શાવે છે અને ભવિષ્યના અભ્યાસો તરફ નિર્દેશ કરે છે. આ સમયગાળાના સંબંધમાં, ભાષા, મિલકત, વારસો,

ઉત્તરાધિકાર, શાહી પરિવારની રાજનીતિ, બહુપત્નીત્વ પરિવારો વગેરેના જાતિગત સ્વભાવ અંગે પણ નવા અભ્યાસો બહાર આવી રહ્યા છે જે લિંગ-કેન્દ્રિત ઇતિહાસ તરફ દોરી શકે છે.

આધુનિક ભારતીય ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં, વસાહતી અને પોસ્ટ-કોલોનિયલ બંને સમયગાળાના સંબંધમાં મહિલાઓના ઇતિહાસમાં ઘણા મહત્વપૂર્ણ યોગદાન રહ્યા છે. આ વિદ્વાનોને ઉપલબ્ધ વ્યાપક આર્કાઇવલ ડેટા દ્વારા મદદ કરવામાં આવી છે. આ સાથે મૌખિક ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં થઈ રહેલા સંશોધનોને કારણે આ પ્રયાસો પૂરક બન્યા છે. પરિણામે, આપણે રાષ્ટ્રવાદી ચળવળ દરમિયાન મહિલાઓના અવાજો, પ્રયત્નો અને સંઘર્ષોને ઓળખવા સંબંધમાં સુરુચિ થાપર બાયકર્ટ દ્વારા કરવામાં આવેલ સંશોધન જોઈએ છીએ. ઘણા વિદ્વાનો વિશ્લેષણના સાધન તરીકે લિંગનો ઉપયોગ કરીને સામાજિક-આર્થિક પ્રક્રિયાઓ અને લિંગ સંબંધોની નજીકથી તપાસ કરી શક્યા છે. આમાં, વસાહતી રચનાઓનું વિશ્લેષણ, જેમ કે કાયદા, અત્યંત મહત્વ ધરાવે છે. અહીં વસાહતી સમયગાળા દરમિયાન વિધવા પુનર્લગ્ન કાયદાના અભ્યાસે સ્ત્રીના ઇતિહાસ વિશેની આપણી સમજને નોંધપાત્ર રીતે આગળ વધારી છે. એજ રીતે, બીના અગ્રવાલનું સંશોધન બતાવે છે કે કેવી રીતે કાયદાઓએ મહિલાઓને જમીન જેવા ઉત્પાદક સંસાધનોથી વંચિત રાખ્યા હતા. તે આપણને મહિલાઓની અનિશ્ચિત સ્થિતિની રાજકીય-અર્થતંત્રની પરિપક્વ સમજણ પ્રદાન કરે છે. અભ્યાસનું બીજું રસપ્રદ ક્ષેત્ર સ્ત્રી શિક્ષણ છે.

શરૂઆતમાં વિદ્વાનોએ પોતાની જાતને સંસ્થાનવાદી ભારતમાં સમાજ સુધારકોના ઉદારવાદી એજન્ડા સુધી મર્યાદિત કરી હતી. હવે તારાબાઈ શિંદે વગેરે જેવા સમાજ સુધારકોના પત્રો, જીવનચરિત્રો અને આત્મકથાઓ અને સંસ્મરણોના વૈકલ્પિક લેખન સંગ્રહની મદદથી, સંશોધકો એ બતાવવામાં સફળ થયા છે કે આ મહિલા કાર્યકરોએ તેમના શૈક્ષણિક અને શાળાના જીવનમાં પિતૃસત્તા સામે કેવી રીતે સંઘર્ષ કર્યો હતો. સંગઠિત અને અસંગઠિત શ્રમ દળમાં મહિલાઓના દસ્તાવેજીકરણ માટે સંખ્યાબંધ મોનોગ્રાફ્સ અને અભ્યાસો પણ બહાર આવ્યા છે. આ સંશોધનો મહિલાઓ માટે અસમાન મહેનતાણું તેમજ જાતિ અને સમુદાય આધારિત પિતૃસત્તા દ્વારા તેમના શોષણના મુદ્દાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. કોલારની સોનાની ખાણોમાં કામ કરતા કામદારો પર જાનકી નાયરનું સંશોધન આ સંદર્ભમાં મહત્વપૂર્ણ છે. મહત્વનું છે કે, કૃષિ ક્ષેત્રની મહિલાઓની સાથે ઘરેલું ક્ષેત્રમાં કામ કરતી મહિલાઓ પર પણ સંશોધન કાર્ય બહાર આવ્યું છે. આ સંશોધન કાર્યોમાં, વિવિધ પ્રકારના સંઘર્ષોમાં મહિલાઓની ભૂમિકાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે. આ સાથે એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે કેવી રીતે જાતિ, સમુદાય અને ધાર્મિક પિતૃસત્તા મહિલાઓના રોજિંદા જીવનમાં પોતાનો પ્રભાવ જાળવી રાખે છે.

"વિભાજનના ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં મહિલાઓના ઇતિહાસ તેમની સિદ્ધિઓને વધુ સારી રીતે રજૂ કરે છે. ઉમા ચક્રવર્તીના નીચેના અવતરણને ધ્યાનમાં લઈએ તો, વિભાજનના ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં, નારીવાદી ઇતિહાસકારો દ્વારા મૌખિક ઇતિહાસનો ઉપયોગ અયોગ્યતા દર્શાવવા અને સત્તાવાર, મુખ્ય પ્રવાહ/પુરુષ-લક્ષી અને ચુનંદા ઇતિહાસના પૂર્વગ્રહોની તીવ્ર ટીકા કરવા માટે વિભાજનના ઇતિહાસમાં અત્યંત મહત્વનો રહ્યો છે. અહીં મહિલાઓ સીમાંત લોકો, મહિલાઓ, બાળકો અને દલિતોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં વૈકલ્પિક ઇતિહાસ લખવામાં અગ્રેસર રહી છે." તેમણે 'અપહરણ' મહિલાઓની પુનઃપ્રાપ્તિ અને પુનર્વસનના વિચારોના સંબંધમાં રાજ્ય અને સમુદાયની વિચારધારા વિશે મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા છે અને આ સંદર્ભમાં મહિલાઓ દ્વારા પ્રથમ પુરુષોના હાથે અને પછી મહિલાઓ દ્વારા અનુભવાતી હિંસાનું બેવડું પરિમાણ. પિતૃસત્તાક રાજ્યના હાથ, જે મહિલાઓ પર જુલમ કરે છે, તેણે સમાજની તે સંસ્થાઓને નકારી કાઢી હતી કારણ કે તે સમુદાયોની સમાંતર તેની સીમાઓ વ્યાખ્યાયિત કરતી હતી, અનુભવનું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. તે નોંધપાત્ર છે કે નારીવાદી વિદ્વાનોએ રાષ્ટ્રના જન્મથી જ રાષ્ટ્રવાદની વ્યવસ્થિત ટીકા કરી છે. તેમના અગ્રણી કાર્યને માન્યતા આપવાથી દૂર, રાષ્ટ્રવાદ અને પોસ્ટ-કોલોનિયલ રાજ્યની તેમની ટીકાને મુખ્ય પ્રવાહના ઇતિહાસકારો દ્વારા હજુ સુધી ગંભીરતાથી લેવામાં આવી નથી. આ સંભવતઃ મુખ્ય પ્રવાહ/પુરુષ મુખ્ય પ્રવાહના ઇતિહાસકારોનું પરિણામ છે, જેમણે ઇતિહાસના લેખન પર નિયંત્રણ જાળવવામાં, તેમના શૈક્ષણિક હિતોને નિર્ધારિત કરવામાં નિહિત હિત ધરાવે છે. તદુપરાંત, આ નવા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશતી મહિલાઓ માટે માર્ગદર્શનને હાંસિયામાં ધકેલવા અથવા દૂર કરવાના કાર્યક્રમનો એક ભાગ છે અને આ રીતે મૌલિકતા અને સિદ્ધાંત બંને પર એકાધિકારનો તેમનો દાવો જાળવી રાખ્યો છે. યુનિવર્સિટીઓમાં વરિષ્ઠ નિમણૂકોના સંદર્ભમાં નારીવાદી વિદ્વાનો સામે સતત પ્રતિક્રિયાને જોતાં, આ હાંસિયામાં હાંસિયા તરફ ધકેલવાના પરિમાણને ગંભીરતાથી ધ્યાનમાં રાખવું પડશે.

આમ આપણે જોઈએ છીએ કે સ્ત્રીઓ અને લિંગના ઇતિહાસમાં ઉભરી રહેલા નવા પ્રવાહો માત્ર સંશોધનના નવા ક્ષેત્રો ખોલી રહ્યા નથી પરંતુ શિક્ષણવિદો અને ઇતિહાસકારોના ઊંડે જડેલા પિતૃસત્તાક પૂર્વગ્રહને પણ સંબોધિત કરી રહ્યા છે. આના પરિણામે ભવિષ્યમાં જે રીતે ઇતિહાસ લખવામાં આવશે તેમાં નોંધપાત્ર ફેરફારો થશે.

10.5 પ્રવાસન ક્ષેત્રે

તાજેતરના વર્ષોમાં સાંસ્કૃતિક પ્રવાસન (Cultural and Heritage Tourism) વિષયક સંશોધન પ્રત્યે શૈક્ષણિક જગતમાં નોંધપાત્ર રસ વિકસ્યો છે. અગાઉ આ વિષયને ઇતિહાસલેખન અને પ્રવાસન અધ્યયનમાં ગૌણ ક્ષેત્ર તરીકે જોવામાં આવતો

હતો. જોકે, અમૂર્ત સાંસ્કૃતિક વારસા (Intangible Cultural Heritage) -જેમ કે યાત્રાધામો, સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ, લોકપરંપરાઓ, ખાણીપીણીની પ્રણાલીઓ અને ધાર્મિક માન્યતાઓ-પ્રત્યે વધતી સંવેદનશીલતાએ આ ક્ષેત્રમાં સંશોધનની નવી તકો ઊભી કરી છે અને તેને વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ અભ્યાસક્ષેત્ર તરીકે સ્થાપિત કર્યું છે.

આ વિષય પર થયેલા અભ્યાસો સૂચવે છે કે સામાન્ય લોકોના દૈનિક અને સામાજિક જીવનમાં આ અમૂર્ત સાંસ્કૃતિક ધરોહરની ભૂમિકા રાજ્યોની રચના, તેમની સામાજિક-આર્થિક નીતિઓ અને રાજકીય પ્રક્રિયાઓ જેટલી જ, અને કદાચ તેથી પણ વધુ, મહત્ત્વપૂર્ણ રહી છે આથી, ઈતિહાસના અભ્યાસમાં માત્ર રાજ્યકેન્દ્રિત દૃષ્ટિકોણ પૂરતો નથી, તેના પૂરક તરીકે સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક પરિમાણોને પણ સમાન મહત્ત્વ આપવાની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવી રહી છે.

ઉદાહરણરૂપે, પશ્ચિમી વિદ્વાન નૂટ જેકબસન (Knut Jacobsen) એ ભારતીય યાત્રાસ્થળો તથા યાત્રા-નેટવર્ક્સ (pilgrimage networks)અંગે ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં વ્યાપક સંશોધન કર્યું છે તેમના અભ્યાસોએ દર્શાવ્યું છે કે યાત્રા અને તેના સાથે સંકળાયેલી સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાઓનો અભ્યાસ માત્ર ધાર્મિક પરંપરાઓને સમજવા માટે જ નહીં, પરંતુ ભારતીય સમાજના ઐતિહાસિક વિકાસ અને સાંસ્કૃતિક ગતિશીલતાને સમજવા માટે પણ અત્યંત ઉપયોગી છે.

આ પ્રકારના સંશોધનોએ ઐતિહાસિક અધ્યયન માટે નવી ક્ષિતિજો ખુલ્લી કરી છે સાથે જ. આવા અભ્યાસો એ પણ પ્રતિપાદિત કરે છે કે સમકાલીન ઈતિહાસકારો પોતાના શાસ્ત્રને વધુ સમાવેશક, વ્યાપક અને બહુપરિમાણીય દૃષ્ટિકોણથી અનુસરવાની પ્રતિબદ્ધતા ધરાવે છે, જેથી અત્યાર સુધી પ્રમાણમાં ઉપેક્ષિત રહેલા સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક ઈતિહાસને યોગ્ય સ્થાન મળી શકે.

10.6 સ્થાનિક ઈતિહાસલેખન

સ્થાનિક ઈતિહાસ (Local History) ને સ્થાનિક પરંપરાઓ, રિવાજો અને પ્રથાઓનો ઈતિહાસ પણ કહી શકાય. સાંસ્કૃતિક પ્રવાસનની જેમ સ્થાનિક ઈતિહાસને તાજેતરના વર્ષોમાં નોંધપાત્ર પ્રોત્સાહન અને સમર્થન પ્રાપ્ત થયું છે. સબૉલ્ટર્ન સ્ટડીઝ (Subaltern Studies), માઈક્રોહિસ્ટરી (Microhistory), ભાવનાઓનો ઈતિહાસ (History of Emotions),મૌખિક ઈતિહાસ (Oral History) અને સાંસ્કૃતિક અધ્યયન (Cultural Studies) જેવા વિવિધ અભિગમોની બહોળી સ્વીકૃતિએ સ્થાનિક ઈતિહાસના ઉદયમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી છે.

સ્થાનિક ઈતિહાસના એક અગત્યના અભ્યાસક્ષેત્ર તરીકે આદિવાસી સમાજની પરંપરાઓ, માન્યતાઓ અને પ્રથાઓના અધ્યયનને વિશેષ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. આ દિશામાં થયેલા સંશોધનો આપણને એ સમજવામાં મદદ કરે છે કે આદિવાસી સમાજે પોતાના ભૂતકાળનું સંરક્ષણ પોતાની આગવી પદ્ધતિઓ દ્વારા કર્યું છે, જે ઈતિહાસકારોની ભૂતકાળને સમજવાની પરંપરાગત અને રૂઢિચુસ્ત રીત કરતાં ભિન્ન છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભૂતકાળને સમજવાની એકમાત્ર પદ્ધતિ નથી; વિવિધ સમાજો પોતાની સાંસ્કૃતિક સ્મૃતિ અને પરંપરાઓ દ્વારા પણ પોતાના ઈતિહાસને જીવંત રાખે છે. ગુજરાતમાં અરુણ વાઘેલા દ્વારા આદિવાસી સમાજની માન્યતાઓ, પરંપરાઓ, પ્રથાઓ અને જીવનશૈલી અંગે કરવામાં આવેલ વ્યાપક સંશોધન ઐતિહાસિક અધ્યયન માટે મહત્વપૂર્ણ યોગદાન છે. તે જ રીતે, રૂસ્તમ બરૂચાએ કોમલ કોઠારી સાથેના વાર્તાલાપને આધારે રાજસ્થાની વૃંદો મૌખિક અને વારસાગત પરંપરાઓ દ્વારા પોતાની કાર્ય પદ્ધતિ, કલા અને કારીગરી કેવી રીતે જાળવી રાખે છે તેનું સુંદર આલેખન કર્યું છે.

10.7 સારાંશ

આ એકમમાં તમે જોયું છે કે કેવી રીતે પર્યાવરણીય ઈતિહાસ, શ્રમ ઈતિહાસ અને મહિલા ઈતિહાસ ઈતિહાસકારો માટે તપાસના નવા ક્ષેત્રો તરીકે ઉભરી આવ્યા છે. આ વિષયો હેઠળ વ્યક્તિની ક્ષમતા (આ સંદર્ભમાં, મહિલાઓ) તેની ક્ષમતાને સાકાર કરવા માટે શક્તિ અને સંસાધનો ધરાવે છે. નવા પ્રશ્નોએ પણ ઈતિહાસ લેખનને નવી દિશા આપી છે. તમે એ પણ જોયું કે કેવી રીતે નવા ઐતિહાસિક સ્રોતો અને આંતરશાખાકીય અભિગમોનો ઉપયોગ અને નવા વૈચારિક, સૈદ્ધાંતિક અને સંશોધનના દૃષ્ટિકોણ, જેમ કે 'કામ કરતા ગરીબ' અથવા લિંગ, અપનાવવાથી ઈતિહાસને નવી દિશાઓમાં ખસેડવામાં મદદ મળી છે. આ નવા વલણો કેવી રીતે ઉભરી આવ્યા તે જોવું તમને ઈતિહાસ લેખનની ગતિશીલ પ્રકૃતિની પ્રશંસા કરવામાં સક્ષમ બનાવશે.

10.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

શ્રમ, મહિલા, પર્યાવરણ, જીવસૃષ્ટિ, આબોહવા

10.9. સ્વાધ્યાય

નીચે આપેલા પ્રશ્નોના જવાબો આપો :

૧. પર્યવરણીય ઈદિહંત વિશે સમજુતી આપો

_____
_____
_____
_____
_____

૨. શ્રમ ઈતિહાસ વિશે જણાવો.

_____
_____
_____
_____
_____

૩. મહિલા ઈતિહાસ વિશે ટુંકમાં જણાવો.

_____
_____
_____
_____
_____

10.10. સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

- Rechard Grove- Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900
- Ramchandra Guha - The Unquiet Woods:Ecological Change and Peasant Resistance in The Himalaya, University of California Press, London
- D.Chaman Lall - The Story of Labour and Capital in India Oriantal Publish House 1932
- Coolies, Capital and Colonialism Studies in Indian History - Rana P. Behal and Marcel Van Der Linden
- Uma Chakravati - Everyday Lives, Everday Histories: Beyond The Kings and Brahmanas of ‘Ancient’ India-
- Janki Nair-A Question of Silence? The Sexual –Isbn-1856498921

એકમ - 11

કેમ્બ્રિજ સ્કૂલ અને એનાલ્સ શાખા

:: રૂપરેખા ::

11. કેમ્બ્રિજ શાખા

11.0 ઉદ્દેશો

11.1 ઈતિહાસલેખનની કેમ્બ્રિજ શાખા

11.2 કેમ્બ્રિજ શાખાના ઈતિહાસકારોના વિચારો

11.3 કેમ્બ્રિજ શાખાના ઈતિહાસકારોના નામ અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ

- **અનિલ સીલ**

11.4 કેમ્બ્રિજ શાખાના ઈતિહાસ લેખનનું મૂલ્યાંકન

- **તમારી પ્રગતિ ચકાસો. (૧)**

11.5 એનાલ્સ શાખા

11.5.1 ઉદ્દેશો

11.5.2 પ્રસ્તાવના

11.6 એનાલ્સ શાખાની વિશેષતાઓ

11.7 એનાલ્સ શાખાના મુખ્ય ઈતિહાસકારો

- **હેનરીબર**
- **માર્કબ્લાંશ**
- **ફર્નેલ્ડ બ્રોડેલ**

11.8 એનાલ્સ શાખાના અન્ય ઈતિહાસકારો

11.9 સારાંશ

11.10 તમારી પ્રગતિ ચકાશો (૨)

11.11 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો. : (૧) (૨)

11.12 સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

11.0 ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસ પછી આપણે જાણીશુ કે.....

●કેમ્બ્રિજશાખાના ઈતિહાસકારોના વિચારો જાણી શકાશે.

- કેમ્બ્રિજશાખાના પ્રખર ઈતિહાસકાર અનિલ સીલના ગ્રંથોમાં રજૂ કરેલ ઈતિહાસને જાણી શકાશે.
- ભારતીય રાષ્ટ્રવાદી ઈતિહાસ સંઘર્ષને જાણી શકાશે.

11.1 ઈતિહાસલેખનની કેમ્બ્રિજ શાખા

ભારતમાં સામ્રાજયવાદીઓએ ભારતના ઈતિહાસને આલેખવાની શરૂઆત ૧૮મી સદીના ઉત્તરાર્ધથી કરી હતી. તેનું વિકસિત સ્વરૂપ એ કેમ્બ્રિજ ઈતિહાસલેખન હતું. તેઓ ભારતમાં આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંરચનાના રૂપમાં સંસ્થાનવાદને નકારે છે. તેમના મતે સંસ્થાનવાદ મુખ્યત્વે વિદેશી શાસનથી વિશેષ કશુંજ નથી. કેમ્બ્રિજ શાખાના મહત્વપૂર્ણ ઈતિહાસકારોમાં અનિલ સીલ અને ગૈલાધર અને તેમનુ શિષ્યમંડળ હતું.

કેમ્બ્રિજ શાખાના ઈતિહાસલેખનનું ક્ષેત્ર ભારતીય સ્વતંત્રતાના ઉદય પાછળ કોઈ નક્કર પરિબળોને જોતા નથી. પરિણામે તેઓ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રૂપે ભારતીય રાષ્ટ્રીય આંદોલનનો ભારતીય પક્ષ રજૂ કરવામાં પણ માનતા નથી. કેમ્બ્રિજ ઈતિહાસલેખન બ્રિટિશ સામ્રાજયવાદ વિરૂધ્ધ ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામને દશેરાના તહેવાર વખતે થતી નકલી પૂતળાની લડત માને છે. પ્રોફેસર બિપિનચંદ્રના મતે કેમ્બ્રિજ વિદ્વાનોનો પૂરેપૂરો દ્રષ્ટિકોણ દૂષિત છે.

11.2 કેમ્બ્રિજ શાખાના ઈતિહાસકારોના વિચારો

બ્રિટિશ ઈતિહાસકારો ભારતને બ્રિટિશ આગમન વખતે રાષ્ટ્ર બનવાની પ્રક્રિયામાં માનતા ન હતાં. તેમના મતે ભારત એ ધર્મો, જાતિઓ, સમુદાયોનો, સમુચ્ચય હતો. ભારતીય રાજયવ્યવસ્થાના વર્ગીકરણને આ ઈતિહાસકારો 'ભારતીય જાતિ' તરીકે નકારે છે. કેમ્બ્રિજ શાખાના ઈતિહાસકારો દ્રઢતાથી માનતા હતા કે, બ્રિટિશ શાસન પૂર્વે ભારતીયોની ઓળખાણ હિંદુ-મુસ્લિમ, બ્રાહ્મણ-બિનબ્રાહ્મણ, આર્ય, ભદ્રવર્ગ કે સુસંસ્કૃત લોકો અને તેવા સમૂહોરૂપે હતી. ભારતમાં જાતિ અને ધર્મ આધારિત સમૂહો રાજકીય સંગઠનોની આધારશીલા હતા. તેથી રાજકારણ પણ જાતિ અને ધર્મ આધારિત હતું અને રાષ્ટ્રવાદ તો તેનું આવરણ માત્ર હતું.

11.3 કેમ્બ્રિજ શાખાના ઈતિહાસકારોના નામ અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ

- **અનિલ સીલ**

અનિલ સીલ કેમ્બ્રિજ શાખાના મુખ્ય ઈતિહાસકાર છે. તેમણે ૧૯૬૮માં 'ઈમર્જન્સ ઓફ ઈન્ડિયન નેશનાલીઝમ' નામનો મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ લખ્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે દૂરથી જોવાથી જે રાજકીય સંઘર્ષ માલૂમ પડે છે તેનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે કે તે પોતાના પુરાણા સમુદાયોની સ્થિતિનું રક્ષણ કરી રહ્યા છે, કે તેમા સુધારો લાવી રહ્યાં છે. સીલના મતે આ જ કારણે ચીન, જાપાન અને મુસ્લિમ દેશો કરતાં ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ ભિન્ન હતો.

કેમ્બ્રિજ શાખાના ઈતિહાસકારો એ ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનના ઈતિહાસના ચોંકાવનારા તારણો રજૂ કર્યા છે. ઉદા. તરીકે તેઓ ભારપૂર્વક જણાવે છે કે ભારતીય રાષ્ટ્રીય આંદોલન લોક આંદોલન ન હતું. બલ્કે અભિજન સમુદાયોની જરૂરિયાતો અને હિતોની ઉપજ હતું. આ વર્ગોએ તેનો ઉપયોગ તેમના સંકીર્ણ સ્વાર્થો કે પોતાના સામુદાયિક હિતોના સ્વાર્થ માટે કર્યો હતો. આ ઈતિહાસકારોએ રાષ્ટ્રવાદી વિચારધારાને જનસમર્થન પ્રાપ્ત કરવા માટે અભિજન વર્ગએ યોજેલું કારસ્તાન ગણાવ્યું છે. રાષ્ટ્રવાદ વિશાળ જનતાનો લાભ ભદ્રવર્ગના હિતો માટે ઉપયોગમાં લીધેલું ઉપકરણ માત્ર હતું.

અનિલ સીલ અને ગેલાધરે સામ્રાજયવાદી ઈતિહાસશાખાથી પણ વિકસિત દ્રષ્ટિકોણ રજૂ કર્યો હતો. તેઓએ ભારતીય સ્વતંત્રતા આંદોલનની નેતાગીરીને દલાલોનો દરજ્જો આપ્યો હતો અને સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનને દલાલો વિકસાવનારી પ્રક્રિયામાં ખપાવી હતી. અનીલ સીલે નોંધ્યું છે કે ગાંધી, નહેરૂ અને પટેલ મુખ્ય મધ્યસ્થી હતાં. તેમના મતે ભારતીયોનું ભાગ્ય સત્તાની આ દલાલીથી પ્રભાવિત થયું હતું. ૧૯૧૮થી શરૂ થયેલી આ પ્રક્રિયામાં લોકો સાથે સંકળાયેલી સમસ્યાઓ જેવી કે યુધ્ધ, મુદ્રાસ્થિતિ, રોગચાળો, દુષ્કાળ અને મંદીનો સંસ્થાનવાદ સાથે સ્નાનસુતકનો ય સંબંધ ન હતો, પરંતુ ભારતીય નેતાઓએ જનતાની આંખમાં ધૂળ નાંખી તેનો ઉપયોગ બ્રિટિશ સામ્રાજયવાદ વિરૂધ્ધની સિધ્ધાંત વિહીન લડતમાં જનતાની ભાગીદારી મેળવવામાં કર્યો હતો. આમ, ઈતિહાસકારોનું આ જૂથ ભારતીય રાષ્ટ્રવાદી આંદોલનને સમાજ સંઘર્ષનું બહાનું માને છે. આ સંઘર્ષ ભારતીય ભદ્ર વર્ગ અને વિદેશી અભિજાત વર્ગ વચ્ચે પણ હતો. એ રીતે સામ્રાજયવાદ વિરોધી સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ અને સ્વતંત્ર રાજય સ્થાપનાની ભારતીયોને લડતના અસ્તિત્વ અને ઔચિત્ય બંનેને તેઓ ઉગ્રપણે નકારે છે.

- **પી. જે. માર્શલઃ બેંગલઃ ધ બ્રિટિશ બ્રિજહેડ, ઈસ્ટર્ન ઈન્ડિયા, ૧૭૪૦–૧૮૨૮, કેમ્બ્રિજ, ૧૯૮૭**

પી. જે. માર્શલ કેમ્બ્રિજ સ્કૂલના મહત્ત્વના ઈતિહાસકાર માનવામાં આવે છે. પી. જે. માર્શલ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની બંગાળમાં સ્થાપનાના ઉદાહરણ દ્વારા મુઘલ

સ્થાનિક શાસનમાંથી બ્રિટિશ વસાહતી શાસનમાં થયેલા પરિવર્તનને સમજાવે છે. તેમના મતે, ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને ૧૭૬૫માં દીવાની અધિકારો પ્રાપ્ત થયા અને રાજકીય સત્તાનું ઔપચારિક હસ્તાંતરણ થયું તે પહેલાં જ બંગાળ સતત આર્થિક અને નાણાકીય સંકટોમાં સપડાઈ ગયું હતું. આ સંકટોએ બ્રિટિશો માટે બંગાળ પર કબજો જમાવવો વધુ સરળ બનાવી દીધો. પી. જે. માર્શલ આ સંકટોના મુખ્ય કારણ તરીકે મુઘલ સામ્રાજ્યની સંકુચિત કાર્યપદ્ધતિ અને તેના નબળા શાસનને નહીં પરંતુ મરાઠાઓના આક્રમણોને દર્શાવે છે. તેઓ જણાવે છે કે ૧૭૪૦ના દાયકાથી બંગાળની અર્થવ્યવસ્થા મંદીમાં સપડાઈ. તેનું મુખ્ય કારણ મરાઠા આક્રમણો હતા, જેણે વેપાર અને ઉત્પાદનને ગંભીર રીતે અસર પહોંચાડી. પરિણામે બંગાળમાંથી યુરોપ તરફની નિકાસમાં ઘટાડો થયો, ચીજવસ્તુઓના ભાવ વધ્યા અને કિંમતી ધાતુઓ (બુલિયન)નો પ્રવાહ ઘટ્યો. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ યુરોપમાંથી સોનું-ચાંદી લાવવાને બદલે બંગાળની આવકનો ઉપયોગ કરીને એશિયામાં પોતાના વેપાર અને વસાહતોનો ખર્ચ ચલાવવાનું શરૂ કર્યું. માર્શલના મતાનુસાર, અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બંગાળની અર્થવ્યવસ્થામાં ફરી સુધારો જોવા મળ્યો. સ્થાનિક બજારોએ બંગાળમાંથી કંપની સરકાર દ્વારા કરવામાં આવેલી નિકાસમાં થયેલા મોટા વધારાને સફળતાપૂર્વક પ્રતિસાદ આપ્યો. માર્શલ વધુમાં દલીલ કરે છે કે કંપની દ્વારા વેપારીઓ, પુરવઠાકર્તાઓ અને કારીગરો પર લાદવામાં આવેલી પ્રતિકૂળ શરતોને કારણે તેમની કાર્યપરિસ્થિતિ ખરાબ થઈ હતી, છતાં બંગાળના વેપાર, કૃષિ અને ઉત્પાદનની મૂળભૂત રચના તૂટી પડી નહોતી. કંપનીએ રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ આ ક્ષેત્રો કાર્યરત રહ્યા અને ઉત્પાદન ચાલુ રાખ્યું. આમ, પી. જે. માર્શલ ૧૮ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં બંગાળની કથળતી જતી પરિસ્થિતિ માટે મરાઠાઓને કારણભૂત ગણે છે અને કંપની સરકારની દમનકારી નીતિઓનો બચાવ કરી તેની કાર્યપદ્ધતિથી આર્થિક સાતત્ય જળવાયું હોવાની દલીલ કરે છે.

- **જુડિથ એમ. બ્રાઉન**

જુડિથ એમ. બ્રાઉનને ભારતીય ઈતિહાસલેખનની "કેમ્બ્રિજ સ્કૂલ" સાથે સંકળાયેલા અગ્રગણ્ય ઈતિહાસકારોમાં ગણવામાં આવે છે. તેઓ આ સ્કૂલના મુખ્ય સ્થાપકોમાંના એક એવા અનિલ સીલના માર્ગદર્શન હેઠળ અભ્યાસ કરનાર ઈતિહાસકારોની પ્રથમ પેઢીના સભ્ય હતા. તેમનું પ્રારંભિક અને અત્યંત મહત્વપૂર્ણ પુસ્તક Gandhi's Rise to Power: Indian Politics 1915–1922 કેમ્બ્રિજ સ્કૂલની મુખ્ય વિશેષતાઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે. આ અભિગમમાં રાષ્ટ્રવાદી ભાવનાઓ કરતાં સ્થાનિક સ્તરના જૂથો, સ્વહિતલક્ષી જૂથો અને વહીવટી માળખાઓ પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

આ પુસ્તકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ સમજાવવાનો છે કે ગાંધીજીએ ચોક્કસપણે શું કર્યું, તેમણે કોના આધાર પર પોતાનું રાજકીય કાર્ય આગળ વધાર્યું, અન્ય રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓ સાથે તેમના સંબંધો કેવાં હતા અને તેઓ ભારતીય જાહેર જીવનમાં પોતાની ભૂમિકાને કેવી રીતે સમજતા હતા. સામાન્ય રીતે ગાંધીજીના ઉદયને તેમની કરિશ્માઈ લોકપ્રિયતા અને જનસમર્થનનું પરિણામ માનવામાં આવે છે, પરંતુ બ્રાઉન આ અર્થઘટનથી અલગ દલીલ કરે છે. તેમના મતે ગાંધીજીનો પ્રભાવ મુખ્યત્વે એવા સ્થાનિક નેતાઓનું વિશાળ જાળું ઊભું કરવાની તેમની ક્ષમતા પર આધારિત હતો, જેઓ તેમના માટે પોતપોતાના વિસ્તારોમાં લોકોનું સંગઠન કરતા હતા.

બ્રાઉનના મતે ગાંધીજીએ સ્થાનિક "પેટા-નેતાઓ" (સ્થાનિક આગેવાનો અને પહેલેથી અસ્તિત્વમાં રહેલા સત્તા-જાળાઓ)નો અસરકારક ઉપયોગ કરીને સમગ્ર ભારતમાં પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તૃત કર્યો. રાજકારણની આવી વ્યવહારુ કાર્યપદ્ધતિ, સ્થાનિક સત્તા-સંરચનાઓનો ઉપયોગ અને સ્વહિતલક્ષી વિચારધારા તે આ સ્કૂલના અભિગમની કેન્દ્રીય વિશેષતા માનવામાં આવે છે.

કેમ્બ્રિજ શાખાના ઈતિહાસલેખનમાં રાષ્ટ્ર, વર્ગ, જૂથબંધી, વિચારસરણી જેવી વિશ્લેષણની કક્ષાઓ જણાતી નથી. ઈતિહાસલેખનનો આ દ્રષ્ટિકોણ સાંસ્થાનિક શોષણ, અલ્પ વિકાસની સાથે ભારતીય ક્રાંતિકારીઓના આદર્શ અને ત્યાગને નકારે છે.

11.4 કેમ્બ્રિજ શાખાના ઈતિહાસ લેખનનું મૂલ્યાંકન

ડૉ. સર્વપલ્લી ગોપાલે કેમ્બ્રિજ શાખાના ઈતિહાસ લેખનનું મૂલ્યાંકન કરતાં તેઓ નોંધે છે કે, નેમિયર પર રાજકારણમાંથી બુધ્ધિને બહાર રાખવાનો આરોપ મૂકવામાં આવે છે, પરંતું કેમ્બ્રિજ વિદ્વાનો એનાથી એક ડગલું આગળ વધી તેમણે ભારતીય સ્વતંત્રતા આંદોલનથી દિમાગને તો દૂર રાખ્યું જ સાથે શાલીનતા, ચારિત્ર્ય, ઈમાનદારી અને નિઃસ્વાર્થ પ્રતિબધ્ધતાને પણ બહાર મૂકી હતી. ટૂંકમાં, કેમ્બ્રિજ શાખાનું ઈતિહાસનું વિશ્લેષણ મજૂરો, ખેડૂતો, નિમ્ન મધ્યમ વર્ગ અને મહિલાઓની જાગ્રત અને સક્રિય સામ્રાજયવાદ વિરોધી ભૂમિકાને સ્વીકારતું નથી. તેઓ ઉપરોકત વર્ગોને કે પોતાની જરૂરિયાતો અને હિતોને કલ્પના ન કરતાં બાળકો કે મુકબધિરોમાં ખપાવે છે.

ટૂંકમાં, કેમ્બ્રિજ શાખાનું ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનને લગતું વિશ્લેષણ પૂર્વગ્રહો અને ઈર્ષાથી ભરેલું હતું. અગાઉના કોઈપણ વિદેશી ઈતિહાસલેખન કરતાં તે આંત્યતિક અને નિમ્ન કક્ષાનું હતું. **જેને ઈતિહાસ લેખન શૈલી કહેવા કરતાં ભારતના મહાન સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ વિરૂધ્ધ આરોપનામું કહેવું જ ઉત્તમ ગણાશે.**

● તમારી પ્રગતિ ચકાસો. (૧)

(અ) નીચેનાં પ્રશ્નોનાં જવાબ આપો.

(૧)કેમ્બ્રિજ શાખાના ઈતિહાસકારોનાં વિચારોનું મૂલ્યાંકન કરો.

---

(૨)કેમ્બ્રિજ શાખાનાં મુખ્ય ઈતિહાસકાર કોણ હતાં ? તેમણે લખેલ પુસ્તકની વિગતો આપો.

---

(૩) અનિલ સીલ અને ગેલાધરે રજૂ કરેલાં વિચારો વ્યક્ત કરો.

(બ) ખાલી જગ્યા પુરો.

(૧)કેમ્બ્રિજ શાખાનાં મહત્વપૂર્ણ ઈતિહાસકાર ..... અને .....નાં નામ મુકી શકાય.

(૨)અનિલ સીલે ઈમર્જન્સ ઓફ ઈન્ડિયન નેશનાલીઝમનો ગ્રંથ .....માં લખ્યો.

(૩)..... શાખાના ઈતિહાસકારો માને છે કે, ભારતીય રાષ્ટ્રીય આંદોલન લોક આંદોલન ન હતું.

(ક) ચાવીરૂપ શબ્દો.

- રાષ્ટ્રવાદ- રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની વફાદારી નિભાવનાર
- ભદ્રવર્ગ-ઉચ્ચવર્ગ, શિક્ષિત વર્ગ
- સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન -અંગ્રેજોથી આઝાદ થવા માટેની સામૂહિક લડત

11.5 એનાલ્સ શાખા

11.5.1 ઉદ્દેશ્યો :

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસ બાદ આપ જાણી શકશો...

- આધુનિક ભારતીય ઈતિહાસ લેખનમાં એનાલ્સ શાખાનો દ્રષ્ટિકોણ
- ભારતીય એનાલ્સ શાખાની વિશેતાઓ.
- પ્રમુખ એનાલ્સ શાખાના ઈતિહાસકારોની લેખન પ્રવૃત્તિ
- એનાલ્સ શાખાના અન્ય ઈતિહાસકારો અને તેમનું લેખનકાર્ય
- એનાલ્સ શાખા લેખનના ગુણ દોષો.

11.5.2 પ્રસ્તાવના :

ઈ.સ. ૧૭૮૯ની ફ્રેન્ચ ક્રાંતિ દરમિયાન ફ્રાન્સનાં તત્વ ચિંતકો વોલ્ટર અને મોન્તસ્ક્યુ એ ઈતિહાસની રાજકીય વિભાવનાને જબરદસ્ત પડકાર આપ્યો હતો. ૧૮મી સદીના અભિનવ ઈતિહાસે જીવનશૈલી, આચાર-વિચાર, પરંપરાઓ પર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. જે જનસમુદાયના ઈતિહાસ સાથે સંકળાયેલું હતું. તેમણે સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક વિકાસના વ્યાપક પ્રતિમાનોને પણ રેખાંકિત કર્યું હતું. મનુષ્યના સમગ્ર અને સમૃધ્ધ ઈતિહાસની દિશામાં પહેલ કરનારા આ ફ્રેન્ચ ઈતિહાસકારો ઉપરાંત લુસિયન ફેબ્રે અને માર્ક બ્લાંશ (સ્ટ્રિઠા મ્ર્ઁમષ્ઠર) પણ હતાં.

૧૯૨૯માં પેરિસમાં 'દિ એનલ્સ' ્રી છહહટ્ઠઙ્મીજ) શીર્ષકથી ઈતિહાસના જર્નલનો પ્રારંભ થયો. તેની સાથે એનાલ્સ શાખાના ઈતિહાસ લેખનનો પ્રારંભ થયો હોવાનું માનવામાં આવે છે. એનાલ્સ શાખાના સ્થાપક ઈતિહાસકારોમાં હેનરી બર, લુસે ફેબ્રે અને માર્ક બ્લાંશનો સમાવેશ થાય છે. તેમની પ્રેરણાનો સ્રોત પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ વિચારક ઈમાઈલ દર્ખાઈમ હતો.

11.6 એનાલ્સ શાખાની વિશેષતાઓ

ઈતિહાસલેખનના ક્ષેત્રે એનાલ્સ શાખાની મહત્ત્વપૂર્ણ વિશેષતા એ છે કે તેના સ્થાપકો ઈતિહાસની કોઈપણ પરંપરાગત કે પૂર્વે પ્રચલિત પરંપરાથી જુદાં રહીને સમગ્ર ઈતિહાસલેખન પર જોર આપ્યું હતું. તેમણે ઈતિહાસને રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક અને આર્થિક બાબતો જેવાં વિશાળ ફલક પર જોવાને બદલે ઈતિહાસમાં નાની નાની બાબતો પર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. ઉદા. તરીકે વ્યાપારી માર્ગો, વાહન-સંદેશાવ્યવહારના સાધનો, મોસમ, ભૂગોળ, કૃષિ, વ્યાપાર, યુધ્ધની પધ્ધતિઓ,

રીતિરિવાજ, ખાનપાન, રહેણી-કરણી, બોલચાલ, વસ્ત્રોની બદલાતી રૂચિ વગેરે જેવી અનેક બાબતોને ઉજાગર કરી છે.

એનાલ્સ શાખાના ઈતિહાસકારોએ ઈતિહાસ સંશોધન અને લેખનની મૌલિક પદ્ધતિ વિકસાવી હતી. તેઓએ ઈતિહાસને સમૃદ્ધ અને તાજગીસભર બનાવવા માટે સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ભૂગોળ, કાયદા વગેરે જેવા વિષયોની મદદ લીધી હતી. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ઈતિહાસની સંશોધન પ્રક્રિયાને સમૃધ્ધ બનાવી ઈતિહાસના કાર્યક્ષેત્રને વિકસાવવાનો હતો. એનાલ્સ શાખાના પ્રયત્નોને બીરદાવતા ટેવર રોપરે લખ્યું છે કે ૨૦મી સદીના ઈતિહાસ અધ્યયન પર સૌથી વધુ પ્રભાવ એનાલ્સ શાખાનો હતો.

એનાલ્સ પરંપરામાં ઈતિહાસને કાઈ વિશિષ્ટ વિચારધારાનું બંધન, ઈતિહાસના કોઈ વિશિષ્ટ સિધ્ધાંતનું પ્રતિપાદન, ઈતિહાસનું કોઈપણ પ્રકારનું વિભાજન સ્વીકાર્ય નથી. તેઓ સમગ્ર ઈતિહાસલેખનમાં વિશ્વાસ ધરાવતાં હતાં અને વધુમાં વધુ હકીકતો કે પૂરાવાઓ ભેગા કરવા પર ભાર મૂક્યો છે. તેઓ પોતાને ભૌતિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓથી નિરપેક્ષ રહી માત્ર ઘટનાઓના કાલક્રમાનુસાર લેખનમાં માનનારાં ઈતિહાસકારોની શ્રેણીથી પણ જુદાં ગણે છે. તેમની સમજ મુજબ ઈતિહાસની નાની કે મોટી ઘટનાઓના સમગ્ર અધ્યયનમાં રૂચિ રાખી એ ઘટનાઓના પારસ્પરિક સબંધ સમજવા જોઈએ. આમ, તેઓ ઈતિહાસને માનવજાતિનું વિજ્ઞાન માને છે.

એનાલ્સ પરંપરા મુજબ માનવ જાતને માત્ર આર્થિક સમુદાય, ધાર્મિક કે સામાજિક પરિસ્થિતિ જ પ્રભાવિત નથી કરતી, ભૌગોલિક, પ્રાકૃતિક અને મોસમી કારણો પણ માનવજીવનને પ્રભાવિત કરે છે. તેમના મતે ઈતિહાસ અધ્યયનનાં સૈદ્ધાંતિક તત્ત્વો નીચે મુજબ છે.

(૧) ઈતિહાસને તેની સમગ્રતામાં જ સમજી શકાય, માનવકાર્યનું જીવંત અધ્યયન પણ બૃહદ ઈતિહાસનું સૂક્ષ્મ અંગ છે.

(૨) એનાલ્સ શાખાના ઈતિહાસકારોની કૃતિઓ મહદઅંશે અનુભવ પરક છે. તેમનું મુખ્ય વ્યાવસાયિક દાયિત્વ વ્યક્તિગત ઈચ્છાઓને સમજવાનું છે.

(૩) મનુષ્યના કાર્યો વ્યક્તિગત રીતે સ્વતંત્ર નહિ પણ બાહ્ય પરિબળોથી પ્રભાવિત રહે છે.

(૪) માનવીના કાર્યો તેની આંતરિક પ્રેરણામાંથી પેદા થાય છે જેને બાહ્ય પરિબળો સીમાબધ્ધ કરે છે.

(૫)ઈતિહાસકારનું મુખ્ય કાર્ય મનુષ્યના કાર્યો અને તેનાં આંતરીક કાર્યકરણના સંબંધમાં સમજવાનું છે. જો એ શક્ય ન બને તો બાહ્ય પરિબળોના સાપેક્ષમાં માનવકાર્યોને પૂર્વગ્રહ વિના સમજવાં જોઈએ. આ માટે જરૂર પડે તો સામાજિક, ભૌતિક તથા જીવવિજ્ઞાનની પણ મદદ લેવી જોઈએ.

(૬) તેઓ માર્કસવાદીઓ અને સામાજિક ડાર્વિનવાદીઓની જેમ માત્ર પરિવર્તનમાં જ આસ્થા રાખતાં નથી. તેઓ વ્યક્તિગત ઈચ્છા અને વ્યવહારના સ્થાને સામુહિક વ્યવહાર પર ભાર મૂકે છે.

એનાલ્સ શાખાની પ્રમુખ વિશેષતા એ છે કે તેણે ઈતિહાસને વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોયો છે, ઈતિહાસના અધ્યયનમાં વિજ્ઞાન અને સામાજિક વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અંતિમ નિષ્કર્ષ પર પહોંચવા માટે લીધો છે. પરિવર્તન સમગ્ર વિશ્વના સંશોધકોને પસંદ પડ્યું હતું. કોઈ સિધ્ધાંત નહી, ન કોઈ દર્શન, માત્ર ઈતિહાસ અને સમગ્રલક્ષી ઈતિહાસ એ એનાલ્સ શાખાની ઈતિહાસની સમજ છે. આ શાખા સાથે લુસે ફેબ્રે, માર્ક બ્લાંશ, ફર્નેલ્ડ બ્રોડેલ, ફેડમેન, લે રાય લાદુરી, ફેરો લીયુલિયટ જેવા ઈતિહાસકારોના નામો સંકળાયેલા છે. એનાલ્સ ઈતિહાસલેખન પરંપરાનો ફ્રાન્સ ઉપરાંત અમેરીકા, રશિયા, ઈટાલી, રોમાનિયા, પોર્ટુગલ સાથે ભારત પર પણ પ્રભાવ પડ્યો હતો. કેટલાકના મતે ભારતીય ઈતિહાસકાર અમલેશ ત્રિપાઠીનો ગ્રંથ 'ધ એકસ્ટ્રીમિસ્ટ ચેલેન્જ' એનાલ્સ શાખાથી પ્રભાવિત છે. એનાલ્સ શાખાથી પ્રભાવિત ઘણા આર્થિક અને સામાજિક ઈતિહાસના સંશોધન સામયિકો પણ પ્રકાશિત થઈ રહ્યાં છે.

એનાલ્સ શાખાની સ્થાપનાના બીજા પરોક્ષ રીતે પ્રત્યક્ષવાદી સંશોધન પ્રક્રિયામાં જોઈ શકાય તેમ છે. ઈમાઈલ દર્ખાઈમને પ્રત્યક્ષવાદના ઓગસ્ટ કોમ્તેનો ઉત્તરાધિકારી ગણવામાં આવે છે. દર્ખાઈમની વિચારધારા પર કોમ્તના પ્રત્યક્ષવાદનો ઘણો પ્રભાવ હતો. તેણે પોતાની વિચારધારામાં પ્રત્યક્ષવાદને વધુ પરિષ્કૃત કરી સમૂહવાદ (Agelecism) ને મહત્ત્વ આપ્યું હતું. સમૂહવાદનો સમાજશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત સામાજિક ઘટનાઓના નિર્ધારણમાં વ્યક્તિની અપેક્ષાએ સમૂહને પ્રાથમિકતા આપે છે. ઈ.સ.૧૮૯૮માં દર્ખાલમે પ્રકાશિત કરેલ સમાજશાસ્ત્રની એલ. એની સોશિયોલોજિકયુ (L Anne Sociologique) ને પ્રત્યક્ષવાદ અને એનાલ્સ શાખા વચ્ચે જોડતી કડી ગણવામાં આવે છે. આ પત્રિકાએ ફ્રાન્સમાં સમાજશાસ્ત્રને સ્વતંત્ર રૂપ આપવાની સાથે ત્યાંના બૌદ્ધિક વાતાવરણમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તનો પણ આણ્યાં

હતાં. એનાલ્સ શાખાના ઈતિહાસલેખન પર આ સામયિકનો પ્રભાવ હોવાનું માનવામાં આવે છે. સમાજશાસ્ત્રના અધ્યયનમાં જે પધ્ધતિનો ઉપયોગ દર્ખાઈમે કર્યો તે જ પદ્ધતિનો એનાલ્સ શાખાના ઈતિહાસકારોએ ઈતિહાસના અધ્યયનમાં કર્યો હતો. ઉદા. તરીકે પદ્ધતિશાસ્ત્રમાં અન્ય સામાજિક વિજ્ઞાનની પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ. ટૂંકમાં, એનાલ્સ શાખાના ઈતિહાસ લેખન પર સમાજશાસ્ત્રી ઈમાઈલ દર્ખાઈમના વૈજ્ઞાનિક વિચારોની ઊંડી અસર હતી. દર્ખાઈમે સમાજશાસ્ત્રીય અધ્યયનમાં અપનાવેલા વિચારોને એનાલ્સ શાખાના ઈતિહાસકારોએ ઈતિહાસમાં લાગુ પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એનાલ્સ, શાખાનો ઈતિહાસકાર હેનરી બર, ઈકોલ નોર્મલ અકાદમીમાં ઈર્ખાઈમનો સહાધ્યાયી અને લુસે ફેબ્રે તેનો વિદ્યાર્થી હોવાથી આ માન્યતાને બળ મળે છે.

11.7 એનાલ્સ શાખાના મુખ્ય ઈતિહાસકારો

ઈ.સ.૧૯૨૯માં ફ્રાંસમાં 'Annaled D Histoire Economiqueet Sociale' નામનું સામયિક શરૂ થયું હતું, ૧૯૪૭ થી આજ સામયિકને 'Annales Economics, Sociales, Civilizations' નામથી ચલાવવામાં આવ્યું. આ પ્રક્રિયા અને એનાલ્સ ઈતિહાસલેખન પરંપરાને આગળ ધપાવી હતી. તેના મુખ્ય ઈતિહાસકારોનું પ્રદાન નીચે મુજબ છે.

●હેનરી બર :

હેનરી બરના ઈતિહાસદર્શનનો પ્રેરણાસ્ત્રોત સમાજશાસ્ત્રી ઈમાઈલ અને તેનું જર્નલ હતું. તે ફ્રાંસમાં એનાલ્સ શાખાના સંસ્થાપકો પૈકીનો એક હતો. એનાલ્સ પરંપરાના એક ઈતિહાસકાર ફર્નેન્ડ બ્રોડલેએ હેનરી બરને 'Bit of the Annales' તરીકે ઓળખાવ્યો છે. હેનરી બરે ૧૮૯૮માં તેણે મુખ્ય કૃતિ Synthesis of Historical Knowledge : Essay on the Future of Philosophy નું સર્જન કર્યું. તેણે આ ઈતિહાસમાં તમામ પ્રકારના સ્ત્રોતો અને વિચારોનો પ્રયોગ કર્યો. તેનો ઉદ્દેશ ઈતિહાસના અધ્યયન-સંશોધનમાં નવી ઊંચાઈ હાંસલ કરવા વ્યર્થ સ્ત્રોતો અને વિચારોથી ઈતિહાસને જુદો પાડવાનો હતો.

હેનરી બરનું ઈતિહાસલેખનમાં મહત્વપૂર્ણ પ્રદાન એ છે કે તેણે સૌપ્રથમ વાર જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ જેવી કે સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક, ધાર્મિક, વૈજ્ઞાનિક, નીતિશાસ્ત્રને સમગ્રતાથી લખવા માટેનો વિચાર કર્યો હતો. તેણે ઈતિહાસલેખનના પ્રચલિત ખ્યાલોને ફગાવી સમગ્રલક્ષી ઈતિહાસ લેખન પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કર્યું. જેણે

પરંપરાવાદી અને રૂઢિચુસ્ત ઈતિહાસલેખન સામે પડકારજનક સ્થિતિ ઊભી કરી હતી. તેનું અધુરુ કાર્ય બ્લાંશ અને લુસે ફેબ્રેસે આગળ ધપાવ્યું હતું.

- **માર્ક બ્લાંશ (Mark Bloch) (૧૮૮૬-૧૯૪૪) :**

લિયોપોન્ડ બેન્જામીન માર્ક બ્લાંશનો જન્મ લિયોસનાં યહુદી પરિવારમાં થયો હતો. તેણે પ્રથમ વિશ્વયુધ્ધ દરમિયાન ફ્રેન્ચ સેનામાં નોકરી કરી અનેક સન્માનો પ્રાપ્ત કર્યા હતાં. ૧૯૧૯માં તે સ્ટ્રોબર્ગમાં મધ્યકાલીન ઈતિહાસ વિભાગનો અધ્યક્ષ બન્યો હતો. ૧૯૩૬માં ઓગોન યુનિવર્સિટીમાં આર્થિક ઈતિહાસ વિભાગનું અધ્યક્ષપદ હતું. બીજા વિશ્વયુધ્ધમાં પણ તે ફ્રાન્સની સેનામાં જોડાયો હતો. ૧૯૪૩માં તેણે જર્મની વિરૂધ્ધના આંદોલનમાં ભાગ લીધો હતો. તેની ધરપકડ કરી ૧૯૪૪માં મૃત્યુંદંડ આપવામાં આવ્યો હતો. માર્ક બ્લાંશ દેશભક્ત, સૈનિક અને વિદ્વાન ઈતિહાસકાર હતો. તેના જીવનમાં ભૂતકાળ વર્તમાન કરતાં અલગ ન હતો. ઉદાર ગુણો ધરાવતો બ્લાંશ બીજા વિશ્વયુધ્ધ પછીની પેઢી માટે સશક્ત પ્રતિક બની રહ્યો હતો.

એનાલ્સ શાખાનો મુખ્ય ઈતિહાસકાર માર્ક બ્લાંશ ઈતિહાસકારનો પુત્ર હતો. ઈતિહાસનું અધ્યયન અને સંશોધનનો વારસો તેનામાં પણ ઉતર્યો હતો. તત્કાલીન ફ્રાન્સના બૌધ્ધિક વાતાવરણ અને એનાલ્સ પરંપરાના સથવારે તેણે ઈતિહાસની ઉત્તમ કૃતિઓની રચના કરી હતી. ૧૯૨૯-૩૦માં તેણે ફ્રેન્ચ રૂરલ હિસ્ટરી નામનો ગ્રંથ પ્રકાશિત કર્યો હતો. તેમાં ૧૭૮૯ની ફ્રેન્ચ ક્રાંતિને અંતરપટને બદલે નિરંતરતાના પ્રતીક સમાન ગણાવી હતી. અતીતના પુનઃ અભ્યાસને પણ તે નિરંતરના પ્રક્રિયાના અંગ સમાન ગણે છે. તેની ઉત્તમ કૃતિ 'ધિ હિસ્ટોરીઅન્સ ક્રાફ્ટસ' છે. જેમાં તે તેના પુત્રના મુખમાંથી ઊઠેલો પ્રશ્ન 'ઈતિહાસનો ઉપયોગ શો છે ?' નું નિરાકરણ બતાવે છે.

માર્ક બ્લાંશ પુરાતન અને ઐતિહાસિક સંશોધનની પરંપરાગત પધ્ધતિઓ પર સંપૂર્ણ નિર્ભર ન હતાં. પરંતુ તેને ભૂગોળ અને સામૂહિક મનોવિજ્ઞાનમાં રૂચિ હતી. તેણે સમાજશાસ્ત્રની સંશોધન પદ્ધતિની સટીકતા અને ભાષા સંતુલન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પુરાતત્વ, કૃષિ અર્થવ્યવસ્થા, નકશા વિજ્ઞા, લોકકથા તથા ભાષાશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યુ તથા ઈતિહાસ સંશોધનમાં આર્થિક સિદ્ધાંત અને આંકડાકીય પદ્ધતિઓનો પ્રયોગ કર્યો હતો. ઈતિહાસલેખનમાં તુલનાત્મક અને પ્રતિગામી એમ બંને પ્રકારની પધ્ધતિઓનો સૌ પ્રથમ ઉપયોગ કરનાર ઈતિહાસકાર માર્ક બ્લાંશ હતો. તેની અન્ય ઐતિહાસિક કૃતિઓમાં ધિ આઈલેન્ડ ઓફ ફ્રાન્સ, પેરીસ એન્ડ દ ફાઈલ સરાઉન્ડીગ ડિપાર્ટમેન્ટ (૧૯૧૩) દ રોયલ ટચ (૧૯૨૪), કિંગ્સ એન્ડ સપર્સઃ એ ચેપ્ટર ઓફ કેપેરિયન હિસ્ટરી, દ ફ્રેન્ચ રૂરલ હિસ્ટરી : એન એસે ઓન ઈટ્સ બેઝિક કેરેક્ટરિસટિકસ

(૧૯૨૧), ફયુડલ સોસાયટી (૧૯૨૬) દ હિસ્ટોરીઅન્સ ક્રાફ્ટ્સ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આર્થર માર્વિકે હિસ્ટોરીઅન્સ ક્રાફટસ પુસ્તકને – ઈતિહાસમાં વ્યક્તિગત આસ્થાના અત્યંત માનવીય પ્રમાણ અને યુદ્ધ દરમિયાન ઐતિહાસિક લેખનની ઉન્નત ધારાનું ઘોષણાપત્ર ગણાવ્યું છે. માર્ક બ્લાંશ ૧૯૨૯માં એનાલ્સ જર્નલના સંપાદક બન્યાં હતાં. ટૂંકમાં, એનાલ્સ ઈતિહાસલેખનનાં વિકાસમાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ યોગદાન માર્ક બ્લાંશનું હતું.

•ફર્નેલ્ડ બ્રોડેલ (Fernand Braudel) (૧૯૦૨-૧૯૮૫) :

એનાલ્સ શાખાના ઈતિહાસ લેખનને આગળ ધપાવવામાં ફર્નેલ્ડ બ્રોડેલનું નામ મહત્ત્વનું છે. તેનો જન્મ પૂર્વ ફ્રાન્સમાં ઈ.સ.૧૯૦૨માં થયો હતો. પિતા ગણિતશાસ્ત્રી હોવા છતાં તેની રૂચિ ઈતિહાસમાં હતી. તેથી તેણે પોતાની કારકિર્દી ઈતિહાસના શિક્ષક તરીકે શરૂ કરી હતી. ઈતિહાસના શિક્ષક તરીકેના અનુભવના આધારે તેણે ઈતિહાસના વણખેડાયેલા પાસાંઓ તરફ નજર દોડાવી હતી. બ્રોડેલે એ તેનું કાર્યક્ષેત્ર ફ્રાન્સ, જર્મની, સ્પેન અને ભૂમધ્ય સમુદ્રના ઈતિહાસ પર કેન્દ્રીત કર્યુ હતું. જેમાં ૧૬મી સદીના સ્પેનના રાજા ફિલીપ બીજાના સમયના ભૂમધ્ય સાગરના ઈતિહાસ પર પ્રથમ નજર દોડાવી હતી. જે 'મિડિટેરેનિયન એન્ડ દ મિડિટેરેનિયન વર્લ્ડ ઈન દ એઈઝ ઓફ ફીલીપ-૨ તરીકે પ્રસિધ્ધ થયું છે. આ ગ્રંથ લખતાં તેને ૨૦ વર્ષનો સમય લાગ્યો હતો.

ભૂમધ્ય સાગરનો ઈતિહાસ લખવા માટે બ્રોડેલ અથાક પરિશ્રમ કર્યો હતો. સંશોધન પ્રક્રિયા દરમિયાન તેણે પુષ્કળ ધૈર્ય અને શ્રમસાધના કરી હતી. બીજા વિશ્વયુધ્ધ દરમિયાન (૧૯૩૯-૧૯૪૫) જર્મનોના હાથે કેદ થયો હતો. જેલવાસ દરમિયાન સમયનો સદુપયોગ બૌદ્ધિક મંથન અને લેખનમાં કર્યો હતો. બ્રોડેલની ભૂમધ્ય સાગરનો ઈતિહાસ એક ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ છે. જે તેની જેલવાસ દરમિયાનના અથાગ પ્રયત્નોનું સુખદ પરિણામ હતું. જેમાં તેણે પ્રાપ્ત સ્ત્રોતોનો મંથર ગતિએ અને ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરી યાદશક્તિના બળે લેખનકાર્ય શરૂ કર્યું. ભૂમધ્ય સાગરનો ઈતિહાસ એનાલ્સ શાખાનું પણ મહત્વપૂર્ણ પુસ્તક છે. આ ગ્રંથના પ્રકાશન પછી બોડેલ તેની વ્યવસાયી કારકિર્દીમાં ફ્રાન્સના મહત્વના ઈતિહાસકાર તરીકે પ્રસ્થાપિત થયો હતો.

મેડિટેરનિયન લેખનમાં તેણે અનેક પ્રકારની આંકડાકીય માહિતી પ્રાપ્ત કરી હતી. જેમાં વ્યાપાર, કર, ભાવ, મજૂરી, વજન, સોના ચાંદી, નદી-નાળા, પર્વત, ઋતુઓ, વાતાવરણ, ભૂગોળ વગેરેના સમાવેશ થતો હતો. ઈતિહાસના નિષ્કર્ષો તારવવામાં આંકડાકીય પધ્ધતિનો ઉપયોગ બ્રોડેલ દ્વારા શરૂ થયેલી નવીન વિદ્યા હતી.

તેણે ભૂગર્ભીય ઈતિહાસલેખન તરફ લોકોનું ધ્યાન આકર્ષિત કરી. એનાલ્સ શાખાના ઈતિહાસલેખનમાં નવો આયામ ઉમેર્યો હતો. તેણે પોતાના પૂરોગામીઓ જેવાં કે હેનરી બર, માર્ક બ્લાંશ, લુસે ફેબ્રેની ઈતિહાસલેખનની પરંપરાને સ્થાયી કરી હતી.

11.8 એનાલ્સ શાખાના અન્ય ઈતિહાસકારો

બ્રોડેલ, ફેબ્રે, માર્ક બ્લાંશ એનાલ્સ શાખાના પહેલી પેઢીના ઈતિહાસકાર હતાં. બ્રોડેલના પુસ્તક મેડિટેરેનિયન એ ઈતિહાસના વિકાસમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું હતું. પીટર બર્ડ;૧૯૫૦ પછીના દશકાના યુરોપીયન ઈતિહાસકારો તેનાથી પ્રભાવિત હોવાનું નોંધે છે. તેણે ઈટાલી, સ્પેન, પોલેન્ડ, બ્રિટન અને અમેરીકામાં અનેક ઈતિહાસકારોને નવીન પધ્ધતિએ વિચારવા તથા સંશોધન કરવા માટે પ્રેરિત કર્યા હતાં.

એનાલ્સ શાખામાં પાછળથી ઘણાં મહત્વપૂર્ણ ઈતિહાસકારો પેદા થયા હતાં. જેમાં સૌથી મોખરે પિયરે ગાઉનું નામ છે. તેણે બ્રોડેલની પેઠે એટલાન્ટીક સમુદ્રને તેના અભ્યાસનો વિષય બનાવ્યો હતો. તેનો આ ગ્રંથ ૧૨ ખંડોમાં (૧૯૫૫-૬૦) વિભાજીત છે તે સિવાય 'દ પેઝન્ટસ ઓફ દ લેંગ્લેડોક (૧૯૬૬) નામની કૃતિ પણ લખી હતી. તે પછીનો મહત્વનો ઈતિહાસકાર રોબર્ટ મેંડાઉ હતો. તેણે ઈન્ટ્રોડકસન ટુ મોર્ડન ફ્રાન્સ : ૧૫૦૦-૧૬૪૦(૧૯૬૧)' નામનો મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ લખ્યો છે.

11.9 સારાંશ

એનાલ્સ શાખાનું ઈતિહાસલેખન શ્રમ સાધ્ય છે. વળી તે એકલ દોકલ ઈતિહાસકારનું કર્તુત્વ બનવાને બદલે ઈતિહાસકારોના સમૂહનું સર્જન છે. તેમણે ઈતિહાસને સીમાઓમાં ન બાંધીને ઈતિહાસ તત્ત્વનું રક્ષણ કર્યું હતું. આ શાખાના ઈતિહાસકારોએ વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા અને શ્રમસાધ્ય પધ્ધતિથી ઈતિહાસને ઊંડાણપૂર્વક શોધવા પર ભાર મૂક્યો હતો. આંતરશાસ્ત્રીય અભિગમના હિમાયતી હોવા છતાં તેઓ ઈતિહાસમાં કોઈ મૂળભૂત પરિવર્તન ઈચ્છતા ન હતાં. તેમનો મૂળ ઉદ્દેશ ઈતિહાસ સંશોધન પધ્ધતિને સમૃદ્ધ કરી ઈતિહાસના દાયરાને વિસ્તારવાનો હતો. એનાલ્સ ઈતિહાસલેખન શાખાએ ઈતિહાસને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન અપાવવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો. ટૂંકમાં ઈતિહાસલેખનના ઈતિહાસમાં એનાલ્સ ઈતિહાસ લેખન શાખા મહત્વપૂર્ણ મુકામ છે.

11.10 તમારી પ્રગતિ ચકાશો (૨)

(અ) લાંબા પ્રશ્નોનાં જવાબ આપો.

(૧) ઈતિહાસલેખનના ક્ષેત્રે એનાલ્સ શાખાની વિશેષતાઓ જણાવો.

---

(૨) એનાલ્સ શાખાના મુખ્ય ઈતિહાસકારો આપેલ ઈતિહાસનું પ્રદાન સમજાવો.

---

(૩) એનાલ્સ શાખાના અન્ય ઈતિહાસકારોની લેખન પ્રવૃતિની ચર્ચા કરો.

(બ) ખાલી જગ્યા પૂરો.

(૧).....કાંતિ દરમ્યાન વોલ્ટરે અને મોનસ્કયુએ ઈતિહાસની રાજકીય વિભાવનાને પડકાર આપ્યો.

(૨)૧૯૨૯માં પેરિસમાં ..... શીર્ષકથી ઈતિહાસના જર્નલ નો આરંભ થયો.

(૩)દેવર રોપરે લખ્યુ કે, ૨૦મી સદીના ઈતિહાસ અધ્યયન પર સૌથી વધુ પ્રભાવ ..... શાખાનો હતો.

(૪)એનાલ્સ શાખાના ઈતિહાસ લેખન પર સમાજશાસ્ત્રી .....ના વૈજ્ઞાનિક વિચારોની અસર હતી.

(૫) Synthesis of Historical Knowledge : Essay on the Future of Philosophy - નામનો ગ્રંથ ..... લખ્યો.

(૬)..... નો જન્મ લિયોસનાં યહુદી પરિવારમાં થયો.

(૭)માર્ક બ્લાંશ .....માં એનાલ્સ જર્નલના સંપાદક બન્યાં હતાં.

(૮)ફર્નેલ્ડ બ્રોડેલનો જન્મ .....માં થયો હતો.

(૯)ફર્નેલ્ડ બ્રોડેલને 'મિડિટેરેનિયન એન્ડ દ મિડિટેરેનિયન વલ્ડ ઈન દ એઈઝ ઓફ ફિલીપ-૨' નામનો ગ્રંથ લખતાં ..... વર્ષ લાગ્યાં હતાં.

(૧૦).....ઈન્ટ્રોક્સન ટુ મોર્ડન ફ્રાન્સ નામનો ગ્રંથ લખ્યો.

11.11 તમારી પ્રગતિ ચકાસોનાં જવાબો. : (૧) (૨)

(૧) (કેમ્બ્રિજ શાખા)

(બ) (૧) અનિલ સીલ અને ગૈલધર (૨) ઈ.સ. ૧૯૬૮ (૩) કેમ્બ્રિજ

(૨) (એનાલ્સ શાખા)

(બ) ખાલીજગ્યા પુરો.

(૧) ફ્રાન્સ (૨) દિ એનલ્સ (૩) એનાલ્સ (૪) ઈમાઈલ દર્ખાલમ (૫) હેનરી બરી

(૬) માર્ક બ્લાંશ (૭) ૧૯૨૯ (૮) ૧૯૦૨ (૯) ૨૦ (૧૦) રોબર્ટ મોકાઉ

11.12. સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

(૧) (કેમ્બ્રિજ શાખા)

- ડૉ. રમણલાલ ક. ધારૈયા – ઈતિહાસનું વિજ્ઞાન અને ઈતિહાસ લેખન અભિગમ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ
- પરીખ રસીકલાલ છોટાલાલ - ઈતિહાસ, સ્વરૂપ અને પધ્ધતિ, અમદાવાદ, ૧૯૬૯
- બુધ્ધ પ્રકાશ – ઈતિહાસ દર્શન, નઈ દિલ્લી, ૧૯૬૨
- શર્મા, રામવિલાસ – ઈતિહાસ દર્શન, નઈ દિલ્લી, ૧૯૯૫

(૨) (**એનાલ્સ શાખા**)

- કોલિંગવુડ આર.જી. : ધી આયડિયા ઓફ હિસ્ટ્રી, ન્યુયોર્ક, ૧૯૯૪
- બુધ્ધ પ્રકાશ : ઈતિહાસ દર્શન, ઈલાહાબાદ, ૧૯૬૨ (હિન્દી ગ્રંથ)
- શર્મા રામવિલાસ : ઈતિહાસ દર્શન, નઈ દિલ્લી, ૧૯૯૫ (હિન્દી ગ્રંથ)
- ડૉ. રમણલાલ ક. ધારૈયા – ઈતિહાસનું વિજ્ઞાન અને ઈતિહાસ લેખન અભિગમ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ
- પરીખ રસીકલાલ છોટાલાલ - ઈતિહાસ, સ્વરૂપ અને પધ્ધતિ, અમદાવાદ, ૧૯૬૯

એકમ - 12

ઈતિહાસ લેખનમાં વિવિધ સંસ્થાઓનું યોગદાન :

(ભારતીય વિદ્યા ભવન, ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદ અને ઈન્ડિયન ઓફ હિસ્ટ્રી કોંગ્રેસ)

:: રૂપરેખા ::

12.0 ઉદ્દેશો

12.1 પ્રસ્તાવના

12.2 ઈતિહાસ લેખનમાં વિવિધ સંસ્થાઓનું યોગદાન

12.2.1 ભારતીય વિદ્યા ભવનની સ્થાપના

12.2.2 એક પ્રકાશન તરીકે ભારતીય વિદ્યા ભવન

12.2.3 સ્વતંત્ર બાદની પ્રવૃત્તિઓ

12.3 ઈન્ડિયન હિસ્ટ્રી ઓફ કોંગ્રેસ

12.3.1 સ્થાપના

12.3.2 ઈન્ડિયન હિસ્ટ્રી ઓફ કોંગ્રેસ એક પ્રકાશન

12.4 ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદ

12.4.1 ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદના મુખ્ય ઉદ્દેશો

12.4.2 ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદની સ્થાપના

12.4.3 ભંડોળ (આર્થિક સહાય)

12.4.4 અધ્યક્ષો

12.4.5 કાઉન્સિલની રચના

12.4.6 ભંડોળ (આર્થિક સહાય)

12.5 સારાંશ

12.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

12.7 તમારી જાતે ચકાસોના જવાબો

12.8 સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

12.0 ઉદ્દેશો

- અભ્યાસના અંતે વિદ્યાર્થીઓ ભારતીય વિદ્યા ભવનની સ્થાપનાનો હેતુ સમજે તેમજ ઈતિહાસ વિષયમાં સંશોધન ક્ષેત્રમાં આપેલું યોગદાન વિશે જાણે.

- વિદ્યાર્થી રાજ્ય બહાર રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ઐતિહાસિક સંશોધન કરતી વિવિધ સંસ્થાઓની જાણકારી પ્રાપ્ત કરે.

- વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ સંશોધન અર્થે આપવામાં આવતા આર્થિક યોગદાન વિશે જાણે તેમાં રસ લઈ જોડાઈ શકે.

12.1 પ્રસ્તાવના

ભારતીય ઈતિહાસ લેખનમાં વિવિધ સંસ્થાઓનું યોગદાન રહ્યું છે. આઝાદી પહેલા અનેક સંશોધન કર્તાઓએ ભારતીય પ્રજા સમક્ષ ઈતિહાસ રજૂ કરવા, તેમજ સંસ્કૃતિના મૂલ્યો જળવાઈ રહે અને તેના અમૂલ્ય વારસાની સાચી જાણકારી પ્રાપ્ત થાય તે માટે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી જેવા અનેક સાહિત્યકારો તેમજ વિશ્વનાથ કાશીનાથ રાજવાડે જેવા અનેક ઈતિહાસના સંશોધન કર્તાઓના કારણે આજે ભારતીય વિદ્યા ભવન અને ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદ જેવી સંસ્થાઓના કારણે ઈતિહાસ વિષયમાં સંશોધન અંગેનું ખેડાણ વધુને વધુ વિકસિત થતું જાય છે. ગુજરાતની સાથે સમગ્ર ભારતમાં અનેક વણખેડાયેલા વિષયોને પ્રજા સમક્ષ લાવવાનું કાર્ય આ સંસ્થાઓએ કરેલું છે. જેથી ઈતિહાસના અભ્યાસુ અને સંશોધકોને એક નવી દિશા પૂરી પાડી શકે.

૧૭ મી સદીમાં વિદેશી પ્રજા ભારતના સંપર્કમાં આવી. ત્યારથી ભારતીય પ્રજા અને તેના ઈતિહાસ વિશે જાણવાની ઈચ્છા વિદેશી સંશોધકોમાં વધવા લાગી. ૧૮ મી સદીમાં ભારતમાં આવનાર અંગ્રેજ અધિકારીઓ આ સંશોધનના ક્ષેત્રમાં અગ્રેસર હતા. સમય જતાં તેમાંથી અનેક સંશોધન કરતી સંસ્થાઓનો જન્મ થયો. જેણે ઈતિહાસમાં વિભિન્ન ક્ષેત્રે અનેક સંશોધનો કરી નવી જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવી હતી. તેનું મુખ્ય કાર્ય અધ્યયન-અન્વેષણ કરવાનું હતું. વિવિધ ક્ષેત્રે સંશોધનો શરૂ થતાં ભારતને તેનો સદીઓ જૂના ઈતિહાસ જાણવા માટેનું ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું. બ્રિટિશ સંશોધન કર્તાઓના કારણે ભારતીય ઈતિહાસ પ્રત્યેની અધ્યેતાઓની સંશોધન પ્રત્યેની જે નિષ્ક્રિયતા હતી તે દૂર થઈ અને તેની સાથે ગૌરવકાલીન ઈતિહાસ અંગે જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ.

૧૯ મી ૨૦ સદીના પ્રથમ ચરણમાં જે સંશોધન કરતી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ. તેમાં ઈ.સ. ૧૮૦૪માં મુંબઈ અને ચેન્નઈમાં ' લિટરરી સોસાયટી' નામની સંસ્થાનો

સમાવેશ થાય છે. જેનો ઉદ્દેશ એશિયાટિક સોસાયટીને અનુરૂપ હતો. ત્યાર પછી ભારતીય વિદ્યા ભવન દ્વારા થયેલાં અન્વેષણોને પ્રજાને પ્રત્યક્ષ કરવા માટે કેટલાંક સામયિકો શરૂ થયાં. જેમાં 'જર્નલ ઓફ ધી એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બૅંગૉલ', 'જર્નલ ઓફ ધ બૉમ્બે, બ્રાન્ચ ઓફ ધ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી', ' ઈન્ડિયન ઍન્ટિક્વેરી' (૧૮૭૨), કૉપર્સ ઇનસ્ક્રિપ્શનમ ઇન્ડિકેરમ' (૧૮૭૭), ' એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા' ઇત્યાદિ મુખ્ય હતા. તેમાં ભારતીય ઈતિહાસવિદો દ્વારા વિવિધ સંશોધન કાર્યોના કારણે ભારતીય ઇતિહાસના વિવિધ તબક્કાઓની જાણકારી ઉપલબ્ધ થવા પામી. ઈતિહાસ અને ધર્મની બાબતમાં વિવિધ ક્ષેત્રે સંશોધન કરતી વિદેશી પ્રજા માટે ભારત રાજકીય ભૂમિ તરીકે જ નહિ પરંતુ સંશોધન માટે એક અલગ પ્રકારનું આકર્ષણ રહેતું હતું. ભારતીય સંસ્કૃતિ તેના મૂલ્યો તેમજ સ્થાપત્ય અને કલા કારીગીરી વિશે એક અલગ દૃષ્ટિકોણ જોવા મળતો હતો.

૧૯ મી સદીના પ્રારંભે ફ્રેન્ચ સાહિત્યમાં 'Andolo' (અર્થાત્ ભારત વિશે જાણકારી ધરાવનાર વ્યક્તિ) શબ્દ પ્રયોજાયો હતો. તે ઉપરથી 'Andology' (અર્થાત્ ભારત વિશેનું જ્ઞાન) શબ્દ પ્રચાર શરૂ થવા પામ્યો. અંગ્રેજી ભાષામાં તેને 'Indology' શબ્દ તરીકે રૂપાંતરિત થયો. આમ, 'ઈન્ડૉલૉજી' શબ્દથી 'ભારત વિશેની જાણકારી' એવી સમજ કેળવાઈ. ૧૯ મી ૨૦ મી સદી દરમિયાન ભારતીય વિદ્યાવિદોએ આ સંસ્થાને પોતાના ઉમદા કાર્યો દ્વારા તેનું ઘડતર કર્યું હતું. જો કે ભારતમાં સદીઓ પહેલા 'ભારતીય વિદ્યા'ના ક્ષેત્રમાં અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયા અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. ભારતના ઋષિ મુનિઓ તેમાં સક્રિય હતા પણ ભારતીય મનીષીઓને જ્ઞાન પ્રવૃત્તિને પોષે તેવી 'ભારતીય વિદ્યા' એવું નામાભિધાન કરવાની જરૂર જણાઈ ન હતી. ખાસ કરીને યુરોપીય પ્રજાઓનાં આગમન પછી આ ક્ષેત્રે ભારતને આંતર રાષ્ટ્રીય મહત્વ પ્રાપ્ત થયું. બ્રિટિશ અધ્યેતાઓનાં અન્વેષણ કાર્યોને કારણે ભારતીય અધ્યેતાઓની નિષ્ક્રિયતા દૂર થઈ અને તેમણે અધ્યયન-અન્વેષણ ક્ષેત્રે પોતાનું નોંધપાત્ર પ્રદાન આપ્યું હતું.

એક રીતે જોઈએ તો ભારતીય વિદ્યા ભવનની સ્થાપના પાછળ અપ્રત્યક્ષ રીતે આપણા દેશમાં જો કોઈ વિદેશી હોય તો તે વૉરન હેસ્ટિંગ હતા. તેઓ બંગાળના ગવર્નરના કાર્યકાળ સાથે જોડાયેલા છે. તેઓ કૉલકત્તા આવ્યા ત્યારે તેમનું સ્પષ્ટ માનવું હતું કે દરેક ભરતીઓએ પોતાના રિવાજો પરંપરાઓનું પાલન કરવું જોઈએ. બ્રિટિશ કાયદો અને બ્રિટિશ મૂલ્યોને ભારતની પ્રજા ઉપર લાદવાં નહિ એવી નીતિ અમલમાં મૂકવી જોઈએ. આ નીતિના પરિણામે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અનિવાર્ય બન્યો અને વ્યવસ્થિત પદ્ધતિસર ના અભ્યાસનો પ્રારંભ થયો. કોલકત્તાની વડી અદાલતના ન્યાયમૂર્તિ સર વિલિયમ જૉન્સે ૧૫–૧૦–૧૭૮૪ના રોજ ' રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બૅંગૉલ'ની સ્થાપના કરી. તેની સાથે અન્ય સંશોધન

કરતી સંસ્થાઓના સહકાર અને પુરુષાર્થને પરિણામે ભારતની સંસ્કૃતિ વિશે પુષ્કળ પ્રમાણમાં સંશોધન થતું ગયું. ૧૭૮૮માં 'એશિયાટિક રીસર્ચ' નામનું મુખપત્ર શરૂ થયું. ત્યારબાદ એક સંગ્રહાલય પણ સ્થાપવા માં આવ્યું, જે પછીથી ' ઈન્ડિયા મ્યુઝિયમ ' તરીકે જાણીતું થયું. આમ, બંગાળમાં શરૂ થયેલી ભારતીય અન્વેષણ-વિસ્તરતી ગઈ. તેમાં વિદેશી તેમજ ભારતીય વિદ્ધવાનો જોડતા હતા. જેમાં પ્રિન્સેપ, કનિંગહામ, બર્જેસ, બ્યૂહલર, સેનાર્ત, કિલ્હૉર્ન, હુલ્ત્શ, લ્યૂડર, ફ્લિટ, માર્શલ, ફૉગેલ જેવા પશ્ચિમી વિદ્વાનો, તો પંડિત ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીત, ડૉ. ભાઉ દાજી, રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, રામકૃષ્ણ ગોપાલકૃષ્ણ ભાંડારકર, હેમચંદ્ર રાય ચૌધરી, દત્તાત્રય રામકૃષ્ણ ભાંડારકર, રાખાલદાસ બૅનરજી, હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી, આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, હરિપ્રસાદ ગાં. શાસ્ત્રી જેવા ભારતીય વિદ્વાનોએ ભારતીય વિદ્યાની અન્વેષણ-પ્રવૃત્તિમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું હતું.

આ બધી સંસ્થાઓ અને તેના વ્યક્તિગત અને સહકારી પ્રયાસોથી વેદો, મહાકાવ્યો, પુરાણો, ધર્મશાસ્ત્રો, સ્મૃતિઓ, પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય, પ્રાકૃત-સંસ્કૃત અભિલેખો, પ્રાચીન ભાષાઓ, વિવિધ સંપ્રદાયો, ફિલસૂફીની વિધવિધ પદ્ધતિઓ ઇત્યાદિ ક્ષેત્રોમાં સંશોધનો અને પ્રકાશનો થતાં રહ્યાં. આ સમયે ગુજરાત પણ આવાં અન્વેષણોમાં પાછળ ન રહ્યું. ઈ.સ ૧૮૮૭માં વજેશંકર ગૌરીશંકર ઓઝાએ 'ભાવનગર પ્રાચીન શોધસંગ્રહ' પ્રગટ કરીને ભારતીય વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં પોતાનું યોગદાન આપ્યું તે પછી ગિરિજાશંકર વલ્લભજી આચાર્યે 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો'ના ત્રણ ગ્રંથ ૧૯૩૩, ૧૯૩૫ અને ૧૯૪૨માં પ્રગટ કર્યા. આઝાદીની ચળવળના ભાગ રૂપે ૧૯૨૦ માં મહાત્મા ગાંધીજીએ સ્થાપેલી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું મહત્વનું યોગદાન રહ્યું છે. ઈ.સ.૧૯૨૦માં 'ગુજરાત સંશોધન મંદિર' ની સ્થાપનાથી ભારતીય વિદ્યાનાં અધ્યયન-અધ્યાપન-અન્વેષણની પરંપરાનો પ્રારંભ થયો. એકાદ મહિના પછી આ સંસ્થા 'ગૂજરાત પુરાતત્વ મંદિર'નું નામકરણ થયું. તેમાં મુનિ જિનવિજયજી, પંડિત સુખલાલજી, પંડિત બેચરદાસ દોશી, પંડિત ધર્માનંદ કોસાંબી, આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર, રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક, રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ, રામચંદ્ર બ. આઠવલે અને મૌલવી અબુ ઝફર નદવી જેવા મનીષીઓએ ભારતીય વિદ્યાનાં અધ્યયન-અધ્યાપન તથા અન્વેષણના કામને આગળ વધાર્યું હતું. કનૈયાલાલ મુનશી એ તો અર્વાચીન ભારતના અને વિશેષતઃ ગુજરાતના ઘડવૈયા ગુજરાતી અસ્મિતના સંવર્ધક તરીકે અનેદ ક્ષેત્રે નામના મેળવી છે. સામાજિક - રાજકીય ક્ષેત્રમાં ' ભારતીય વિદ્યાભવન જેવી વિદ્યા સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી.

આઝાદી પૂર્વે પણ પ્રાચીન ભારતના રાજકીય ઇતિહાસ, અભિલેખ વિદ્યા, સિક્કા વગેરે ક્ષેત્રે સંશોધન કાર્ય થતું રહેતું હતું. કોલકાતા, બનારસ, અલ્લાહાબાદ, પટના, નાગપુર, પુણે, સાગર, વડોદરા, મદ્રાસ ઇત્યાદિ વિશ્વ વિદ્યાલયોએ આ ક્ષેત્રને

વિકસાવવામાં સારું પ્રદાન કર્યું. ગુજરાત વિદ્યાસભા સંચાલિત શેઠશ્રી ભોળાભાઈ જેસિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવને પણ પારંગત કક્ષાએ પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ, સંસ્કૃત ભાષા-સાહિત્ય વગેરેના અભ્યાસક્રમો મારફતે ભારતીય વિદ્યા ક્ષેત્રે પ્રદાન શરૂ કર્યું. પુણેની ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ અને ડેક્કન કૉલેજ ઓફ પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, પટનાની કાશીપ્રસાદ જાયસ્વાલ રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ અને બિહાર રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, અલ્લાહાબાદની ગંગનાથ ઝા રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, મુંબઈનું ભારતીય વિદ્યા ભવન, હોશિયારપુરની વિશ્વેશ્વરાનંદ વૈદિક ઈન્સ્ટિટ્યૂટ અને વડોદરાની પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર જેવી સંસ્થાઓએ અને એમનાં મુખ પત્રોએ ભારતીય વિદ્યાના ક્ષેત્રે પોતાનું અમૂલ્ય યોગદાન કર્યું છે. ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણ વિભાગે (જેની સ્થાપના અંગ્રેજોએ કરેલી) ભારતીય વિદ્યાનાં અધ્યયન-અન્વેષણના વૈજ્ઞાનિક વિકાસમાં ગણનાપાત્ર ફાળો આપેલો છે.

ભારતીય વિદ્યા ભવન હાલમાં સમગ્ર ભારતમાં ૧૧ વિવિધ કેન્દ્રો તેમજ વિદેશમાં ૦૭ કેન્દ્રો ચલાવે છે અને ૩૫૫ જેટલી વિવિધ સંસ્થાઓ ચલાવવામાં આવે છે. ભારતીય વિદ્યા ભવનને ૨૦૦૨ માં ભારત સરકાર દ્વારા ગાંધી શાંતિ પુરસ્કાર એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. આ ટ્રસ્ટ દ્વારા સેંકડો પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ ચલાવવામાં આવી રહી છે. આ શાળાઓ ભારતીય વિદ્યા મંદિર તરીકે ઓળખાય છે. આ શાળા અન્ય શાળાઓથી એ અર્થમાં અલગ છે કે વિદ્યાર્થીઓને આધુનિક અને વૈશ્વિક શિક્ષણ અને મૂલ્યો આપવાની સાથે, તે ભારતના મૂળ સાથે જોડાયેલું શિક્ષણ પણ આપે છે. ભારતીય વિદ્યા ભવને માત્ર દેશમાં જ નહીં પરંતુ યુનાઈટેડ કિંગડમ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકા, કેનેડા, પોર્ટુગલ, દક્ષિણ આફ્રિકા, કુવૈત, મેક્સિકો અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં પણ મોટી સંખ્યામાં સંલગ્ન કોલેજો ખોલવામાં આવી હતી.

12.2 ઈતિહાસ લેખનમાં વિવિધ સંસ્થાઓનું યોગદાન

12.2.1 ભારતીય વિદ્યા ભવનની સ્થાપના

હજારો વર્ષ પહેલા સમગ્ર જગતમાં અનેક પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનો ઉદય વિકાસ અને અસ્ત થતો આવ્યો છે. તેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ સમગ્ર વિશ્વની સંસ્કૃતિથી અલગ પડે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો મુખ્ય હેતુ ભૌતિક અભિગમ વિના મનુષ્યની આંતરિક ચેતનાને કેન્દ્રમાં રાખી, તેનું ઊર્ધ્વગામી વિકાશ થાય તે વિચારધારા આ સંસ્કૃતિનું મુખ્ય વિચાર બીજ રહ્યું છે. ભારતીય ઉપખંડમાં પોતાની વિદ્યા, પરંપરા અને તેની સંસ્કૃતિના મૂલ્યોનું સર્વેક્ષણ થાય તે પ્રવૃતિ અને વિચારધારા જીવંત બની રહે, તેનો ભવ્ય વારસો પેઢી દર પેઢી આગળ વધે તેમજ સંસ્કૃતિની જ્યોત સદા પ્રજ્વલિત બની રહે તે માટે ગુજરાતના સમર્થ નવલકથાકાર તેમજ રાષ્ટ્રવાદી અને સંસ્કૃતિના રક્ષક

એવા કનૈયાલાલ મુનશીએ ૦૭ નવેમ્બર ૧૯૩૮ માં મુંબઈમાં ભારતીય વિદ્યા ભવનની સ્થાપન કરી. આ સંસ્થાની સ્થાપનામાં મહાત્મા ગાંધી તેમજ અન્ય મહાનુભાવોનો સહકાર તેમને સાંપડ્યો હતો.

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સેનાની, શિક્ષણવિદ વકીલ, ગાંધીવાદી એવા શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ ભારતીય વિદ્યા ભવનને પોતાના યુગમાં રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિકોણથી ઈતિહાસને નક્કર આકાર આપ્યો હતો. પ્રાચીન ભારતનો ઈતિહાસના ૧૧ ખંડમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું ખૂબ સરસ આલેખન કરેલ છે. કનૈયાલાલ મુનશીએ ભારતીય વિદ્યાભવન ઉપરાંત, ડૉ. મુનશી હંસરાજ મોરારજી પબ્લિક સ્કૂલ, મુંબઈ, ચિલ્ડ્રન્સ એઈડ સોસાયટી, મુંબઈ, સોમનાથ ટેમ્પલ ટ્રસ્ટ વગેરે જેવી અનેક સંસ્થાઓની સ્થાપના કરેલી છે. કનૈયાલાલ મુનશી શિક્ષણને પોતાનો ધર્મ માનતા હતા. તેમણે ભારતને આધુનિક દ્રષ્ટિકોણથી જોઈ વર્તમાન સાંસ્કૃતિક મૂળને સમજવા અને મજબૂત કરવા માટે તેમણે ભારતના ભવ્ય ભૂતકાળ તરફ જોયું હતું. તેમણે રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિકોણથી ઈતિહાસને નવો આકાર આપી ભારતીય વિદ્યા ભવનનો પાયો નાખ્યો હતો. તેમણે કહ્યું હતું કે વ્યક્તિના દૃષ્ટિકોણમાં રહેલી અન્યાયીતા, ભૂતકાળનો શાપ, તેને જીવનમાં આનંદની ભાવનાથી બદલવાની જરૂર હતી. બીજું કે જે પરંપરાઓ જૂની થઈ ગઈ હતી જેણે વ્યક્તિની સામૂહિક જીવન જીવવાની સર્જનાત્મક શક્તિને દબાવી દીધી હોય. તેમાં માનવ જીવનમાં ઉત્સાહી બની રચનાત્મક વલણ દ્વારા દૃષ્ટિકોણ બદલવાની જરૂર છે. ત્રીજું, ભારતીય સંસ્કૃતિને જીવન શક્તિ આપનારા મૂળભૂત મૂલ્યો જે યુવા પેઢી માટે નવેસરથી સ્વીકારવાના જરૂરી છે.

12.2.2 એક પ્રકાશન તરીકે ભારતીય વિદ્યા ભવન

કનૈયાલાલ મુનશીએ ભારતીય વિદ્યા ભવનની સ્થાપના ઈ.સ ૧૯૩૭ માં કરી હતી. ત્યારે તેઓ માત્ર ૫૦ વર્ષના હતા. તેમને આ વિચાર કાર્તિક સુદ પૂર્ણિમાના ઈ.સ. ૧૯૩૮ માં દિવસે આવ્યો હતો. તેનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય ભારતીય વિદ્યાનો પ્રચાર કરવાનો હતો. જે સત્યમ શિવમ, સુંદરમ, ભલાઈના ત્રિવિધ પાસાઓ માં જે ધર્મ છે તે મુનશીજીએ તેમની સાહિત્યિક કૃતિઓ દ્વારા દ્વારા સંદેશ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.. જેમાં ૦૮ ખંડો માં કૃષ્ણાવતારનો સમાવેશ થાય છે. તેમણે ભારતીય પુન જાગરણ ને આગળ વધારવા તેમના મિશનના ભાગ રૂપે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યો. જે પ્રથમ શ્રેણીનું પહેલું આ પુસ્તક ભારત રત્ન શ્રી સી. રાજ ગોપાલાચાર્ય દ્વારા નૈતિકતા, દર્શન અને ઈતિહાસનું અનુપમ, વ્યાપક મહાકાવ્યમાં સંકલન કર્યું હતું. સદીઓ પહેલા જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે, "જે મહાભારતમાં નથી તે ક્યાંય નથી". આ પછી "રામાયણ" અને બીજા ઘણા શીર્ષકો પ્રકાશિત થયા હતા. મુનશીજીએ કહ્યું છે કે, તેમની તપસ્યાનો પરાકાષ્ઠા તેમનામાં ઈશ્વર પ્રણિધાન - "તેમની ઈચ્છાને સંપૂર્ણ સમર્પણ કરીને તેમની હાજરીમાં જીવવાનું શીખવાના વલણમાં થયો હતો.

૦૮ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૭૧ ના રોજ જ્યારે તેમનું અવસાન થયું. તે પહેલા મુનશી એ ગુજરાતીમાં ૧૦૦ થી વધુ અને અંગ્રેજીમાં અનેક કૃતિઓ અને ૧૯૩૨ પછીની તેમની લગભગ બધી કમાણી અને મિલકતના કૉપિરાઇટના અધિકારો ભારતીય વિદ્યા ભવનની સોંપી દીધા હતા.

12.2.3 સ્વતંત્ર બાદની પ્રવૃત્તિઓ

ભારતને આઝાદી મળી ત્યાં સુધી અંગ્રેજી પ્રભાવ હેઠળ 'ભારતીય વિદ્યા ભવનનું કાર્યક્ષેત્ર સાવ સીમિત હતું અને તદનુસાર તેના અધ્યયન અને અન્વેષણમાં પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ, સાહિત્ય, ધર્મ અને ફિલસૂફી, પ્રાચીન કલા અને સ્થાપત્ય આદિ સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓનો સમાવેશ થતો હતો. સ્વાતંત્ર્યોત્તર સમયમાંય થોડાં વર્ષો સુધી ભારતીય વિદ્વાનોએ પણ અંગ્રેજો દ્વારા મળેલી 'ભારતીય વિદ્યા'ની સીમિત સમજ અનુસાર કાર્ય કર્યું. અંગ્રેજોએ 'ભારતીય વિદ્યા'ને પુરાતત્વનું અંગ ગણ્યું અને તેની સમયાવધિ ઈ.પૂ. ૧૫૦૦થી ઈ. સ. ૧૦૦૦ સુધીની સ્વીકારી. 'પુરાતત્વ' શબ્દના અર્થાનુસાર અંગ્રેજોએ 'ઇન્ડૉલૉજી'ના કાર્યક્ષેત્રમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-પાલિ ભાષાઓના અધ્યયનનો સમાવેશ કર્યો. તદનુસાર ઈ.સ. ૧૦૦૦ પછીનો સમય 'ઇન્ડૉલૉજી'ના અધ્યયનના કાર્યક્ષેત્રની બહાર રખાયો. નહેરુ-યુગના અસ્ત પછી 'ભારતીય વિદ્યા'નાં અધ્યયન-અધ્યાપન-અન્વેષણનાં કાર્યક્ષેત્ર અતિ વિસ્તૃત બન્યાં અને એની વિભાવના વધુ વ્યાપક બની. તદનુસાર ભારતીય ઉપખંડને સ્પર્શતી બધી જ બાબતોનાં બધા સમયનાં અધ્યયન-અન્વેષણ ભારતીય વિદ્યાના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે પ્રસ્થાપિત થયાં અને સર્વગ્રાહી અભિગમયુક્ત, આંતરવિદ્યાકીય પદ્ધતિનું અધ્યયન-અધ્યાપન-અન્વેષણ અમલમાં આવ્યાં. એ રીતે આ વિષયનું અધ્યયન-સંશોધન સઘન અને વિશાળ બનવા સાથે વૈવિધ્યપૂર્ણ બન્યું. વળી ભારતીય સંસ્કૃતિનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોની અસર હેઠળ આવેલા પ્રદેશોનાં અન્વેષણનો પણ એમાં સમાવેશ થયો. તેમાં નવી દિશાઓ, નવાં પરિમાણો અને ગુણાત્મક પદ્ધતિઓ વિકાસ થવાથી ભારતીય વિદ્યાનું સ્વરૂપ ખરેખરું વિકસ્યું.

અહીં એક બાબત નોંધપાત્ર છે કે ભારતમાં યુરોપીય પ્રજાઓના આગમન બાદ ભારતના ઈતિહાસના સંશોધન ક્ષેત્રે નવો દૃષ્ટિકોણ વિકસ્યો. જેમાં ભારતીય પરંપરાને જાણવા તેમજ તેના સાચા ઈતિહાસને પ્રજા સમક્ષ લઈ જઈ તેના મૂલ્યોને બચાવવા માટે ભારતીય વિદ્યા ભવનની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

૧.ભારતીય વિદ્યા ભવનની સ્થાપના ક્યાં અને કંઈ સાલમાં થઈ હતી. ?

(ક) ૦૭ નવેમ્બર ૧૯૩૮, મુંબઈ (ખ) ૦૮ નવેમ્બર ૧૯૩૯, પૂના

(ગ) ૦૯ નવેમ્બર ૧૯૩૮ સતારા (ડ) ૧૦ નવેમ્બર અમદાવાદ

૨.ભારતીય વિદ્યા ભવનની સ્થાપના કોણે કરી હતી ?

(ક) કનૈયાલાલ મુનશી (ખ) વૉરન હેસ્ટિંગ.

(ગ) ભાંડારકર (ડ) ગંગનાથ

૩.ભારતીય વિદ્યા ભવનનું પ્રથમ શ્રેણીનું પુસ્તક કયું છે. ?

(ક) રામાયણ (ખ) મહા ભારત

(ગ) પ્રાચીન ભારતનો ઈતિહાસ (ડ) પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ

૪.ઈતિહાસ લેખનની સંસ્થા તરીકે ભારતીય વિદ્યા ભવનનું યોગદાન જણાવો.

_____

_____

_____

_____

_____

ચાવીરૂપ શબ્દો :

- ઈન્ડૉલૉજી - અર્થાત્ ભારતીય વિદ્યા (જે પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર તરીકે જાણીતું છે.)
- આર્કાઈવ્ઝ – અભિલેખ સંગ્રહ

સંદર્ભ સૂચિ :

૧. ભારતનો સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ, રજની વ્યાસ, પાંચમી આવૃતિ, અક્ષર પ્રકાશન અમદાવાદ

૨. www.wikipidiya.org

૩. http://www.bhavans.info

૪. ઈતિહાસનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર, ડૉ.અરુણ વાઘેલા અને બી. એન. ગાંધી, અક્ષર પબ્લીકેશન,અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ -૨૦૨૧

12.3 ઈન્ડિયન હિસ્ટ્રી ઓફ કોંગ્રેસ

ભારતીય ઈતિહાસ કોંગ્રેસ તેના સ્થાપના કાળથી જ ઈતિહાસના સંશોધન માટે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી પ્રોત્સાહન આપતી આવી છે. ઈતિહાસ વિષયમાં વધુમાં વધુ લોકો સંશોધન અર્થે જોડાય અને વાસ્તવિક ઈતિહાસ જાણે તે માટે ' ભારતીય ઈતિહાસ કોંગ્રેસની ' સ્થાપના ઈ.સ.૧૯૩૫માં થઈ હતી. આ સંસ્થાની સ્થાપના વિશેનો ઈતિહાસ જોઈએ તો તેનું પહેલું સત્ર ઈ.સ. ૧૯૩૫ માં પૂનામાં " ભારત ઈતિહાસ સંશોધક મંડળ " દ્વારા યોજાયું હતું. તે સમયે દત્તો વામન પોટદાર, સુરેન્દ્રનાથસેન (જેઓ પાછળથી ભારતના રાષ્ટ્રીય આર્કાઈવ્ઝના પ્રથમ ડિરેક્ટર બન્યા હતા.) તેમણે તેના પ્રથમ સત્રમાં હાજરી આપી હતી. ભારતીય ઈતિહાસ કોંગ્રેસ જે દક્ષિણ એશિયામાં ઈતિહાસકારોનું જાણીતું અને સૌથી મોટું સંગઠન છે. જ્યાં સંશોધનને પ્રોત્સાહન મળે તે માટે આ સંસ્થામાં દર વર્ષે ૩૫૦૦ ઈતિહાસકારો સાથે ૩૫,૦૦૦ સભ્યો તથા ૨૦૦૦ થી વધુ પ્રતિનિધિઓ તેના વાર્ષિક સત્રમાં ભાગ લે છે. જે સંશોધનો માટે દર વર્ષે સત્રોનું આયોજન કરતું કરતું રહે છે.

આ સંસ્થાનો પ્રાથમિક ઉદેશ્ય ધર્મની બાબતમાં નિરપેક્ષ અને તટસ્થ રહી ઈતિહાસમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનને આગળ વધારવાનો છે. દર વર્ષે વિવિધ વિષયો પર થયેલા સંશોધનો તેના જર્નલ્સમાં પ્રકાશન કરી ઈતિહાસના અભ્યાસુઓને તેમના સંશોધનને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ ઉપરાંત ભારતીય ઈતિહાસ લેખન કાર્યમાં આજીવન સેવા અને યોગદાન આપનાર જે તે વ્યક્તિને ' વિશ્વનાથ કાશીનાથ રાજવાડે' એવૉડ આપી બહુમાન કરે છે. તેનું વાર્ષિક જર્નલ, "ધ પ્રોસીડિંગ્સ ઓફ ધ ઈન્ડિયન હિસ્ટ્રી કોંગ્રેસ" તરીકે જાણીતું છે. જે પ્રાચીન ઈતિહાસથી ભારતના સમકાલીન ઈતિહાસ સુધીના દરેક પાસાને મહત્વ આપે છે. તેના જર્નલમાં સામાન્ય રીતે ઐતિહાસિક ચર્ચાઓ તેના મુખ્ય પાયામાં રહેલી છે. આ સંસ્થા ભાગલા પહેલાની સીમાઓ ધરાવતો દેશ તરીકે માને છે. જ્યારે સમકાલીન ઈતિહાસને ૧૯૪૭ પછીના ભારતીય સંઘના ઈતિહાસ તરીકે ગણે છે. ભારતીય ઈતિહાસ કોંગ્રેસના જર્નલ ઈ.સ ૧૯૩૫ થી વાર્ષિક ધોરણે પ્રકાશિત થતાં રહ્યા છે અને આજે પણ થતાં રહે છે.

આ સંસ્થા સાથે જોડાયેલા ઈતિહાસકારોમાં જોઈએ તો મોહમ્મદ હબીબ અને સુશોભન સરકાર અને બાદમાં નુરુલ હસન, રામ શરણ શર્મા, રાધા કૃષ્ણ ચૌધરી, સતીશ ચંદ્ર, બિપન ચંદ્ર, રોમિલા થાપર, ઈરફાન હબીબ, અથર અલી, બરુણ દે, ઈક્તિદાર આલમ ખાન, બી. એન. મુખર્જી, કે. એન. પાણિકર, બ્રજદુલાલ ચટ્ટોપાધ્યાય, દ્વિજેન્દ્ર નારાયણ ઝા, સુમિત સરકાર, સવ્યસાચી ભટ્ટાચાર્ય અને પ્રીતમ સૈની જેવા ભારતીય ઈતિહાસકારોનો સબંધ ભારતીય ઈતિહાસ કોંગ્રેસ સાથે રહ્યો છે. જેઓની અમૂલ્ય સેવા આ સંસ્થાને મળતી રહે છે.

12.3.1 સ્થાપના

રાજવાડે જે મહારાષ્ટ્રના જાણીતા ઈતિહાસકાર હતા. જેઓએ મરાઠા સામ્રાજ્યના વિવિધ વિષયો પર સંશોધન કર્યા છે. તેમણે મહારાષ્ટ્રની સાથે ભારતભરના સેંકડો ગામડાઓની મુલાકાત લઈને અને હજારો ઐતિહાસિક દસ્તાવેજોની તપાસ કરી, ખાસ કરીને કૌટુંબિક રેકોર્ડ એકત્રિત કરીને મરાઠા સામ્રાજ્ય વિશે અનેક સંશોધન લેખો તૈયાર કર્યા હતા. તેમનો જન્મ ૨૪ જુલાઈ ૧૮૬૩ ના રોજ બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીના રાયગઢ જિલ્લાના વરસાઈ ખાતે એક ચિતપાવન બ્રાહ્મણ પરિવારમાં થયો હતો. રાજવાડેના દાદા પુણે પ્રાંતના લોહાગઢ કિલ્લાના કિલ્લેદાર હતા. તેમના પિતા બાળપણમાં જ મૃત્યુ પામ્યા હતા અને ત્યારથી તેમનો ઉછેર પુણે નજીક વડગાંવમાં તેમના કાકા દ્વારા થયો હતો. તેમણે જાન્યુઆરી ૧૮૮૨ માં મેટ્રિક પાસ કર્યું અને ૧૮૯૦ માં પુણેની ડેક્કન કોલેજમાંથી સ્નાતક થયા. ડિગ્રી કોર્સ દરમિયાન તેઓ પ્રખ્યાત ઈતિહાસકાર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભંડારકરના નજીકના સંપર્કમાં આવ્યા, જેઓ તે સમયે કોલેજમાં પ્રોફેસર હતા. તેઓ નિબંધકાર વિષ્ણુ

શાસ્ત્રી કૃષ્ણશાસ્ત્રી ચિપલુણકર, કોશકાર પરશુરામ તાત્યા ગોડબોલેના કાર્યોથી પણ પ્રેરિત હતા. કોલેજમાંથી સ્નાતક થયા પછી રાજવાડે લગ્ન કર્યા હતા, પરંતુ તેમની પત્નીનું નાની ઉંમરે અવસાન થયું હતું. ત્યારબાદ તેમણે આજીવન બીજા લગ્ન ન કર્યા અને ઈતિહાસના સંશોધન માટે પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું. ઈ.સ. ૧૮૯૧ માં તેમણે ભાષાંતર (જેનો અર્થ 'અનુવાદ' થાય છે) નામનું મરાઠી મેગેઝિન શરૂ કર્યું, જેના દ્વારા તેમણે પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ અને એડવર્ડ ગિબન જેવા પશ્ચિમી ઈતિહાસકારો અને વિદ્વાનો, તેમજ શંકરાચાર્ય જેવા ભારતીય વિદ્વાનોના કાર્યો મરાઠી ભાષી વાચકો સુધી પહોંચાડ્યા હતા. તે જ સમયે, લેખો લખીને અને ભાષણો આપીને તેમણે મરાઠાઓનો ઈતિહાસ, વિશ્વનો ઈતિહાસ, મરાઠી સાહિત્યનો ઈતિહાસ, મરાઠી અને સંસ્કૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ જેવા અનેક વિષયો પર મરાઠી લોકોને શિક્ષિત કરવાનું પણ શરૂ કર્યું. ત્યારબાદ ઈ.સ ૧૯૧૦ માં, તેમણે પુણે ખાતે ' ભારત ઈતિહાસ સંશોધક મંડળની ' સ્થાપના કરી અને તેમના દ્વારા એકત્રિત કરાયેલા તેમના બધા કાર્યો અને ઐતિહાસિક કાગળો મંડળમાં રાખ્યા હતા.

ઈતિહાસકાર, રામ શરણ શર્મા કહે છેઃ "સંશોધન માટેનો તેમનો અનોખો શોખ હતો. મરાઠાકાલીન ઈતિહાસના સ્ત્રોતોને શોધમાં તેઓ મહારાષ્ટ્રના ગામડે ગામડે ફરતા હતા. તેમણે પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન બાવીસ ગ્રંથો પ્રકાશિત કર્યા છે. તેમણે ભારતીય ઈતિહાસ કોંગ્રેસે નામની સંસ્થામાં એક સંશોધક તરીકે આજીવન સેવા આપી હતી. તેમણે કરેલા યોગદાન બદલ વિશ્વનાથ કાશીનાથ રાજવાડે પુરસ્કાર આપવાની શરૂઆત થઈ. તેમના નિમિત્તે ઈ.સ. ૧૯૨૬ માં રાજવાડેના મૃત્યુ પછી, ધુળે ખાતે 'રાજવાડે સંશોધક મંડળ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી અને તેમના જીવનના પછીના સમય ગાળામાં એકત્રિત કરાયેલા કાર્યો અને સંગ્રહ ત્યાં રાખવામાં આવ્યા. આ બંને સંસ્થાઓ ત્યાર પછી 'ભારતીય ઈતિહાસ કોંગ્રેસ ' તરીકે જાણીતી બની. જે આજ સુધી ભારતના ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં યોગદાન આપી રહી છે.

ઈ.સ. ૧૯૪૪ તેના નવમા સત્રના ઉદ્ઘાટન ભાષણમાં કહ્યું હતું કે કોંગ્રેસે તેની સ્થાપના કાળથી જ પક્ષપાત અને રાજકારણથી મુક્ત, ન્યાયી, વૈજ્ઞાનિક ઈતિહાસના સંશોધને પ્રોત્સાહન આપતું આવ્યું છે. જે ઈતિહાસ વિષયને ધ્યાનમાં રાખી રાષ્ટ્ર અને વિશ્વનો અભ્યાસ કરવામાં મોખરે રહે છે. તેની સ્થાપના સમયથી તેના વિકાસ માટે ઉદાર દાન સરળતાથી મળતું આવ્યું છે. ઈ.સ ૧૯૪૫ ના મધ્ય સુધીમાં કુલ લગભગ ૧,૩૧,૧૦૦ રૂપિયાનું ભંડોળ પ્રાપ્ત થયું. આ સંસ્થાના સંશોધન પ્રત્યેના યોગદાન બદલ હૈદરાબાદના નિઝામે ઈ.સ. ૧૯૪૪ તેના ભંડોળમાં ૫૦,૦૦૦ રૂપિયાનું દાન આપ્યું હતું.

12.3.2 ઈન્ડિયન હિસ્ટ્રી ઓફ કોંગ્રેસ એક પ્રકાશન

ભારતીય ઇતિહાસ કોંગ્રેસે ભારતના ઇતિહાસ માટે સંશોધન કામ હાથ ધર્યું હતું. તેનો પહેલો ગ્રંથ ઈ.સ. ૧૯૫૭ ના અંતમાં પ્રકાશિત થયો હતો. આગામી ગ્રંથ પ્રકાશિત થાય ત્યાં સુધી એક દાયકા કરતાં વધુ સમય લાગ્યો. ઈ.સ ૧૯૪૫માં તેના જનરલ સેક્રેટરી દ્વારા તેના સભ્યપદ માટે એક ઝુંબેશ શરૂ કરવામાં આવી જેમાં દરેક સભ્ય પાસેથી ઓછામાં ઓછા બે વધુ સભ્યોની નોંધણી કરાવે જેથી કુલ સભ્યોની સંખ્યામાં વધારો થઈ શકે. તે સમયે તેની સભ્ય સંખ્યા લગભગ ૫૦૦ સુધી પહોંચી હતી. સભ્યપદ ફી માત્ર ૫ રૂપિયા રાખી હતી. તેના સત્ર દરમ્યાન ઇતિહાસના સંગઠનાત્મક પાસાઓ પર આ ગરમા ગરમ ચર્ચા કરતાં હતા. પ્રકાશનની દ્રષ્ટિએ તે સમયે બહુ ઓછી પ્રગતિ થઈ રહી હતી. દેશમાં ઐતિહાસિક સ્મારકોના સંરક્ષણ અર્થે ભારત સરકાર અને ભારતીય પુરાતત્વ વચ્ચે અનેક ઠરાવો પસાર કર્યા. દેશભરમાં યુનિવર્સિટી અને કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં ઇતિહાસને એક વ્યવસાય તરીકે ભણાવવામાં આવ્યો છે રાજકીય રીતે, તે ઇતિહાસ છે જે લોકશાહી ચર્ચામાં આગળ આવ્યો છે. તેનો મુખ્યત્વે કેન્દ્ર અને ભારતના રાજ્યોના ઇતિહાસ ઉજાગર કરવાનો છે. જે સંશોધન દ્વારા પ્રોત્સાહન આપી સ્થાનિક ઇતિહાસને બહાર લાવવાનું કાર્ય કરે છે.

ભારતના વિવિધ ભાગોમાં આવેલા ઐતિહાસિક સ્મારકો પર ઊભા થતાં સાંપ્રદાયિક પ્રશ્ન અને દાવાઓ (Indian History Congress) સંસ્થા માટે હંમેશા ચિંતાનો વિષય રહ્યા છે. દેશના રાજકારણ અને સમાજ દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલા પ્રશ્નો અને મુખ્ય મુદ્દાઓનો જવાબ આપે છે. જે શરૂઆતથી જ એક વ્યાવસાયિક અને લોકશાહી સંસ્થા તરીકે તેની મુખ્ય પ્રતિબદ્ધતાને વ્યક્ત કરતા અનેક ઠરાવો પસાર કર્યા છે. ભારતીય ઐતિહાસિક પુનઃ જીવીત વિવિધ યુનિવર્સિટીઓમાં ઇતિહાસના શિક્ષણને સ્થાપિત કરવા અને પ્રમાણિત કરવા દેશમાં ઐતિહાસિકમાં રસ લઈ વિવિધ સ્મારકોના સંરક્ષણમાં આ સંસ્થા મોખરે રહી છે. આ સિવાય દિલ્હી અને પ્રાંતીય રાજ્યોમાં પ્રકાશિત પુસ્તકો તેમજ નકલોની જાળવણી કરી સંગ્રહ દ્વારા સંશોધને મદદ કરે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકસો :

૧.ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મંડળની સ્થાપના ક્યાંરે થઈ હતી.
૨.ઈ.સ. ૧૮૯૧ રાજવાડે એ કહ્યું મેગેજીન શરૂ કર્યું હતું.
૩.ભારતીય ઇતિહાસ કોંગ્રેસના સ્થાપના ક્યાંરે થઈ હતી
૪.ઈતિહાસના સંશોધન ક્ષેત્રે ભારતીય ઇતિહાસ કોંગ્રેસનું પ્રદાન જણાવો.

_____

_____

_____

સંદર્ભ સૂચિ :

૧. https://indianhistorycongress.com/

૨. www.wikipidiyaa.org

૩. Indian History Congress: An Overview: Deepna K

૪. ઈતિહાસનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર , ડૉ.અરુણ વાઘેલા અને બી. એન. ગાંધી, અક્ષર પબ્લીકેશન,અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ -૨૦૨૧

12.4 ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદ

પ્રસ્તાવના :

ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ હિસ્ટોરિકલ રિસર્ચ નામની સંસ્થા જેનું સંચાલન ભારત સરકારના શિક્ષણ મંત્રાલય દ્વારા થાય છે.આ સંસ્થાની સ્થાપના ઈતિહાસમાં સંશોધનને પ્રોત્સાહન આપવાના હેતુથી કરવામાં આવી છે. સમગ્ર ભારતના વિદ્યાર્થીઓને તેમજ ઈતિહાસકારો સંશોધન ક્ષેત્રે અનુદાન આપી નાણાકીય સહાય પૂરી પાડી છે. ભારત સરકારના (ICHR) ના ઉચ્ચ શિક્ષણ વિભાગ રાજ્યોની ગ્રાન્ટ-ઈન-એઈડ કોલેજો , તેમજ કેન્દ્રો શાસિત પ્રદેશીની વિવિધ ખાનગી કોલેજો તેમજ યુનિવર્સિટી પોતાના પ્રકાશનોના વેચાણમાંથી આવક મળે છે.જેનું મુખ્ય મથક દિલ્હીમાં છે. અ સિવાય તેના પ્રાદેશિક કેન્દ્રો દેશના અલગ અલગ ભાગો જેવા કે પૂના (મહારાષ્ટ્ર) બેંગલોર, ગુવાહાટી (આસામ) માં આવેલા છે.

12.4.1 ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદના મુખ્ય ઉદ્દેશો

૧.ઐતિહાસિક સંશોધનના ક્ષેત્રમાં સંશોધન પ્રવૃત્તિઓનું સંકલન કરવું અને તેને આગળ વધારવું.

૨.ભારત અને વિદેશમાં ઐતિહાસિક સંશોધન પર વિચારો આપલે માટે સેમિનાર, વર્કશોપ અને પરિષદોનું આયોજન, પ્રાયોજક અને સમર્થન કરવું.

૩.ઉચ્ચ સ્તરના ઐતિહાસિક સંશોધનના પ્રકાશનોને પ્રોત્સાહન આપવું તેમજ નવા સંશોધનને સામયિકો અને જર્નલોનું પ્રકાશન કરવું.

૪.ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસાની ઉદ્દેશ્ય સમજને પ્રોત્સાહન તેમજ લોકપ્રિય સાહિત્ય પ્રકાશિત કરી લોકો સુધી પહોંચાડવું અને સંશોધનને પ્રોત્સાહન આપવું.

૫.ઐતિહાસિક સંશોધન અને ઐતિહાસિક લેખનને સરળ બનાવવા સ્રોત સામગ્રીનું સંકલન હાથ ધરવું.

૬.ઐતિહાસિક સંશોધન માટે વિદ્યાર્થીઓમાં રસ વધે તે માટે શિષ્યવૃત્તિ અને ફેલોશિપ દ્વારા આર્થિક સહાય આપવી.

૭.પ્રતિભાશાળી યુવા ઈતિહાસકારોનું એક જૂથ વિકસાવવા તેમજ સંશોધન પ્રતિભાને ઓળખવા, તેમજ યુનિવર્સિટી કક્ષાએ યુવા શિક્ષકોને પ્રોત્સાહિત કરવા.

૮.ભારત સરકારને સમયાંતરે ઐતિહાસિક સંશોધન અને ઈતિહાસ પદ્ધતિમાં તાલીમ સંબંધિત તમામ વિદેશી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે ઐતિહાસિક સંશોધન અને તાલીમ સુવિધાઓમાં સહયોગ આપવો.

12.4.2 ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદની સ્થાપના

ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદ એ (Indian Council of Historical Research) જે ભારત સરકારના શિક્ષણ મંત્રાલય હેઠળની એક સ્વાયત્ત સંસ્થા છે. તેની સ્થાપના ભારત સરકારના શિક્ષણ અને સમાજ કલ્યાણ મંત્રાલય (હવે, શિક્ષણ મંત્રાલય) દ્વારા ૨૭ માર્ચ ૧૯૭૨ ના રોજ કરવામાં આવી હતી. ભારતીય ઐતિહાસિક સંશોધન પરિષદનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ઐતિહાસિક સંશોધનને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે. દેશના રાષ્ટ્રીય અને સાંસ્કૃતિક વારસાની જાણવણી કરવાના હેતુથી ઈતિહાસના સંશોધકોને તેમના ઉદ્દેશ્ય પૂર્ણ કરવા હેતુથી વૈજ્ઞાનિક રીતે પ્રોત્સાહન આપવાનું કાર્ય કરે છે. તેના મુખ્ય કાર્યોમાં જોઈએ તો ઐતિહાસિક સંશોધન કાર્યક્રમોને આયોજિત કરવા, ઐતિહાસિક સંશોધનમાં રોકાયેલા સંસ્થાઓ અને સંગઠનોને આર્થિક સહાય કરવી તેમજ ઐતિહાસિક સંશોધન પર દસ્તાવેજીકરણ અને સંદર્ભ સાહિત્ય માટે સેવા કેન્દ્રો વિકસાવવાનો છે. સમયાંતરે સંશોધન માટે વિષયો સૂચનો મેળવી તેના દ્વારા સંશોધનને પ્રોત્સાહન આપવાનું છે. આ સંસ્થા આર્થિક, સામાજિક, ઐતિહાસિક, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો ઈતિહાસ, કલાનો ઈતિહાસ વગેરે જેવા વિષયો પસંદ કરી. સંશોધનના ઉપેક્ષિત તેમજ નવા વિષયો માટે વિશેષ પગલાં ભરે છે. ઐતિહાસિક સંશોધનના ક્ષેત્રમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું સંકલન કરવું વગેરે જેવી બાબતો પર વિશેષ ભાર મૂકે છે. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય વૈજ્ઞાનિક લેખનને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે.

તેના પહેલા અધ્યક્ષ ઈતિહાસકાર રામશરણ વર્મા હતા. તેમાં કાર્યકર્તાઓ તરીકે સેવા આપનારા ઈતિહાસકારોમાં ઈરફાન હબીબ, તપન રાય ચૌધરી અને બરુંન દેવ વગેરે ઈતિહાસકારોએ પોતાનું યોગદાન આપેલ છે.

12.4.3 ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદના પ્રકાશનો :

ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદ ઓન લાઈન તેમજ પ્રિન્ટ મીડિયા દ્વારા પુસ્તકો પ્રકાશિત કરે છે. તેની વર્ષ દરમ્યાન બે જર્નલ પ્રકાશિત થાય છે. જેમાં, ૧. ઘ ઈન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ રિવ્યુ અને ૨. ઈતિહાસ (જે હિન્દીમાં) જે દર વર્ષે પ્રકાશિત થાય છે. આ સિવાય રાજ્ય તેમજ દેશની વિવિધ યુનિવર્સિટીઓમાં સેમિનાર, પુસ્તકો,અને જર્નલોને પ્રકાશન કરવા આર્થિક સહાય આપે છે.

ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદનું એક માત્ર ' ઈન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ રિવ્યૂ ' જે ICHR ના સૌથી પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશનો માંનું એક છે. ICHR ના બે અંક દર વર્ષે પ્રકાશિત થાય છે – એક જૂનમાં અને બીજો ડિસેમ્બર મહિનામાં પ્રકાશિત થાય છે. ICHR કદાચ ભારતમાં તેના પ્રકારનું એકમાત્ર જર્નલ (ઈતિહાસ) છે. જે છેલ્લા ૪૯ વર્ષથી સતત પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે. તે ઐતિહાસિક અભ્યાસના તમામ ક્ષેત્રોમાં સંશોધન રુચિઓને સંબોધિત કરે છે. ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદ શરૂઆતના સમયથી લઈને સમકાલીન ઈતિહાસ વર્તમાન સુધીના વિવિધ વિષયોને વ્યાપક અને સંતુલિત રીતે મહત્વ આપે છે. ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદના લેખોની ગુણવતાવાળા લેખો નો સમાવેશ થાય છે. ભારતીય ઈતિહાસ સંશોધન પરિષદોની હિન્દીમાં પત્રિકા પ્રકાશિત થઈ રહી છે જે અર્ધ વાર્ષિક શોધપત્રિકા છે. ઈતિહાસ'. માતૃભાષામાં ચિંતનની મૌલિક સંસ્કૃતિનો વિકાસ આ પત્રિકાનું લક્ષ્ય છે. નિષ્પક્ષ, વૈચારિક રીતે સ્થાનિક તેમજ રાષ્ટ્રીય અને વૈશ્વિક ઈતિહાસના જોડાણનું વિશ્લેષણ કરી તેનું ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં સંશોધન કરે છે.

12.4.4 અધ્યક્ષો :

પ્રથમ આર. એસ. શર્મા, ૧૯૭૨ થી ૧૯૭૭ હતા હાલ, રઘુવેન્દ્ર તંવર, ૧૪ જાન્યુઆરી ૨૦૨૨ કાર્યરત છે.

12.4.5 કાઉન્સિલની રચના :

ઈ.સ. ૨૦૧૯ માં તેના પુનર્ગઠન પછી, ICHR કાઉન્સિલમાં ત્રણ વર્ષના સમયગાળા માટે નીચેના સભ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

- ભારત સરકાર દ્વારા નિયુક્ત કરાયેલા એક પ્રખ્યાત ઈતિહાસકાર જે કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ રહેશે.
- ભારત સરકાર દ્વારા નામાંકિત અઢાર ઈતિહાસકારો;
- યુજીસીના પ્રતિનિધિ ,
- ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણના મહાનિર્દેશક

- સરકારનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા માટે ચાર વ્યક્તિઓ હશે જેમને ભારત સરકાર દ્વારા નામાંકિત કરવામાં આવશે.

12.4.6 ભંડોળ (આર્થિક સહાય)

ICHR ને શિક્ષણ મંત્રાલયના ઉચ્ચ શિક્ષણ વિભાગ તરફથી મળેલી ગ્રાન્ટ-ઈન-એઈડ દ્વારા ભંડોળ પૂરું પાડવામાં આવે છે. તે ભારતની વિવિધ રાજ્ય સરકારો અને ભારત સરકારના અન્ય મંત્રાલયો પાસેથી પણ ભંડોળ મેળવે છે.

12.5 સારાંશ

ભારતીય પ્રજાને તેના સાચા ઈતિહાસની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય તથા વધુમાં વધુ લોકો ઈતિહાસ માં સંશોધનમાં રુચિ લે તે માટે શ્રી કનૈયાલાલ મુન્સી દ્વારા સ્થાપેલી ભારતીય વિદ્યાભવન અને રાજવાડે સ્થાપેલી ભારતીય હિસ્ટ્રી ઓફ કોંગ્રેસ જેનો મુખ્ય હેતુ ભારતીય પ્રજાને તેના ગૌરવશાળી ઈતિહાસ પ્રત્યે સભાન કરવાનો હતો. જે આ સંસ્થાઓએ તેમના કાર્યો દ્વારા સાર્થક કર્યું છે. આ ઉપરાંત ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદ (Indian Council of Historical Research) જે સમગ્ર દેશના ઈતિહાસ વિષયમાં સંશોધન કરતા અનેક વિદ્યાર્થીઓને આર્થિક મદદ કરી. તેમણે સંશોધન માટે આર્થિક મદદ કરે છે.

12.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૧. ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદ સ્થાપના જણાવો.

૨.ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદના પ્રથમ અધ્યક્ષ કોણ હતા ?

૩.ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદના બે જર્નલો ના આં આપો.

૪.એક સંશોધન સંસ્થા તરીકે ભારતીય ઈતિહાસ પરિષદનું યોગદાન આલેખો.

_____

_____

_____

_____

_____

સંદર્ભ સૂચિ :

૧. http://ichr.ac.in/

૨. wikipidiyaa.org

૩. Indian Council of Historical Research Annual Report 2021-2022

૪. ઈતિહાસનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર, ડૉ.અરુણ વાઘેલા અને બી. એન. ગાંધી, અક્ષર પબ્લીકેશન અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ -૨૦૨૧

એકમ - 13

ઈતિહાસ પર સ્વદેશી મંતવ્યો :મહાત્મા ગાંધી અને જવાહરલાલ નહેરૂ

:: રૂપરેખા ::

13.0 ઉદ્દેશો

13.1 પ્રસ્તાવના

13.2 સ્વદેશી આંદોલનની શરૂઆત

13.3 ગાંધીજી પહેલાંના સ્વદેશી મંતવ્યો

- **13.3.1** ગાંધીજીનો સ્વદેશી વિચાર
- **13.3.2** રાજકારણમાં સ્વદેશી
- **13.3.3** આર્થિક ક્ષેત્રે સ્વદેશી
- **13.3.4** સામાજિક ક્ષેત્રે સ્વદેશી
- **13.3.5** ધર્મમાં સ્વદેશી
- **13.3.6** શિક્ષણક્ષેત્રે સ્વદેશી
- **13.3.7** સંસ્કૃતિમાં સ્વદેશી

13.4 જવાહરલાલ નહેરુના સ્વદેશી મંતવ્યો

- **13.4.1** ઔદ્યોગિક વિકાસ
- **13.4.2** આધુનિક વિજ્ઞાન અને પદ્ધતિઓ
- **13.4.3** તર્ક અને આયોજન દ્વારા વિકાસ
- **13.4.4** વિદેશનીતિ
- **13.4.5** સ્વદેશી વિશે નહેરૂજીનો મત

13.5 સારાંશ

13.6 સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

13.0 ઉદ્દેશો

- ગાંધીજી અને નહેરુજીના સ્વદેશી વિચારો વિશે જાણી શકાશે.
- અલગ-અલગ ક્ષેત્રોમાં સ્વદેશી ઉપર ગાંધીજીના મંતવ્યો.
- નહેરુજીના ઔદ્યોગિકરણ અને વિદેશનીતિ વિશે જાણી શકાશે.

13.1 પ્રસ્તાવના

સ્વદેશી એટલે ''પોતાના દેશમાં નિર્મિત વસ્તુઓનો ઉપભોગ. સ્વદેશી એ માત્ર એક વિચાર નહીં પરંતુ એક દેશના આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે આવેલ એક મોટું પરિવર્તન છે.''

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, અરવિંદ ઘોષ, સુરેન્દ્રનાથ બેનર્જી, ન્યાયમૂર્તિ રાનડે, દાદાભાઈ નવરોજી, ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે, બાલગંગાધર તિલક, લાલા લજપતરાય, બિપિનચંદ્ર પાલ, સૈયદ હૈદર રઝા, મહાત્મા ગાંધી અને નરેન્દ્ર મોદી જેવા અનેક નેતાઓએ આ વિચારને આગળ વધાર્યો.

અહીં ઉપરોક્ત નેતાઓના મતે સ્વદેશી એટલે માત્ર પોતાના દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ વસ્તુ જ નહીં, પરંતુ પોતાના દેશમાં આવેલ નીતિઓ, વિચારો, શિક્ષણ, ધર્મ, રાજકીય, સામાજિક અને સ્વાસ્થ્યના દરેક આયામોને અપનાવવા એટલે સ્વદેશી.

આત્મનિર્ભરતાને પ્રોત્સાહિત કરતું સ્વદેશી આંદોલન ભારતીય સ્વતંત્રતા આંદોલનનું એક મહત્ત્વનો ભાગ હતું. ગાંધીજીએ તો સ્વદેશીને સ્વરાજની આત્મા કહ્યો છે. વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ ''વોકલ ફોર લોકલ'' અને ''આત્મનિર્ભર ભારત''થી આજના સમયમાં આ આંદોલને પ્રચલિત કર્યું. વિનોબાજીએ સ્વદેશી ધર્મનો મર્મ સમજાવતાં લખ્યું છે કે, ''ચંડોળ પક્ષી આકાશમાં ઊડે છે છતાં એની દૃષ્ટિ તો માળામાં જ હોય છે. એનામાં ઊંચે ચડવાની તાકાત તો છે પણ માળાને છોડવો પડે એટલું ઊંચે ઉડતું નથી. તે આકાશ તરફ નજર રાખે છે ને માળા તરફ પણ. માળામાં ભરાઈ રહેવું કે ઊંચે આકાશમાં ઊડ્યાં કરવું એ બેય એ છોડે છે. આ છે સ્વદેશી ધર્મ. એટલે સેવા માટે નજીકનું ક્ષેત્ર અને પ્રેમ તથા ચિંતન માટે આખી દુનિયા પર નજર આનું નામ છે સ્વદેશી ધર્મ.'' વિનોબાજીએ આ વ્યાખ્યા આપી છે.

13.2 સ્વદેશી આંદોલનની શરૂઆત

ભારતમાં બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા બંગાળના વિભાજન પછી સ્વદેશી આંદોલનની શરૂઆત થઈ. બંગભંગ ચળવળની શરૂઆત ૭ ઓગસ્ટ ૧૯૦૫ ના દિવસે થઈ હતી. સ્વદેશી ઉત્પાદનો વધારવા માટે અને વિદેશી વસ્તુઓની આયાતને ઓછી કરવા કલકત્તાના ટાઉનહોલમાં ઔપચારિક રૂપથી સ્વદેશી આંદોલન શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. બંગાળમાં શરૂ થયેલ સ્વદેશી આંદોલનની સાથે બ્રિટિશ ઉત્પાદનોનો બહિષ્કાર અને સ્થાનીય રૂપથી ઉત્પાદિત વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો એ આંદોલનનો મુખ્ય ભાગ હતો.

૭ ઓગસ્ટ ૧૯૦૫માં કલકત્તાના સીટી હોલમાં એક બહિષ્કાર પ્રસ્તાવ રજૂ કરવામાં આવ્યો. જેમાં માનચેસ્ટરની મિલમાં બનેલાં કપડાં અને મીઠાના ઉપયોગના બહિષ્કારની સંમતિ કરવામાં આવી. જેનાથી બ્રિટિશ કાપડ ઉદ્યોગમાં મોટા પ્રમાણમાં નુકસાન આવ્યું. બ્રિટિશ ઉત્પાદનોના બહિષ્કારની સાથે બ્રિટિશ વસ્તુઓની હોળી, બ્રિટીશ સામાન વેચવાવાળા વેપારીઓને ત્યાં ધરણા પર બેસવું એ આ પ્રથમ તબક્કાની સ્વદેશી આંદોલનના હથિયાર હતા. ''વંદે માતરમ'' એ સ્વદેશી આંદોલનનું અને બહિષ્કારનું ગીત બની ગયું.

આ સ્વદેશી આંદોલન દરમ્યાન માચિસની અને સાબુની ફેક્ટરીઓ, કપડાની મીલો, ચામડાના કારખાનાં, બેંકો, વિમાની કંપનીઓ, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાન તથા અન્ય ક્ષેત્રે જબરદસ્ત ઉછાળો આવ્યો. આ આંદોલન ઈ.સ. ૧૯૦૮ સુધી ચાલુ રહ્યું.

13.3 ગાંધીજી પહેલાંના સ્વદેશી મંતવ્યો

ન્યાયમૂર્તિ રાનડે, લોકમાન્ય તિલક અને બંગભંગની ચળવળના નેતાઓએ સ્વદેશી માલના પ્રચારની હિમાયત કરી હતી. પરંતુ એમની સ્વદેશીની કલ્પનામાં અને ગાંધીજીની સ્વદેશીની કલ્પનામાં ઘણું મોટું અંતર હતું. જૂનો સ્વદેશી વિચાર અંગ્રેજી રાજ્યને હટાવવાના એક સાધન તરીકે ઉભો થયો હતો. તેમાં સ્વદેશપ્રેમનો અંશ હતો ખરો, પરંતુ એ વખતે અંગ્રેજોની ગુલામીમાંથી મુક્ત થવાનો બીજો કોઈ સફળ ઈલાજ ન હોઈ અંગ્રેજોના વિરોધમાં આર્થિક બહિષ્કારના એક સાધનરૂપે સ્વદેશી આંદોલન ચાલતું હતું. તેમાં પણ ખાસ કરીને ઈંગ્લેન્ડનો માલ ન ખરીદવાનું તથા ઈંગ્લેન્ડ સિવાયના બીજા દેશોનો માલ ખરીદવામાં વાંધો નથી એવું એ વખતના સ્વદેશીનું નકારાત્મક સ્વરૂપ હતું. પરિણામે ઈંગ્લેન્ડ સિવાયના બીજા દેશોને, ખાસ કરીને જાપાનનો માલ પુષ્કળ પ્રમાણમાં આપણા દેશમાં આવતો અને પરિણામે જાપાનને સારો એવો આર્થિક લાભ થયેલો.

13.3.1 ગાંધીજીનો સ્વદેશી વિચાર :

ગાંધીજી પોતાની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જૂના સ્વદેશી વિચારનો આ દોષ પામી ગયા હતા. તેથી ગ્રામોદ્યોગને પુનઃજીવિત કરવાના અને એમાંથી પેદા થતા માલને વાપરવાના વિધાયક કાર્યક્રમ પર ગાંધીજીએ ભાર મૂક્યો. ખાદી અને અન્ય ગ્રામોદ્યોગોને સજીવન કરવા એમણે અખિલ ભારતીય સંઘ ઊભો કર્યો. પરિણામે બ્રિટિશ અમલ દરમ્યાન નષ્ટપ્રાય થયેલા ઉદ્યોગો જીવતા થયા અને દેશના લાખો બેકાર અને દરિદ્રોને એને લીધે રોજીરોટી મળતી થઈ.

ગાંધીજી સ્વદેશીના હિમાયતી હતા. પરંતુ વિદેશીમાત્રના વિરોધી નહોતા. તે ચોક્કસપણે માનતા કે સંપૂર્ણ સ્વાવલંબન જગતમાં ક્યાંય શક્ય નથી. તેથી જ કહેતા હતા કે ''ભારતમાં ખૂબ મહેનત કરીને ઘડિયાળ બનાવવાની સલાહ હું નહીં આપું. સ્વિટ્ઝલેન્ડના લોકો એ બહુ સારી બનાવે છે એટલે આપણે તે ઘડિયાળ વાપરવી જોઈએ. તેઓ કહેતા કે માણસ જો પોતાના પડોશી, ગામ કે દેશને ભૂલી દૂર વિશ્વસેવા કરવા જાય તો એમાં તે પોતાનો ધર્મ ચૂકે છે.

ગાંધીજી માનતા હતા કે સ્વદેશીની ભાવના અનુસરવા અનુક્રમે પહેલા નજીકના પાડોશી, પછી ગામ, સમાજ, રાજ્ય અને દેશ દ્વારા ઉત્પાદિત માલનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જેથી ભારતનું દરેક ગામ લગભગ સ્વનિર્ભર બનશે તથા અડધા ભૂખ્યા દેશવાસીઓને આજીવિકાનું સાધન મળશે. ગાંધીજીનો સ્વદેશી વિચાર કેવળ આર્થિક ક્ષેત્ર ઉપર આધારિત નહોતો. તેઓ ધાર્મિક, રાજકીય, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે પણ સ્વદેશીનું અર્થબોધ જોડાયેલ હતું.

13.3.2 રાજકારણમાં સ્વદેશી :

રાજકારણમાં સ્વદેશી એટલે પંચાયતીરાજ. રાજકીય સ્વદેશી સંસ્થાઓનું પુનરુત્થાન કરી તેમની કેટલીક ખામીઓ દૂર કરી તેને મજબૂત બનાવવી જોઈએ. ગાંધીજીએ ૧૯૦૯માં તેમની પ્રખ્યાત પુસ્તક ''હિંદ સ્વરાજ''માં આંતરિક શાસન (સ્વરાજ)ની જરૂરિયાત ઉપર ભાર મૂક્યો. સમાજના પિરામિડ માળખાથી વિપરીત સમાજનાં કેન્દ્રમાં વ્યક્તિને મૂકીને સમુદ્રી વર્તુળની વિભાવના રજૂ કરી. આ વિભાગના કેન્દ્રીકરણ અને સર્વોદયના તેમના સિદ્ધાંત ઉપર આધારિત છે. આ સમુદ્રી વર્તુળનું કેન્દ્ર વ્યક્તિ હશે અને તેમાંથી વિસ્તરતા વર્તુળોમાંથી પરંપરાગત પ્રદેશ, દેશ અને છેવટે સમગ્ર વિશ્વનો સમાવેશ થાય છે. અહીં વ્યક્તિ પોતાની સરકારનો સર્જક છે.પરંપરાગત સત્તાના માળખામાં સત્તા પિરામીડ જેવી હોય છે, જેમાં ટોચ પર બેઠેલા થોડા લોકો નીચેના લોકો પર શાસન કરે છે. જ્યારે ''સમુદ્રી વર્તુળ'' એટલે કે શાંત પાણીમાં પથ્થર નાખતા વર્તુળો કેન્દ્રથી બહારની તરફ ફેલાય છે. તેમ સત્તા ઉપરથી જ નીચે આવવાનો બદલે અંદરથી બહારની તરફ વિસ્તરે છે. જેનું કેન્દ્ર વ્યક્તિ હોય છે.

13.3.3 આર્થિક ક્ષેત્રે સ્વદેશી :

આર્થિક ક્ષેત્રે સ્વદેશીનું હાર્દ ''ખાદી અને ચરખો'' હતો. ગાંધીજી માનતા હતા કે ભારતમાં લોકોમાં પ્રવર્તતી ઊંડી ગરીબી અને અડધા ભૂખ્યા દેશવાસીઓ માટે મુખ્ય કારણભૂત આર્થિક અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે સ્વદેશીના માર્ગથી વિચલન છે. આ સાથે તેમને હસ્તઉદ્યોગો અને કુટીરઉદ્યોગોને ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાના મહત્વપૂર્ણ અવયવો ગણી તેને પ્રોત્સાહિત કરવાનું કહ્યું.

13.3.4 સામાજિક ક્ષેત્રે સ્વદેશી :

ગાંધીજી બધા જ વ્યવસાયોને સમાન રીતે મહત્ત્વ આપતા હતા. તેમણે જન્મ અને તેની સાથે સંકળાયેલ સામાજિક દરજ્જાના આધારે પ્રવર્તમાન જાતિ વ્યવસ્થાનો સખત વિરોધ કર્યો. તેઓ માનતા કે સાચું સ્વરાજ ફક્ત સમાજના આ વંચિત વર્ગોના ઉત્થાન દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. સમાજના દરેક લોકોને એક સમાન માનવા એટલે સ્વદેશી.

13.3.5 ધર્મમાં સ્વદેશી :

ધર્મમાં સ્વદેશી એટલે સ્વધર્મને વળગી રહેવું. પોતાના ધર્મની સેવા કરવી અને જો જરૂરી હોય તો તેની ખામીઓ દૂર કરીને તેને શુદ્ધ અને પવિત્ર રાખવું એ વ્યક્તિનું કર્તવ્ય છે. પોતાના ધર્મની અપૂર્ણતાને કારણે તેને છોડી બીજા ધર્મને અપનાવવો એના કરતાં અન્ય ધર્મોમાંથી શ્રેષ્ઠ અપનાવીને પોતાના ધર્મને સમૃદ્ધ બનાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ગાંધીજી બીજાના ધર્મને પણ આદર કરવાનું કહેતા તથા ''સર્વ ધર્મ સમભાવ''નો મંત્ર આપ્યો.

13.3.6 શિક્ષણક્ષેત્રે સ્વદેશી :

શિક્ષણમાં સ્વદેશી એટલે માતૃભાષા અથવા સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું. ગાંધીજીએ લખ્યું છે ''છેલ્લા પચાસ વર્ષ દરમ્યાન અમને અમારી માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હોત તો અમારા વડીલોને, અમારા નોકરચાકરોને, અમારા પડોશીઓને, અમારા જ્ઞાનનો લાભ મળ્યો હોત. જગદીશચંદ્ર બોઝ અને પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય જેવાની શોધો રામાયણ અને મહાભારતની પેઠે ઘર-ઘરનો ખજાનો થઈ પડી હોત. અત્યારે તો એ શોધો પરદેશીઓએ કરેલ શોધો જેટલી જ અજાણી છે. વિષયમાત્રનું શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા આપવામાં આવ્યું હોત તો હું એમ કહેવાની હિંમત કરું છું કે તેનો વિકાસ આશ્ચર્યકારક થયો હોત.'' બ્રિટિશ પ્રણાલી સામે તેમનો મુખ્ય વાંધો એ હતો કે તેનો પ્રાથમિક હેતુ ભારતના લોકોને ''ગુલામ'' બનાવવાનો હતો. તેઓ માનતા કે શિક્ષણ દેશની સંસ્કૃતિ અને પરંપરાઓનું મૂળ હોવું જોઈએ. શિક્ષણ વિશે તે કહે છે કે ''શિક્ષણ દ્વારા મારો મતલબ બાળક અને મનુષ્યના શરીર, મન અને ભાવનાના શ્રેષ્ઠ ગુણોનો સર્વાંગી સાહિત્યનો વિકાસ સાધવાનો છે. જે માતૃભાષા કે સ્વભાષાથી શક્ય છે. તેમને રાષ્ટ્રને નવી તાલીમ કે મૂળભૂત શિક્ષણ (પાયાની કેળવણી) નામની શિક્ષણપ્રણાલી રજૂ કરી જેનાથી એ શરૂઆતથી જ સ્વાવલંબન તરફ જઈ શકે.

13.3.7 સંસ્કૃતિમાં સ્વદેશી :

સમગ્ર રહેણીકરણીમાં સાચી ભારતીય પરંપરાનો સ્વીકાર કરવો એટલે સંસ્કૃતિમાં સ્વદેશી. વિદેશી રમતો છોડી મેદાનમાં રમાતી ભારતીય રમતોને પોષવી. વિદેશી સ્વાસ્થ્યવર્ધક દવાઓને બદલે નિસર્ગોપચાર પદ્ધતિથી કે પછી સંયમિત જીવનશૈલીથી ઉપચારની વાત કરી છે. સંયમિત જીવનશૈલી અપનાવવી વિશે કહ્યું છે. ભારતીય પોષાક, ભારતીય ભોજન, ભારતીય શૈલી વગેરે તરફ પાછા વળવું કે તેને જાળવી રાખવું એટલે સંસ્કૃતિમાં સ્વદેશી.

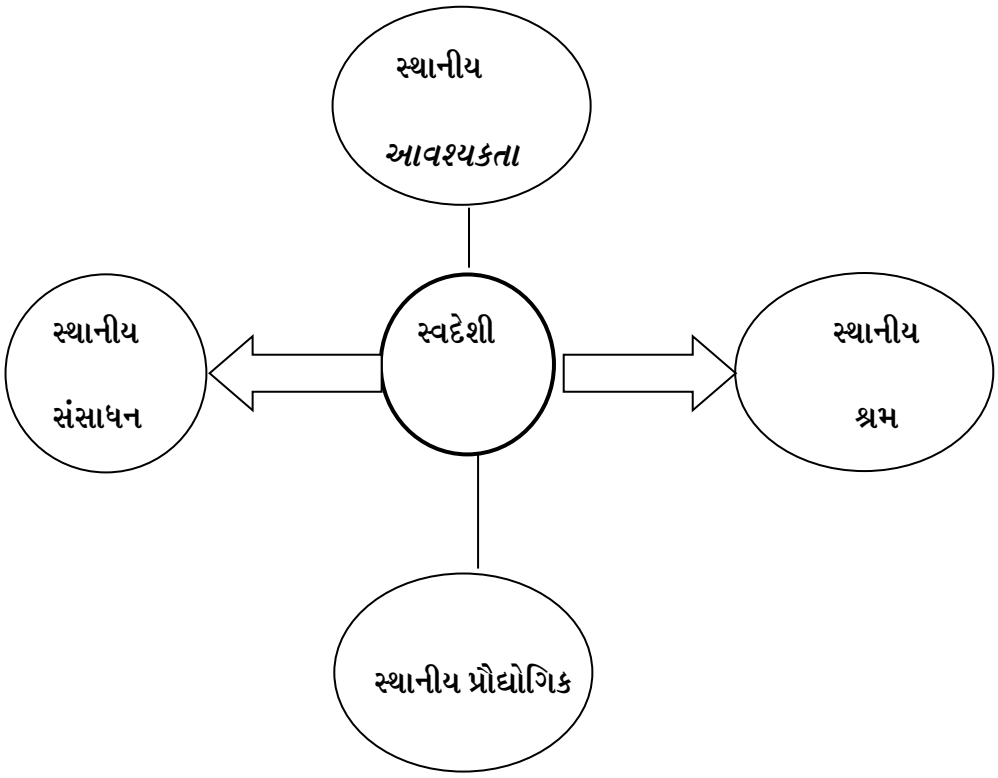

સ્વદેશીની સંકલ્પના

13.4 જવાહરલાલ નહેરુના સ્વદેશી મંતવ્યો

જવાહરલાલ નહેરુના વિચાર ભારતના ઔદ્યોગીકરણ, સમાજવાદ, શાસન વ્યવસ્થા વગેરે ક્ષેત્રોમાં ગાંધીજીથી ભિન્ન છે. નહેરુ ઔદ્યોગીકરણ, શહેરીકરણ તથા આધુનિકીકરણના હિમાયતી હતા. જવાહરલાલ નહેરુના સ્વદેશી વિચારોમાં ભારતની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા, સમાજવાદ અને ધર્મનિરપેક્ષતાના સમર્થક હતા. તેઓએ ગરીબી, નિરક્ષરતા અને સાંપ્રદાયિક વિભાજનથી મુક્ત ભારતનું સ્વપ્ન સેવ્યું હતું.

તેમણે વિજ્ઞાન અને તર્કસંગત વિચારસરણીના પ્રોત્સાહન તેમજ ભારતની સાર્વભૌમત્વ અને વિકાસનું રક્ષણ કરતી વિદેશનીતિની હિમાયત કરી હતી.

13.4.1 ઔદ્યોગિક વિકાસ :

જવાહરલાલ નહેરુને ભારતના આર્થિક વિકાસને ઝડપથી આગળ વધારવા માટે ઔદ્યોગીકરણ અને મોટી પરિયોજનાઓને પ્રાથમિકતા આપી.

નહેરુ મોટા ઉદ્યોગો કે ભૌતિક પ્રગતિના પાયા પર સાંસારિક વિકાસ થાય છે એમ માનતા છતાંય નહેરુ કહે છે કે, ''આપણું ધ્યેય સિદ્ધ કરવામાં સ્વાવલંબી અર્થતંત્ર આપણને ઉપયોગી થશે.'' આમ, ગાંધીજીની જેમ તેઓ પણ સ્વાવલંબન ઉપર ભાર મૂકતા. તેઓ ઔદ્યોગિકરણ વિશે કહે છે કે, ''હું ટ્રેક્ટરો અને મોટા યંત્રો દાખલ કરવાના મતનો છું. જેથી હિંદનું ઝડપથી ઔદ્યોગિકરણ શક્ય થઈ શકે.'' યંત્રોના ઉપયોગની બાબતમાં નહેરુ કહે છે કે યંત્રોના ઉપયોગની બાબતમાં ગાંધીજીના વલણમાં ધીમે-ધીમે ફેરફાર થયેલો જણાય છે.

જવાહર નહેરુ મોટા ઉદ્યોગોમાં રાષ્ટ્રીયવાદને મહત્વ આપે છે. તેઓ માનતા કે દેશની પ્રગતિનો આધાર મોટા ઉદ્યોગો પર જ રહેલો છે. ગ્રામોદ્યોગ કે યંત્રવાદનો વિરોધ એ જવાહર નહેરૂને કંઈક જૂનવાણી વિચારસરણી લાગે છે.

13.4.2 આધુનિક વિજ્ઞાન અને પદ્ધતિઓ :

તેઓ માનતા હતા કે આત્મનિર્ભર બનવા માટે આધુનિક વિજ્ઞાન અને નવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ સ્વીકારવી પડશે તો ઝડપથી આ સ્વદેશી ભારત ઊભું કરી શકીશું.

13.4.3 તર્ક અને આયોજન દ્વારા વિકાસ :

ભારતને આધુનિક બનાવવા માટે અને સમાજનો સર્વાંગી વિકાસ પ્રાપ્ત કરવા તર્કસંગત વિચારસરણીના પ્રસારને પ્રોત્સાહન અને આયોજનબદ્ધ કામગીરી કરવી પડશે. જેથી ગરીબી અને સામાજિક અન્યાયને દૂર કરવાની દિશામાં કામ કરી શકાય.

13.4.4 વિદેશનીતિ :

તેમણે બિનજોડાણવાદની નીતિનો પાયો નાંખ્યો. જેનો હેતુ ભારતની સાર્વભૌમત્વનું રક્ષણ કરવાનો અને દેશની એકતાને પ્રોત્સાહન આપવાનો હતો.

13.4.5 સ્વદેશી વિશે નહેરુજીનો મત :

સ્વદેશીની ભાવનામાં જવાહરલાલને ગાંધીજી જેટલી શ્રદ્ધા નથી. એક દેશ બીજા દેશ જોડે આર્થિક સંબંધો બાંધી એકબીજાની જરૂરિયાત પૂરી પાડે એમ નહેરુજીનું માનવું હતું.

નહેરુજીને ખાદી ઉપર પણ એટલી શ્રદ્ધા નથી કારણ કે તેઓ દેશની આર્થિક પ્રગતિ ઈચ્છે છે. દેશનું જીવનધોરણ ઊંચું આવે એવી અપેક્ષા રાખે છે. આપણે પરદેશી નાણાંકીય સહાય લઈને પણ દેશના ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરીએ તેમાં જવાહરને કશું અણછાજતું લાગતું નથી. તેઓ કહે છે કે "આર્થિક પ્રગતિ ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે દેશનું જીવનધોરણ ઊંચું આવે, જ્યારે જીવનની વધારેમાં વધારે જરૂરિયાતો સંતોષાય.

આમ, ગાંધીજીની આર્થિક દૃષ્ટિ ગામડાંને નજર સમક્ષ રાખીને રચાઈ છે. જ્યારે જવાહરની શહેરોને નજરમાં રાખીને રચાઈ છે. જવાહરને બેકારીને દૂર કરવા ઉદ્યોગીકરણનો માર્ગ સરળ લાગે છે. જેથી દેશમાં બેકારોને કામ મળશે.

નહેરૂના સ્વદેશી દૃષ્ટિકોણનો અર્થ ભારતીય સંસ્કૃતિ, પરંપરા, આત્મનિર્ભરતા અને રાષ્ટ્રીય હિતને કેન્દ્રમાં રાખી ઇતિહાસને જોવો. આ દૃષ્ટિએ નહેરૂ વિશે વિવિધ સમર્થાત્મક અને ટીકાત્મક મત મળે છે.

હકારાત્મક સ્વદેશી મૂલ્યાંકન

આધુનિક ભારતના નિર્માતા તરીકે સ્વદેશી ઉપર ભાર મૂક્યો. આઈ.આઈ.ટી વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓ જેવી પહેલી સ્વદેશી વિકાસ માટે મહત્ત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

૧.ગાંધીજીના સ્વદેશી વિશેના મંતવ્યો જણાવો.

૨.નહેરુના સ્વદેશી વિશેના મંતવ્યો જણાવો.

૩.સ્વદેશી એટલે શું, સ્વદેશી આંદોલનની શરૂઆત ક્યારે થઈ તે વિશે જણાવો.

13.5 સારાંશ

મહાત્મા ગાંધી અને જવાહરલાલ નહેરુના વચ્ચે સ્વદેશી મુદ્દા ઉપર ઘણી ચર્ચાઓ થઈ હતી. ગાંધીજી સ્વદેશીને એક સામાજિક અને આર્થિક આંદોલનના રૂપમાં દેખતા હતા. જ્યારે નહેરુનો દૃષ્ટિકોણ વધારે આધુનિક અને ઔદ્યોગિક હતો.

બન્નેના સ્વદેશી ઉપરના વિચારો અલગ હોવા છતાં બ્નેની દષ્ટિ ''ભારતના વિકાસ'' તરફની હતી.

13.6 संदर्भ अने विशेष वाचन

૧.પટેલ મગનભાઈ જો., ગાંધીજીનું ધર્મદર્શન, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, દ્વિતીય આવૃત્તિ : ૨૦૦૦

२.जोषी राजेन्द्र, मिथिलेश, गांधीदृष्टि के विविध आयाम, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, प्रथम संस्करण,२०२०

૩.પ્રભુ આર.કે., રાય યુ.આર. (સંપા.), મહાત્મા ગાંધીના વિચારો, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ ઇન્ડિયા, બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૧૧

४.शर्मा बी.एम., शर्मा राम कृष्ण दत्त, शर्मा सविता, भारतीय राजनीतिक विचारक, रावत पब्लिकेशन, जयपुर,२००५

५.गुप्त विश्व प्रकाश, गुप्त मोहिनी, महात्मा गांधी, व्यक्त और विचार, राधा पब्लिकेशन, दिल्ली

६.दाधीश नरेश, महात्मा गांधी का चिन्तन, रावत पब्लिकेशन,२०१४

७.mkgandhi.ord/articles/understanding-gandhis vision.of.swadesh.php

૮.gujarativishwakosh.ord//સ્વદેશી આંદોલન

એકમ - 14

પ્રાદેશિક ઈતિહાસ લેખનમાં યોગદાન : ડૉ. મકરંદ મહેતા, હરીપ્રસાદ શાસ્ત્રી ,આર.બી જોટે

:: રૂપરેખા ::

14.0 ઉદ્દેશો

14.1 મકરંદ મહેતા

14.1.1 ઈતિહાસકાર મકરંદ મહેતા

તમારી જાતને ચકાસો

14.2 ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીનું ઈતિહાસ ક્ષેત્રે પ્રદાન

14.2.1 ઈતિહાસનાં ગ્રંથો

14.2.2 ઈતિહાસકાર ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

14.2.3 ઈતિહાસ-ગ્રંથોનું અધ્યયન

14.2.4 ગુજરાતના ઈતિહાસ લેખનની વિશેષતાઓ

તમારી જાતને ચકાસો

14.3 રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે

14.2.1 ખંડ-૧ (પુસ્તક એક) ભાગ-૧

14.2.2 ખંડ -૧ (પુસ્તક એક) ભાગ-૨

14.2.3 ખંડ-૨ (પુસ્તક બે)

14.2.4 ખંડ-૩ (પુસ્તક-૩)

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

14.3 ચાવીરૂપ શબ્દો

14.4 તમારી પ્રગતિ તપાસોના જવાબો

14.5 સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

14.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

- વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતના જુદાજુદા ઈતિહાસકારો વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરે.
- તેમણે કરેલા વિવિધ સંશોધનો વિશે માહિતગાર થાય.
- વિદ્યાર્થીઓ આ ઈતિહાસકારો ઈતિહાસમાં કયા વિષય પર સંશોધન કર્યા તે વિશે જાણે.

14.1 મકરંદ મહેતા

ડૉ. મકરંદ જનકલાલ મહેતાનો જન્મ તારીખ ૨૫ મે, ૧૯૩૧ના રોજ અમદાવાદ મુકામે નાગર પરિવારમાં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી ટ્રેલિગ્રાફ ઓફિસર હતા. તેમના નાના જેઠાલાલ લાલજી મજમુદાર શીઘ્ર કવિ હતા અને 'કવિ જેઠમ' નામથી જાણીતા હતા. કવિ જેઠમ ગુજરાતનાં પ્રસિદ્ધ કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈના પટ્ટશિષ્ય હતા. મકરંદભાઈ માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ વડોદરા, અમદાવાદ અને અમેરિકા લીધું હતું. તેમણે ૧૯૫૨માં ઈતિહાસ અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિષયો સાથે મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, વડોદરામાંથી બી.એ. (ઓનર્સ) ૧૯૫૫માં ઈતિહાસ વિષય સાથે એમ.એ. સેકન્ડ ક્લાસ તથા ૧૯૬૫માં અમેરિકાની પેન્સિલવેનિયા યુનિવર્સિટીમાંથી આર્થિક અને વ્યાપાર-વાણિજયના ઈતિહાસમાં ફરીથી એમ.એ.ની ડિગ્રી મેળવી. તેઓ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી ઈતિહાસ વિષયમાં પીએચ.ડી. થયા. તેમાં તેમનો વિષય 'રણછોડલાલ છોટાલાલ એન્ડ અહમદાબાદ કોટન ટેક્ષટાઈલ ઈન્ડસ્ટ્રી હતો. તેમણે પુણેની ગોખલે ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઑફ પોલિટિક્સ એન્ડ ઈકોનોમિક્સ, ઈન્ડિયન ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મેનેજમેન્ટ, અમદાવાદઃ દિલ્હીની શ્રી રામ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઑફ બિઝનેસ હિસ્ટરી, મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી તથા અમદાવાદની ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં સંશોધક તથા ઈતિહાસના પ્રોફેસર તરીકે સેવાઓ આપી છે. ૧૯૯૧માં નિવૃત્તિ બાદ તેઓ પ્રોફેસર ઈમેરિટસ તરીકે મ.સ. યુનિવર્સિટી સાથે સંકળાયેલા હતા. વળી, ઈંગ્લેન્ડની સન્ડરલેન્ડ યુનિવર્સિટીમાં ૧૯૯૬ થી ૨૦૦૧ દરમિયાન, તેમનાં પત્ની પ્રોફેસર શિરીન મહેતા સાથે વિઝિટિંગ પ્રોફેસર હતા.

ગુજરાતના ઈતિહાસકારોના ઈતિહાસલેખનથી ગુજરાતના ઈતિહાસના નવા-નવા ક્ષેત્રો ખુલ્યા છે. ગુજરાતના પ્રાચીન રાજ્યવંશો, સ્થળો, જાતિઓ વગેરે પર સંશોધનો આરંભાયા છે. આજ પરીપાટી પર પ્રયોજકીય ઈતિહાસનું સ્થાન પણ મહત્વનું છે. વ્યાપારીઓ, ઉધોગપતિ, ખેડૂતો અને કારીગરો જેવા લોકોની સર્જનશક્તિ-તેમની કામ કરવાની શક્તિને પ્રયોજકીય ઈતિહાસકારોએ તેમનું આગવું અને નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું છે. ગુજરાતમાં ડૉ.હરિપ્રશાદ શાસ્ત્રીનું નામ આ પ્રકારના સંશોધનમાં આગવું છે.

શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે ગુજરાત અગ્રગણ્ય-નામાંકિત ઈતિહાસકારોમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમણે ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ ચાર ખંડો-ચાર પુસ્તકોમાં લખેલ છે (જેનાં કુલ પાના ૧૦૯૫ છે) જે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ગુજરાતમા અકબરના શાસનની થયેલી સ્થાપના સુધીનો

ઇતિહાસ આવરી લેવામાં આવેલ છે. તેમાં રાજકીય, વહીવટી વગેરે પાસા ઉપરાંત આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક, સાહિત્ય, સાંસ્કૃતિક તથા ધાર્મિક પાસાંઓનું સમકાલીન તથા આધારભૂત સાધનોને આધારે સઘન તથા વિસ્તૃત વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. આથી આ પુસ્તકો ખરેખર ઉપરોક્ત સમયગાળાના ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું વાસ્તવિક આલેખન કહી શકાય.

14.1.1 ઇતિહાસકાર મકરંદ મહેતા

તેમની થીસિસ 'અહમદાબાદ કોટન ટેક્ષટાઈલ ઈન્ડસ્ટ્રી : જિનેસીસ એન્ડ ગ્રોથ' શિર્ષક હેઠળ ૧૯૯૧માં પ્રગટ થઈ. કાપડ ઉદ્યોગ પરનું વ્યવસ્થિત રીતે થયેલું આ સૌપ્રથમ કામ છે તેમાં ડૉ. મહેતાએ પ્રયોજક અને પ્રયોજનશક્તિ (એન્ટરપ્રેનોર એન્ડ એન્ટરપ્રેનોરશિપ)ના સિદ્ધાંતો કાપડ ઉદ્યોગને સજવા માટે ઉપયોગમાં લીધા છે. પ્રયોજકો નવચારી કાર્યો કરે છે, એમ જણાવી તેમણે કહ્યું છે કે નાગર જ્ઞાતિના રણછોડલાલ છોટાલાલે અમદાવાદમાં કાપડ-ઉદ્યોગ સ્થાપીને નવાચારી કાર્ય કર્યું હતું. તે પછી વૈષ્ણવો તથા જૈનો એવા આક્રમક રીતે કાપડ-ઉદ્યોગમાં પ્રવેશ્યા કે ઈ.સ.૧૯૦૦ સુધીમાં, 'અમદાવાદ માન્ચેસ્ટર ઓફ ધી ઈસ્ટ' તરીકે વિશ્વપ્રસિદ્ધ થયું.

ડૉ. મહેતાએ ઈન્ડિયન મરચન્ટ્રસ એન્ડ એન્ટરપ્રેનોર ઈન હિસ્ટોરીકલ પર્સ્પેકટીવ' નામનો ગ્રંથ ૧૯૯૪માં પ્રગટ કર્યો. તેમાં તેમણે વીરજી વોરા અને શાંતિદાસ ઝવેરી જેવા પ્રતિષ્ઠિત વેપારીઓ શ્રેષ્ઠીઓથી શરૂ કરીને, રણછોડલાલ છોટાલાલ તથા જમશેદજી તાતા જેવા ઉદ્યોગપતિઓને સાંકળીને તેમના કાર્યોનું વિવેચન કર્યું છે. મકરંદભાઈએ પ્રોફેસર દ્વીજેન્દ્ર ત્રિપાઠીના સહલેખક તરીકે બિઝનેસ હાઉસીસ ઈન વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા, અ સ્ટડી ઈન એન્ટરપ્રેનોરીયલ રિસ્પોન્સ ૧૮૫૦-૧૯૬૫' ગ્રંથ ૧૯૯૦માં પ્રગટ કર્યો. આ ગ્રંથમાં લેખકોએ રણછોડલાલ છોટાલાલ, જમશેદજી તાતા, વાલચંદ્ર હિરાચંદ, મફતલાલ ગગલદાસ, કિર્લોસ્કર વગેરે અગ્રગણ્ય ઉદ્યોગપતિઓ તથા ઉદ્યોગગૃહોનું વર્ણન તથા વિશ્લેષણ કર્યું છે.

તેમણે 'હિન્દુ વર્ણવ્યવસ્થા, સમાજ-પરિવર્તન અને ગુજરાતનાં દલિતો' નામનો ગ્રંથ ૧૯૯૫માં પ્રસિદ્ધ કરીને શોષિતો તથા પીડિતોની ઊર્મિઓને વાચા આપી છે. તેમાં તેમણે ૧૯મા સૈકામાં દલિતોની પશુ કરતાં પણ વધારે ખરાબ સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે. ત્યારબાદ વડોદરાના પ્રગતિશીલ મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડની દલિત અને આદિવાસી ઉત્થાનની પ્રવૃત્તિઓ સમજાવી છે. ગાંધીજી ૧૯૧૫માં દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારત આવ્યાં. તેમણે અમદાવાદને કર્મભૂમિ બનાવી. ઇતિહાસે જાણે કરવટ બદલી હોય તેમ, ગાંધીજીએ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ માટે એક તરફ 'માસ મુવમેન્ટ' શરૂ કરી અને બીજી તરફ હરિજનો અને આદિવાસીઓના કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ

વિસ્તારી. લેખકે આ ગ્રંથમાં દલિત-ઉત્થાનની દૃષ્ટિએ ગાંધીજી અને તેમણે તૈયાર કરેલા પાયાના કાર્યકરોનું પ્રદાન વર્ણવ્યું છે.

ડૉ. મહેતાએ 'બિયોન્ડ બાઉન્ડરીઝ ઈન્ટરનેશનલ ટ્રેડ લીક્વેઝીઝ એન્ડ માઈગ્રેશન ઓફ ગુજરાતીઝ' નામનો ગ્રંથ ૨૦૦૪માં પ્રગટ કર્યો. ધ ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ આ ગ્રંથનો લોકાર્પણવિધિ તત્કાલીન ભારતના વડાપ્રધાન અટલબિહારી બાજપાઈએ કર્યો હતો. તેમાં લેખકે બતાવ્યું છે કે ગુજરાતીઓ સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિના સમયથી આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર ખેડતા હતા. સુમેર તથા પૂર્વ આફ્રિકાના દેશો સાથે તેને વેપાર સંબંધો હતા. લેખકે તેમાં બતાવ્યું છે કે ગુજરાતીઓ કેવા કપરા સંજોગોમાં પણ વેપાર-ઉધોગ વાસ્તે વિદેશોમાં વસીને વિવિધ પ્રકારની સિદ્ધિઓ મેળવતા હતા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જેવી નામાંકિત સંસ્થાએ પ્રોફેસર મકરંદ મહેતાનો ગ્રંથ 'ઈતિહાસ,સમાજ અને સાહિત્યમાં ગુજરાત' ૨૦૦૮માં પ્રસિદ્ધ કર્યો તેમાં તેમણે સાહિત્ય, સામાજિક શાસ્ત્રો અને ઈતિહાસના સૈદ્ધાંતિક માળખાના આધારે ગુજરાતના ઈતિહાસની પલટાતી દિશાઓ પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે. લેખકે પોતાના અન્ય ગ્રંથોની જેમ ઈતિહાસનું અનુસંધાન વર્તમાન સમય સાથે સાકળવા માટે ઈન્ટરડિસિપ્લિનરી અપ્રોચ અપનાવ્યો છે.

પ્રોફેસર મહેતાએ તેમના પ્રોજેકટ-આધારિત ગ્રંથ 'હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ટરનેશનલ ટ્રેડ એન્ડ કસ્ટમર્સ ઈન ગુજરાત' ૨૦૦૯માં પ્રગટ કર્યો. આ ગ્રંથ દર્શક ઈતિહાસ નિધિએ પ્રગટ કર્યો છે અને ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી નરેન્દ્ર મોદીએ તેનુ વિમોચન કર્યું હતું. તેમાં તેમણે ભરૂચ, ખંભાત તથા સુરત જેવા બંદરો પર જુદા જુદા પ્રકારના વેરા ઉઘરાવવામાં આવતા હતા તે જણાવી, વેરા ઉઘરાવનાર અધિકારીઓના હોદ્દા સંસ્કૃત ગ્રંથોના આધારે આપ્યા છે. ઈતિહાસવિદ મકરંદ મહેતા માને છે કે ગુજરાતના ઈતિહાસને વિશ્વસ્તર પર મૂકવા માટે અંગ્રેજીમાં લખવું અનિવાર્ય છે. તેમણે અંગ્રેજીમાં પુસ્તકો અને લેખો લખ્યા છે. આમ છતાં, તેઓ એમ પણ માને છે કે ગુજરાતી ભાષામાં પણ ગ્રંથો અને લેખો પ્રસિદ્ધ કરીને ગુજરાતની પ્રજાને તેના ઐતિહાસિક તથા સાંસ્કૃતિક વારસાથી પરિચિત કરાવવાની આવશ્યકતા છે. તેમણે અમારી ચર્ચા દરમિયાન જણાવ્યું કે, 'માત્ર ઐતિહાસિક હકીકતો જ ઠાલવ્યા કરવાને બદલે સિદ્ધાંતો અને ખ્યાલાત્મક માળખાને આધારે ઈતિહાસનું નવી નવી રીતે અર્થઘટન કરવું જોઈએ, જે ભૂતકાળને સાંપ્રત પ્રવાહો સાથે સાંકળી શકે.' તેમણે ઉમેર્યું કે, 'આજના વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના યુગમાં જીવતા અને આગેકદમ ભરતા યુવા પેઢીના સ્ત્રીપુરુષોને ભૂતકાળમાં શા માટે રસ પડે ? આ દૃષ્ટિકોણને લક્ષમાં

રાખીને મેં ગુજરાતી ભાષામાં પણ ગ્રંથો અને લેખો લખ્યા છે. જેને સમગ્ર ગુજરાતમાથી આવકાર મળ્યો છે.' તેમણે 'બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોર : ઐતિહાસિક અને સાંપ્રત પ્રવાહો' નામનો ગ્રંથ ૨૦૦૯માં તેમના ઈતિહાસકાર પત્ની ડૉ. શિરીન મહેતાની ભાગીદારીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ પ્રોજેક્ટ માટે ઈતિહાસકાર દંપતિ ૨૦૦૬માં ત્રણ મહિના માટે બ્રિટનમાં રહ્યું અને ત્યાંના ગ્રંથાલયોમાં બેસીને સેંકડો શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. આ ગ્રંથમાં તેમણે માત્ર ઉચ્ચ વર્ણના હિન્દુ તથા જૈનોના પ્રદાનો વિષે જ નહીં, પરંતુ કોળી, ભીલ તેમજ દલિતોની સિદ્ધિઓ વિષે પણ ચર્ચા કરી છે. વળી, લેખકોએ ખોજા, વોરા અને મેમણો જેવા મુસ્લિમોએ બ્રિટનથી કરેલા વિકાસનો પણ સરસ ખ્યાલ આપ્યો છે. આ ગ્રંથ વિષે પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ભીખુ પારેખ તથા લંડનથી પ્રગટ થતા ગુજરાતી સામયિક 'ઓપિનિયન'માં સારા અભિપ્રાયો પ્રગટ થયા છે.

ડૉ. મહેતાએ દેશવિદેશનાં સામયિકોમાં અનેક લેખો લખ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે, બહેરિનથી પ્રગટ થતાં જર્નલ 'અલ વથેકા' માં તેમણે ૧૯૮૮માં 'ધ ગુજરાતી એન્ડ ધી આરબ મરચન્ટ્રસ' નામનો લેખ લખ્યો હતો. વળી, જર્નલ ઓફ ઈંડિયન હિસ્ટરી, ઈન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ રિવ્યૂ, સામીપ્ય, અર્થાત, વિદ્યા, કુમાર વગેરેમાં તેમણે ઘણા લેખો લખ્યા છે. મકરંદભાઈને ઈતિહાસકાર તરીકે ઘડનારા પરિબળો વિષે પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે વડોદરાની હાઈસ્કૂલમાં તેમના શિક્ષક ઓ.બી. ભટ્ટ સાહેબ એવી અસરકારક રીતે ઈતિહાસ ભણાવતા કે વર્ગના બધા વિદ્યાર્થીઓ એકચિતે, ધ્યાનપૂર્વક તેમણે સાંભળતા. તે પછી તેઓ વડોદરામાં પ્રખ્યાત માર્કસવાદી ઈતિહાસકાર સતીશચંદ્ર મિશ્રા અને ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ મેનેજમેન્ટ, અમદાવાદમાં બિઝનેસ હિસ્ટોરીઅન પ્રોફેસર દ્વીજેન્દ્ર ત્રિપાઠી સાથેની ચર્ચાઓથી પ્રભાવિત થયા હતાં.

ઈતિહાસ વિષેના પોતાના વિચારો જણાવતાં તેમણે કહ્યું કે, ઈતિહાસ સાલવારી તથા બનાવો ગોખવાનો વિષય નથી. સાચા અર્થમાં તો ઈતિહાસ માનવ અનુભવોની એવી દુર્લભ પ્રયોગશાળા છે, જેમાં માનવીની સિદ્ધિઓ તથા તેની ત્રિપુટીઓનું આલેખન થવું જોઈએ. ગુજરાતનાં ઈતિહાસને જો આગળ ધપાવવો હોય તો તેના વૈચારિક માળખાને લક્ષમાં લઈને ઈતિહાસનું નવેસરથી સંશોધન કરવાથી જરૂર છે. ગ્રંથો અને લેખોની સંખ્યા મહત્વની નથી, પણ તેની ગુણવત્તા જ વધુ મહત્વની છે. આ રીતે ઈતિહાસકારોએ વિદ્વાનો ઉપરાંત સામાન્ય માનવી સુધી પહોંચવાની જરૂર છે. આ દૃષ્ટિએ 'ગુજરાતના ઘડવૈયા' નામનો તેમનો ગ્રંથ (૨૦૦૭) મહત્વનો છે. ઈતિહાસકાર સમાજપરિવર્તનની દૃષ્ટિએ લોકોપયોગી કાર્ય કરી શકે છે. ડૉ. મહેતાએ ઈંડિયન હિસ્ટરી કોંગ્રેસ અને ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદનાં

અધિવેશનો તથા રાષ્ટ્રીય અને પ્રાદેશિક પરિસંવાદોમાં સંશોધન પેપર્સ રજૂ કર્યા છે. તેમણે પરિસવાદનો સંચાલન પણ કર્યું છે. ઇન્ડિયન હિસ્ટરી કોંગ્રેસનાં, ૧૯૮૭માં ગોવા ખાતે મળેલા અધિવેશનનાં તેઓ મોર્ડન ઇન્ડિયાના વિભાગીય પ્રમુખ હતા. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદનાં ૨૦૦૭માં ભાવનગર જ્ઞાનસત્રમાં તેમનું બહુમાન કરવામાં આવ્યું હતું તથા આ પરિષદ તરફથી ૨૦૦૮નાં વર્ષનો રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ સુવર્ણચંદ્રક તેમણે અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે.

બિઝનેસ હિસ્ટોરિઅન તરીકે પ્રોફેસર મહેતા ગુજરાતની બહાર પણ જાણીતા છે. તેઓ વ્યવસાયી ઇતિહાસકાર છે. ઇતિહાસલેખનમાં તેઓ માત્ર બનાવોના વર્ણનને નહિ, પરંતુ તેના વિશ્લેષણ અને અર્થઘટનને વધારે મહત્વ આપે છે. મુંબઈમાં ૧૮૦૫માં સ્થપાયેલ રોયલ એશિયાટીક સોસાયટી દ્વારા ડૉ. મકરંદભાઈને ઓનરરી ફેલોશીપ ૨૭ નવેમ્બર, ૨૦૧૨નાં રોજ અનાયત થઈ છે.

ક- તમારી પ્રગતિ તપાસો

નીચેની ખાલી જગ્યા પૂરો :

૧.ડૉ. મકરંદ મહેતાનો 'ઇન્ડિયન મરચન્ટ્રસ એન્ડ એન્ટરપ્રેનોર ઇન હિસ્ટોરીકલ પાસ્પેક્ટિવ' નામનો ગ્રંથ _____ માં પ્રગટ થયો.

૨. 'બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોર : ઐતિહાસિક અને સાંપ્રત પ્રવાહો' નામનો ગ્રંથ ડૉ. મકરંદ મહેતાએ _____ ની ભાગીદારીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો.

૩. 'ગુજરાતના ઘડવૈયા' નામનો ગ્રંથ _____ એ લખેલો છે.

૪. ડૉ. મકરંદ મહેતા ગુજરાત બહાર _____ તરીકે જાણીતા છે.

વિસ્તૃતમાં પ્રશ્નનો જવાબ આપો.

૧.ડૉ. મકરંદ મહેતાના ઇતિહાસ લેખન અંગે ચર્ચા કરો.

_____

_____

_____

_____

_____

14.2 ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીનું ઇતિહાસ ક્ષેત્રે પ્રદાન

14.2.1 ઇતિહાસના ગ્રંથો

- મૈત્રકકાલીન ગુજરાત ભાગ-૧, ૨ (૧૯૫૫)
- ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ (૧૯૬૪)
- ભગવાન મહાવીર (૧૯૬૪)
- પ્રાચીન ભારત -૧, ૨ (૧૯૬૯)
- સિલોન (૧૯૬૯)
- ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા (૧૯૭૩)
- ભારતીય અભિલેખવિદ્યા - એક રૂપરેખા (૧૯૭૩)
- ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (સંપા.) : ગ્રંથ-૩ મૈત્રકકાળથી અનુમૈત્રકકાળ (૧૯૭૪)
- ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (સંપા.) : ગ્રંથ-૪ સોલંકીકાળ (૧૯૭૬)
- ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (સંપા.) : ગ્રંથ-૫ સલ્તનતકાળ (૧૯૭૭)
- ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (સંપા.) : ગ્રંથ-૯ આઝાદી પહેલા અને પછી
- ભારતીય સંગીતનો વિકાસ (૧૯૭૫)
- ચીનમાં પ્રસરેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ (૧૯૭૫)
- ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસની સાધન સામગ્રી (૧૯૭૮)
- ભારતીય સિક્કાશાસ્ત્ર (સહલેખન-૧૯૭૯)
- ભારતનું બૌદ્ધ સ્થાપત્ય (૧૯૮૪)
- ઇતિહાસના સાધન તરીકે ગુજરાતના અભિલેખ (૧૯૮૩)
- ભારતનું ગેઝેટીયર : અનુવાદ (૧૯૮૪)
- ઇતિહાસની આરસીમાં ચરોતરનું પ્રતિબિંબ (૧૯૮૯)
- સ્વસંપાદિત શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો વિગતો અને વિવેચન (૧૯૯૧)
- અધ્યયન અને સંશોધન (૧૯૯૧)

14.2.2 ઇતિહાસકાર ડૉ.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી સંસ્કૃત ભાષાના મૈત્રકકાલીન અભિલેખોમાંથી પ્રાપ્ત થતી સામાજિક માહિતી વિષય પર પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી હાસલ કરી હતી. ગુજરાતના ઇતિહાસલેખનમાં ડૉ.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ સંશોધન અને સંપાદનના

લેખનની કેટલીક વિશેષતાઓ તેમના લખાણોમાં સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. અભિલેખ વિદ્યાના ક્ષેત્રે એમનું પ્રદાન અમૂલ્ય છે. ડૉ. શાસ્ત્રીનું ઈતિહાસલેખન ગુજરાતના પ્રાચીન ઈતિહાસ પર છે. તેમાં કાળનિણય, સ્થળનિણય, અને પ્રાચીન સ્થળોના અર્વાચીન નામો વગેરે તેમના સંશાધનોની વિશેષતા છે. તેમની આ ચોકસાઈને કારણે જ અગાઉના સંશોધકોએ સ્થાપેલી માન્યતાને પડકારી શક્યા છે. દા.ત. ડૉ.હસમુખ સાંકળીયા એ પોતાના ગ્રંથ Studies in the Historical and Cultural Geography and Ethnology of Gujarat, રણેલા અને શંણખલપુર જેવા ગામોના નિર્ણયોમાં કરેલી ભૂલોને ડૉ. શાસ્ત્રીએ સુધારી છે. ડૉ.શાસ્ત્રીનું ઈતિહાસલેખન જૂજ પૂરવાઓ પર આધારિત નથી. પરંતુ ઉપલબ્ધ તમામ સાધનોનો ઉપયોગ કરી ઐતિહાસિક સત્ય સ્થાપવાની કોશિશ કરી છે. પોતાના પુરોગામી ઈતિહાસકારો પ્રતિપાદિત કરેલાં મંતવ્યોને યથાર્થ સ્વીકારી લેવાની પદ્ધતિ ડૉ.શાસ્ત્રીમાં દેખાઈ નથી.

14.2.3 ઈતિહાસ-ગ્રંથોનું અધ્યયન

ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ (સંપા.) પુસ્તકમાં ડૉ.હરિપ્રશાદ શાસ્ત્રીએ ઐતિહાસિક ભૂમિકા દર્શાવતા જણાવ્યું છે કે મૌર્યકાળથી ગુપ્તકાળ (૧૯૭૨) ગુજરાત સલ્તનત એક મધ્યયુગીન ભારતીય મુસ્લિમ રાજપૂત રાજય હતું. જે ૧૫મી સદીના પ્રારંભમાં ભારતના ગુજરાતમાં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. સત્તારૂઢ મુઝફ્ફર વંશના સ્થાપક ઝફરખાન (બાદમાં મુઝફ્ફરશાહ પ્રથમ) ને ૧૩૯૧માં ઉત્તર ભારતના મુખ્ય શાસન નાસિર-ઉદ્દ-દિન મોહમ્મદ બિન તુગલક ચોથા (દિલ્હી સલ્તનત) દ્વારા ગુજરાતના રાજયપાલ તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. ઈતિહાસ અનુસાર પ્રાપ્ય માહિતી પર્યત ઝફરખાનના પિતા સહારન ટંકા રાજપૂત હતા જેમણે ઈસ્લામ ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. ઔપચારિક રીતે ગુજરાત સલ્તનતની સ્થાપના કરી. પછીના સુલતાન તેમના પૌત્ર અહમદશાહે ૧૪૧૧ માં નવી રાજધાની અમદાવાદની સ્થાપના કરી હતી. મુઘલ સમ્રાટ હુમાયુએ ૧૫૩૫માં ગુજરાત પર હુમલો કર્યો અને થોડા સમય માટે તેના પર કબજો કરી લીધો. ૧૫૩૭ માં સંધિ કરતી વખતે બહાદુર શાહની પોર્ટુગીઝોએ હત્યા કરી નાખી હતી. સલ્તનતનો અંત ૧૫૭૩માં આવ્યો, જયારે અકબરે પોતાના સામ્રાજયમાં ગુજરાતને જોડી દીધું. છેલ્લા શાસક મુઝફ્ફર શાહ ત્રીજાને કેદી તરીકે આગ્રા લઈ જવામાં આવ્યો. ૧૫૮૩ માં તેઓ જેલમાંથી ભાગી ગયા અને ઉમરાવોની મદદથી થોડા સમય માટે ગાદી પાછી મેળવવામાં સફળ રહ્યા. છેવટે અકબરના સેનાપતિ અબ્દુલ રહીમ ખાન-એ-ખાનાએ તેમને હરાવી રાજય પર કબજો મેળવી લીધો.

સૌ પ્રથમ ગુજરાત પ્રાંતમાં ગુર્જરોએ વસવાટ કર્યો. જે ભારત અને હાલના પાકિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાનનો ભાગ છે. હુણોએ ઉત્તર ભારત અને ગુજરાત રાજ્યમાં સૌરાષ્ટ્ર પર આક્રમણ કર્યું. તે જાતિના નામ પરથી ગુર્જર થયું. જે પછીથી હિંદુ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી અને શીખ ધર્મમાં પરિવર્તિત થયું. ભૂસ્તર શાસ્ત્રીઓને ભૂમિ ઉત્ખનન દરમિયાન પાષાણ યુગના અવશેષો ગુજરાતની ભૂમિમાંથી તેમજ સાબરમતી અને મહી નદી પાસેના પ્રદેશમાંથી મળી આવ્યા. હડપ્પા સંસ્કૃતિ સમયના શહેરો લોથલ, રામપુર, અચરજ અને બીજી જગ્યાઓના પણ અવશેષો મળી આવેલ છે.

પ્રાચીન ગુજરાત પર મૌર્ય શાસકે પણ શાસન કરેલું. ગુજરાતના કેટલાક સ્થળો સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યએ જીતેલા જયારે તેના પૌત્ર સમ્રાટ અશોકે તેમાં વિસ્તાર કરેલો. શરૂઆતના ત્રણ મૌર્યના સ્તુપો મળી આવેલ હતા. ઈ.સ. પૂર્વ ૨૩૨ સમ્રાટ અશોકનું મુત્યુ થવાથી તેના સામ્રાજયમાં રાજકીય મતભેદોને લીધે તે અંત તરફ આગળ વધ્યું. રાજા શુંગાએ રાજકીય કુનેહથી મૌર્ય સામાંજ્યનો અંત કર્યો. મૌર્ય સામ્રાજય પતન પછી કેથેલીસ્ટએ આ પ્રાંતમાં ઈ.સ.૧૩૦ થી ૩૯૦ શાસન કર્યું. રુદ્રદામનના શાસન હેઠળ માલવા (મધ્યપ્રદેશ), સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને રાજસ્થાન મેળવ્યા. ઈ.સ. ૩૦૦ થી ૪૦૦ દરમિયાન આ વિસ્તાર ગુપ્ત સામ્રાજ્યના તાબા હેઠળ આવ્યું જે પછીથી મૈત્રકા નામથી ઓળખાયું. ધ્રુવસેનના શાસન કાળ દરમિયાન મહાન ચાઈનીઝ પ્રવાસી અને વિચારક યુ-આન-સ્વાંગએ ઈ.સ. ૬૪૦માં ભારતની મુલાકાત લીધી.

મૌર્ય સામ્રાજ્યથી સંપત્તિ સૌરાષ્ટ્રના ઉદ્દભવ સુધીના ઐતિહાસિક સંક્રમણ દરમિયાન ગુજરાતના પ્રદેશે ગ્રીક વિજેતા ડેમેટ્રીયસના નેતુત્વમાં આક્રમણ સાથે નોંધપાત્ર ઘટનાનો અનુભવ કર્યો. તે સમયે, ગુજરાતમાં સ્થાનિક સામ્રાજ્યોના વિવિધ સમૂહનો સમાવેશ થતો હતો. જેની સંખ્યા લગભગ ૨૩ જેટલી હતી. આ પૈકી ચાવુરા, સોલંકી અને બગીલાના અગ્રણી હિંદુ સામ્રાજ્યોએ ૫૭૫ વર્ષ સુધી પ્રભાવશાળી સમયગાળા માટે ભારતીય ઉપખંડ પર આધિપત્ય જમાવ્યું હતું. નોંધનીય છે કે જે સમયગાળા દરમિયાન ગુજરાત મુસ્લિમોના શાસન હેઠળ આવ્યું હતું. સોલંકી વંશને સત્તા આપતા પહેલા ચાવુરા જાતિએ આશરે ૧૯૬ વર્ષ સુધી શાસન કર્યું હતું. સોલંકી વંશ ૯મી સદીની આસપાસ સત્તા પર આવ્યો અને ગુજરાતમાં પ્રભુત્વ ધરાવે છે. તેમના શાસન હેઠળ, સોલંકીઓ આ પ્રદેશમાં સૌથી વધુ જમીનના વિસ્તરણને નિયંત્રિત કરતા હતા. સોલંકીઓ ગુર્જર સમુદાય સાથે જોડાયેલા હતા. કારણ કે તેઓ પ્રતિહાર અને પરમાર જેવા અન્ય અગ્રણી ગુર્જર વંશો સાથે સાંકૃતિક અને ઐતિહાસિક સામ્યતા ધરાવે છે. ઉલ્લેખનીય છે કે સોલંકીઓ અને રાજપૂતો પ્રાચીન ગુજરાતના છેલ્લા હિંદુ શાસકો હતા. એવું માનવામાં આવે છે કે, ગુજરાતના અંતિમ

હિંદુ શાસક કર્ણદેવ વાઘેલા હતા. ગુજરાતના ઇતિહાસના કાલખંડોનું વિશ્લેષણ તથા નામાભિધાન કરવામાં મૌલિકતા, પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી ૧૯૬૦ સુધીના સમગ્ર ઇતિહાસની પ્રમાણિક રજૂઆત કરવા માટેની સંપાદકીય જહેમત એક અગત્યની છે. પોતાને જે આધારો મળ્યાં હોય તેને ફુલાવી-ફુલાવીને લખવું કે બિનજરૂરી લખાણો ક્યારેય લખ્યા નથી. જરૂરી હોય ત્યાં ઇતિહાસમાં કડવી ટીકા પણ કરી છે અને ખાસ તો એમની ઉડીને આંખે વળગે એવી પદ્ધતિ એ છે કે જે પાદનોંધ પછી પૂર્ણપણે આપી હોય છે. મૈત્રકકાલીન ગુજરાત ગ્રંથમાં ડૉ.શાસ્ત્રીના ઊંડાણપૂર્વકના અભ્યાસ અને સંશોધનનો ફાળો રહ્યો છે. મૈત્રક દાનપત્રોને લગતાં તેમનાં લેખોનો મોટો ફાળો છે અને ગુજરાતમાં મૈત્રકકાલ શબ્દ પ્રયોગ એ ડૉ.શાસ્ત્રીની દેન છે. તામ્રપત્રો, શિલાલેખો, સિક્કાઓ, સંસ્કૃત-અરબી સાહિત્ય અને સંસ્કૃત સાહિત્યની કૃતિઓ જેવા વિવિધ સાધનોના કુશળ ઉપયોગને કારણે ઐતિહાસિક સંશોધન માટે ડૉ. શાસ્ત્રીનો અભિગમ અલગ છે. નોંધનીય રીતે તેઓ ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં તેમના પુરોગામી દ્વારા રજુ કરાયેલા વિચારોને સ્વીકારવામાં સંતુષ્ટ ન હતા. તેના બદલે તેમણે એવી પદ્ધતિ અપનાવી કે જેમાં અગાઉના ઇતિહાસલેખન પ્રત્યે વ્યવસ્થિત સંશયવાદ માટે કહેવામાં આવતું હતું એવું માનીને કે ઐતિહાસિક સંશોધનનું ઉચ્ચ સ્તર આવા અભિગમ દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તેમની ઇતિહાસલેખન ઓછા પુરાવાઓ પર બાંધવામાં આવી હતી તેના બદલે, તેમણે ઉપલબ્ધ તમામ સંસાધનોનો ઉપયોગ કરીને ઐતિહાસિક સત્યોને સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો.

ડૉ.શાસ્ત્રીને આભારી નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓમાંની એક એ સાબિતી છે કે તેમણે ગુજરાતના ઇતિહાસના સંદર્ભમાં (પંચાસરા) રાજયના ઐતિહાસિક મહત્વના સંદર્ભમાં પુરાવો આપ્યો છે, જે મૈત્રકકાલ સમયગાળાથી આગળ વિસ્તરેલ છે એ જ રીતે, ધોળકામાંથી તેમના બીજ શિલાલેખની તપાસ એ હકીકત પર પ્રકાશ પાડે છે. ઐતિહસિક ગ્રંથો અને સંશોધન લેખોમાં વ્યક્તિઓ અને સ્થાનોમાં નામોના અર્થો મેળવવા માટે ડૉ.શાસ્ત્રીનો અભિગમ પણ અલગ છે. તેમણે પદગ્રા અને પદાન્તા (શબ્દની શરૂઆત અને અંતના ભાગો) ને અલગ કરવાની પદ્ધતિનો ઉપયોગ અર્થોને સમજવા માટે કર્યો. જે સામાન્ય રીતે જાણીતી તકનીક છે. જો કે, એ નોંધવું અગત્યનું છે કે તેણે અનુમાન કરવાને બદલે વાસ્તવિક અર્થ નક્કી કરવા પર દયાન કેન્દ્રિત કર્યું. દરેક શબ્દ એક અનન્ય પાત્ર ધરાવે છે, અને વ્યુત્પન્ન અર્થોને સમર્થન આપવા માટે ટેકસ્ટમાં યોગ્ય નોંધો પ્રદાન કરાવી આવશ્યક બને છે. ડૉ. શાસ્ત્રીના ગ્રંથો અને લેખોમાં આ પ્રકારની વિશેષતા છે તે એટલે સુધી કે ડૉ. શાસ્ત્રીના માત્ર આ જ મુદ્દા પર સ્વત્રંત સંશોધન પેપર તૈયાર થઇ શકે. તેના નમૂનારૂપ શબ્દો તરીકે જોઈએ તો વઢીયાર શબ્દ, ચાલુક્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, મૈત્રક, ભટ્ટાર્ક, બપ્પ અને ગારુલક જેવા

શબ્દો ઇતિહાસકારનું એક કર્તવ્ય છે કે સમાજની ખોટી માન્યતાઓ અને ઇતિહાસ અંગેની ગેરસમજોને દૂર કરી લોકોમાં ઇતિહાસની સાચી સમજનો ફેલાવો કરવો. ડૉ.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના ઇતિહાસલેખનમાં પણ આ બાબતો જોઈ શકાય છે. આ વિશેષતાઓ ઉપરાંત ગુજરાતના વણખેડાયેલા સંશોધન ક્ષેત્રો માટે સંશોધકોને દિશાસૂચન અને પ્રેરણા (સમકાલીન હિંદુ રાજાઓ, હિંદુ ધર્મ અને સાહિત્ય) નવી સાધન સામગ્રીનો ઇતિહાસલેખનમાં ઉપયોગ માટે પ્રેરણા (ફિરંગીઓના કબર લેખો, પોર્ટુગીચ/ડચ મૂળ દસ્તાવેજ) પોતાના ઇતિહાસલેખનમાં જે તે વિષય પર છેલ્લામાં છેલ્લા સંશોધનનો સમાવેશ અને ઉત્તમ અનુગામી સંશોધક પેઢીનું ઘડતર વગેરે ડૉ.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીની મુખ્ય વિશેષતાઓ છે. આમ, ગુજરાતના ઇતિહાસ વિષે લખનારા પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રિય કક્ષાના ઇતિહાસકારોમાં ડૉ.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી અગ્રેસર છે તે નિઃશક કહી શકાય. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી મુખ્યત્વે સાહિત્યના માણસ હતા. તેમનો ઇતિહાસ સાથેનો નાતો કેવી રીતે બંધાયો અને પોતે ઇતિહાસના ક્ષેત્રે કેવી રીતે પ્રવેશ્યા તે વિશે ડૉ.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના શબ્દોમાં જ જોઈએ; ''ઇતિહાસ તો ક્યાંય સુધી મારો માનીતો વિષય હતો જ નહિ. પ્રાથમિક શાળામાં લડાઈની વિગતોના આંકડા ગોખવા પડતા ને માધ્યમિક શાળામાં લડાઈના કારણને પરિણામ યાદ રાખવા પડતા, ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ઇતિહાસ ભણવાનો ન રહ્યો, ત્યારથી કોણ જાણે કેમ એ વિષય તરફ મને કઈ સૂક્ષ્મ રુચિ થવા લાગી.''

હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના આ શબ્દો પરથી તેમના ઇતિહાસકાર બનવા પાછળના કેટલાક પ્રેરકબળો જોઈએ. ઇતિહાસમાં રસ હોવો અને ઇતિહાસના સંશોધનમાં રસ હોવો' એ બંને અલગ બાબતો છે. પોતાના ઇતિહાસ સંશોધન શરૂઆત વિશે શાસ્ત્રીજી નોંધે છે કે, ઇતિહાસ તરફની આ રુચિના પ્રેરકબળોનો વિચાર કરું છું તો સહુ પહેલા મારા ઉચ્ચ શિક્ષણની ભૂમિ યાદ આવે છે. સંસ્કૃતના મારા અધ્યાપકોને સાહિત્ય ઉપરાંત પુરાતત્વમાંય ઠીક રસ હતો. મને લાગે છે કે જુનાગઢનું સ્થળ જ એવું છે કે પ્રાચીન સાહિત્ય અભ્યાસીને પુરાતન અવશેષોનો સંપર્ક સધાવ્યા વિના રહે જ નહિ. ઇતિહાસ સંશોધનની રુચિ જગાડનાર હતો મારા એ ગુરુઓનોય ગુરુ હતો. જુનાગઢ ગિરનારના માર્ગ પર આવેલો એ ઐતિહાસિક ખડક (ગિરનારનો શિલાલેખ). આ બાબતની શાસ્ત્રીજી નોંધ કરતા લખે છે કે, 'ગુજરાતના ઇતિહાસી સંશોધનમાં હું કઈ પણ નોંધપાત્ર ફાળો શક્યો હોવ, તો એનો ઘણો ખરો જશ મારા પરમગુરુ રસિકલાલ છો. પરીખને ઘટે છે. શાસ્ત્રીજીના પીએચ.ડી. ના અભ્યાસ દરમિયાન ગુજરાતના મુધર્ન્ય ઇતિહાસકાર રસિકલાલ છો. પરીખનું માર્ગદર્શન તેમને પરોક્ષ રીતે મળ્યું હતું.

પોતાની ઇતિહાસ સંશોધનની પ્રવૃત્તિનું મહત્વનું પ્રેરકબળ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી પોતાના જુનાગઢના નિવાસને ગણાવે છે. તેમનું ઉચ્ચ શિક્ષણ જુનાગઢમાં થયું હતું.

આ સમય દરમિયાન જુનાગઢની આજુબાજુના જોવાલાયક સ્થળોના પ્રવાસ દરમિયાન તેમના ઈતિહાસ પુરાતત્વના રસમાં વૃદ્ધિ થઇ હતી. જુનાગઢ ગિરનાર અને સોરઠમાં ખરેખર ઈતિહાસ-પુરાતત્વની સામગ્રીનો ખજાનો ભરેલો છે. ગિરનારની છાયામાં જુનાગઢે મને ઈતિહાસ-પુરાતત્વમાં રસ લેતો કર્યો. ડૉ.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી પાસે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓની ગહન સમજ હતી. જે પ્રાચીન ભારત, ખાસ કરીને ગુજરાત પરના તેમના સંશોધન માટે અનિવાર્ય સાબિત થઇ હતી. સંસ્કૃત, એપીગ્રાફી અને અર્ધમાગ્ધી જેવા વિષયો સહિત તેમની શૈક્ષણિક પૃષ્ઠભૂમિએ તેમને તેમના અભ્યાસ માટે જરૂરી પાયો પૂરો પડ્યો હતો. અર્ધમાગ્ધીએ, ખાસ કરીને લોકપ્રિય ભાષાઓના તેમના જ્ઞાનને વિસ્તૃત કર્યું. જયારે એપીગ્રાફીએ ઐતિહાસિક સંશોધન અને સંપાદનમાં તેમની કુશળતાને સન્માનિત કરી.

વ્યક્તિના જીવનનો આકાર શિક્ષકો, મિત્રો અને આસપાસના વાતાવરણ જેવા વિવિધ પરિબળોથી પ્રભાવિત થાય છે. ડૉ. શાસ્ત્રી માટે, સંશોધન પ્રત્યનો તેમનો તાર્કિક અભિગમ ઈન્ટર આર્ટ્સમાં તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસ દરમિયાન જડ્યો હતો. આ તાર્કિક વિચારસરણી અને લેખનએ જયારે પણ જરૂરી હોય ત્યારે અગાઉના ઈતિહાસકારો દ્વારા મૂકવામાં આવેલી સ્થાપિત માન્યતાઓને પડકારવામાં સમક્ષ બનાવ્યા, જે હકીકતોનો તેમણે સામનો કર્યો તે અંગે સખત અને સંશયાત્મક સુનિશ્ચિત કર્યો. ડૉ. શાસ્ત્રીની સંશોધન સિદ્ધિઓ અસાધારણ અને દુલર્ભ છે. ૧૯૫૫ માં પ્રકાશિત તેમની મૂળ કૃતિઓમાંથી એક મૈત્રકકાલીન ગુજરાત (ભાગ-૧ અને ૨) ગુજરાતમાં મૈત્રકકાલીન સમયગાળાના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસમાં નોંધપાત્ર યોગદાન તરીકે ઊભી છે. આ કૃતિ, મૂળરૂપે તેમના પીએચ.ડી. માટે અંગ્રેજીમાં રજૂ કરવામાં આવી હતી પરંતુ પછીથી ગુજરાતીમાં અનુવાદિત, વિષય પર ચોક્કસ લખાણ ગણવામાં આવે છે. તેની શ્રેષ્ઠતાની માન્યતામાં, પુસ્તકને ૧૯૫૮ માં સુરતની નર્મદ સાહિત્ય સભા તરફથી પ્રતિષ્ઠિત નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક એવોર્ડ મળ્યો હતો. જે ૧૯૫૧ અને ૧૯૫૫ વચ્ચે પ્રકાશિત શ્રેષ્ઠ ઈતિહાસ પુસ્તક તરીકે ગણવામાં આવે છે.

મૈત્રકકાલીન ગુજરાત : ભાગ ૧ , ૨ - રાજકીય ઈતિહાસ (૧૯૫૫) એ ડૉ. શાસ્ત્રીની ઈતિહાસકાર તરીકેની કારકીર્દીમાં એક વળાંક આવ્યો. તેમાં મૈત્રકની ઉત્પત્તિ. મૈત્રક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, મૈત્રક વંશના સ્થાનનું નિર્ધારણ, વલભી સંવત, મૂલ્યવાન સંશોધન સંસાધનો (જેમ કે તામ્રપત્રો અને સાહિત્યક સામગ્રી), ચીની પ્રવાસીઓના હિસાબ સહીત વિવિધ પાસાઓનો સમાવેશ થાય છે. ઈત્સિંગ અને યુ-આન-શ્વાંગ, જનરલ ભટ્ટાર્ક દ્વારા વલભીપુરમાં મૈત્રક સામાજ્યની સ્થાપના, વહીવટી પ્રણાલી, ગારુલકા અને સેન્ધવોનું શાસન અને મૈત્રકના સમકાલીન. ડૉ.શાસ્ત્રીના

સંશોધન પહેલા, આ યુગને સામાન્ય રીતે વલભી કાળ તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો પરંતુ તેમના ઝીણવટભર્યા અભ્યાસ અને ગ્રંથને કારણે આ સમયગાળાને મૈત્રકકાલ (મૈત્રક યુગ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ પુસ્તક ઐતિહાસિક સંશોધન અને લેખન માટે ડૉ.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના વિશિષ્ટ અભિગમને દર્શાવે છે. તે મૈત્રક વંશના ૧૦૧ દાન પત્રો, ૧૧ શિલાલેખો અને સૈધવ રાજ્યો સંબધિત પ્રતિમા અને સાહિત્યિક પુરાવાઓના તુલનાત્મક વિશ્લેષણમાં તેમની અસાધારણ કુશળતા દર્શાવે છે. વધુમાં, પુસ્તકમાં ડૉ.ભાઈદાજી, ડૉ.ફલીત,શામશાસ્ત્રી અને ડૉ.મુખર્જી જેવા આદરણીય વિદ્વાનોના સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિકોણનો સમાવેશ થાય છે. જે તેના ત્રીજા પ્રકરણમાં વલાભીભંગની પૌરાણિક કથાનું વિવેચનાત્મક ખંડન કરે છે. એકંદરે, ડૉ.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના ઐતિહાસિક સંશોધનમાં યોગદાન મૈત્રકકાલીન ગુજરાત પરના તેમના કાર્ય દ્વારા ઉદાહરણ તરીકે, આ ક્ષેત્રમાં એક અલગ દિશા માટેનો માર્ગ મોકળો થયો છે. વિવિધ સ્ત્રોતોની તેમની ઝીણવટભરી તપાસ અને તેમનો તાર્કિક અભિગમ એક ઇતિહાસકાર તરીકેના કૌશલ્યને દર્શાવે છે, જે ગુજરાતના સમૃદ્ધ ઇતિહાસ પર નવો પ્રકાશ પાડે છે અને મૈત્રકકાલ સમયગાળાની ઊંડી સમજણમાં ફાળો આપે છે.

અહીં ડૉ.શાસ્ત્રીની ફલિતાર્થો દર્શાવવાની પદ્ધતિ, નિર્ણિત અનુમાનો, શક્યતાઓ અને અટકળોનો વિવેક વગેરેમાં સંશોધનની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ દેખાય છે. મૈત્રકકાલીન ગુજરાતના દ્વિતીય ભાગના પાંચ પ્રકરણોમાં મૈત્રકકાલીન ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક વિગતોનું નિરૂપણ કરાયું છે. તેમાં લોકજીવન લલિતકલાઓમાં મૈત્રકોની દાન પ્રવૃત્તિ, દાનપત્રોમાંથી પ્રાપ્ત ઇતિહાસ સાંસ્કૃતિની વિગતો દાનપત્રોનો મૂળપાઠ, મહાયાન વિહારો, ધાર્મિક સાહિત્ય, ધાર્મિક જીવનમાં બ્રાહ્મણોનું મહત્વ, બ્રાહ્મણોના ૪૦ ગોત્રો નિકાય (વર્ગ) ૧૪ વિદ્યાઓ, ૧૮ શિલ્પો, ૭૨ કલા, ભટ્ટીકાવ્યની (રાવણવધ) કાવ્યશાસ્ત્રીય સમીક્ષા, મૈત્રકકાલીન રાજાનું સ્થાન, બિરુદો, હરીવંશપુરાણની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા, વહીવટી વિભાગો, અધિકારીઓ, ગામના નામો, વ્યક્તિ નામો, ભાષા-લિપિ, કાલગણના, લેખનપદ્ધતિ, અન્ય પ્રચલિત સંવતો (જેવી કે કલચુરી, વિક્રમ, શક), વર્ણ - જ્ઞાતિ, ઉધોગ - ધંધો, ખેતીવાડી, વહાણવટું, નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય જેવી કલાઓ સાથે તેના ૬૪ જેટલા કલાઓના નમૂનાઓ અને ચિત્રકાળને લગતી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. ટૂંકમાં ડૉ.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીની ઇતિહાસલેખનની સર્વોચ્ચ સપાટી તેમના ગ્રંથ મૈત્રકકાલીન ગુજરાતમાં જોઈ શકાય છે. મૈત્રકકાળના ઇતિહાસના વિવિધ પાસા પર સંશોધન કરવા ઇચ્છતા ભાવિ સંશાધકો માટે આ ગ્રંથ અગત્યનો સંદર્ભગ્રંથો ગણાય છે.

ડૉ. હરિપ્રસાદ તેમના ઇતિહાસમાં ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ (૧૯૬૪) ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનો ઇતિહાસ તેનો પ્રજાના ઘડતરમાં ફાળો, પ્રાચીન સ્થળોના અર્વાચીન નામો, મૈત્રક શબ્દની ચર્ચા, રાવણ બધ , હરિવંશની વિગતો, દાનપત્રોના પુરાણોક્ત શ્લોકોનો અનુવાદ, સોલંકીકાલની સંસ્કૃતિમાં - આર્થિક સ્થિતિમાં સોલંકીકાલીન લાગાઓ અને તોલમાપની વિગતો, અનુમૈત્રકકાળના સાધનોની સમીક્ષા જેવી નોંધપાત્ર વિગતો આપવામાં આવી છે. ઈ.સ. ૧૯૬૪ માં ડૉ.શાસ્ત્રીના આ ગ્રંથમાં કુલ ૨૦ પ્રકરણો, ૫૧ ચિત્રો અને ૨૨ જેટલી વંશાવળીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી માંડીને સોલંકી સત્તાના અંત (ઈ.સ. ૧૩૦૪) સુધીનો ઇતિહાસ આલેખવામાં આવ્યો છે. અહીં તેમણે ચાવડાકાળ ને ગુજરાતના ઇતિહાસના એક કાળ તરીકે નકારી અનુમૈત્રકકાળ કે પ્રાગસોલંકીકાળ કહ્યો છે અને બાધની ગુફાઓમાં મૈત્રકકાલીન શૈલગૃહ (દાહોદ) જેવી બાબતો સંશોધકો માટે પ્રેરણાદાયી અને વિશેષ સંશોધનનો વિષય બને તેવી છે. સુવિખ્યાત ઉક્તિ છે કે પાદનોંધો ઇતિહાસને આધારભૂતતા બક્ષે છે પણ પાદનોંધો વગરનો આધારભૂત ઇતિહાસગ્રંથ લખી જ ન શકાય તે માન્યતાને ડૉ. શાસ્ત્રી અહીં પડકારે છે. આ ગ્રંથમાં વિષયવસ્તુને વિસ્તૃત રીતે સમજાવવાની તેમની પદ્ધતિએ પાદનોંધની ગરજ સારી છે. તેના ઉ.દા. તરીકે જોઈએ તો સોલંકીકાલીન જાહોજલાલી નામના પ્રકરણમાંથી મલેચ્છપરાભવ અને ગઝનવી સુલતાન અને ઉલુઘખાનની ગુજરાત પરની ચડાઈની વિગતોઃ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી-ગુજરાતી સંશોધન ગ્રંથોની લાંબી સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ અને ૨૨ જેટલી રાજવંશાવળીઓ સંશોધકોને આ ગાળાના સંશોધન માટે ઉપયોગી બને તેમ છે. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ રાજકોય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ પરત્વે થયેલા સર્વે સંશોધનોનો લાભ આમાં લીધો છે. પહેલી અને બીજી આવૃત્તિમાં સમાવી લીધા છે. વળી ગ્રંથ મૌલિક સંશોધનની નહિ પણ સંકલિત રૂપરેખાની દૃષ્ટિએ લખાયો હોય એમાં સંદર્ભ વિધાનોની પાદટીપોનું ભારણ કરવામાં આવ્યું નથી. તેમ આ કે તે પક્ષનું ખંડન મંડન કરવાનો લેશમાત્ર હેતુ સ્વાભાવિક રીતે એમાં ન હોઈ ઈતર વાંચન તરીકે પણ તે આકર્ષક છે. લેખન શૈલી સરળ અને વિશદ છે. આ શૈલી ગુણ પાઠ્યપુસ્તકમાં તો સવિશેષ આવકારપાત્ર છે. ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસની સાધન સામગ્રી (૧૯૭૮) ગુજરાતમાં ઇતિહાસ-સંશોધનના એક મહત્વના અને આગવા ક્ષેત્રે તરીકે અભિલેખોમાંથી ઇતિહાસ સંશોધનની પારંગતતા હસ્તગત કરનારા વિદ્વાનોમાં ડૉ.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીનું નામ મોખરે છે.

ઇતિહાસના સાધન તરીકે ગુજરાતના અભિલેખ (૧૯૮૩) પ્રસ્તુત ગ્રંથ ડૉ.શાસ્ત્રીએ ઈ.સ.શાસ્ત્રીએ ઈ.સ.૧૯૭૯-૮૦ના વર્ષ મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં આપેલ પ્રતિષ્ઠિત ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં આપેલા પાંચ વ્યાખ્યાનોનું

ગ્રંથસ્થ સ્વરૂપ છે. ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસના વિવિધ રાજવંશો. ગુજરાતમાં અભિલેખોની સમૃદ્ધિ અને ગુજરાત અભિલેખોના થયેલા પ્રકાશનો (તેમાં પ્રાચીન શોધસંગ્રહ, વિદ્યા, ધર્મ, આર્થિક ઇતિહાસ, લિપિ, ભાષા, કાલગણના જેવા પાસાઓમાં મૂળ આધારોનો ઉપયોગ, હકીકતોનું સંકલન, ભાષાની સરળતા વગેરે દ્વારા વ્યવસ્થિત ઇતિહાસલેખન આ વ્યાખ્યાનોમાં જોઈ શકાય છે. ઇતિહાસ સંશોધનના ક્ષેત્રે ઇતિહાસના મૂળ આધારો પરથી ઉદ્ભવતી સામગ્રીનું સંકલન કરવાનું વિજ્ઞાન' તેમણે હસ્તગત કર્યું હતું. તેની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ તેમના મૈત્રકકાલીન ગુજરાત અને આનુષાંગિક ગ્રંથો પરથી થાય છે તેમજ અભિલેખવિદ્યા પરના ડૉ.શાસ્ત્રીના પુસ્તકો અને સંશોધન લેખોને કારણે ડૉ.હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી અભિલેખવિદ્યા માટે જન્મ્યા હતા. તેમણે આ વિધાનને પોતાના લેખ – સંશોધન દ્વારા સાર્થક કર્યું હતું.

ભારતીય અભિલેખવિદ્યા-એક રૂપરેખા-૧૯૭૩ એમ.એ. થયા બાદ મહાનિબંધનો વિષય શોધતી વખતે ગુજરાતના પ્રાચીન અભિલેખોમાંથી વલભી રાજ્યના અભિલેખોના યુની,ની દૃષ્ટિએ મારા માન્ય માર્ગદર્શન ન હોવા છતાં એમણે મારા સંશોધનકાર્યમાં સતત માર્ગદર્શન આપી ઇતિહાસ-સંશોધનની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિની તલસ્પર્શી તાલીમ આપી. શાસ્ત્રીજીના ભારતીય અભિલેખવિદ્યા પુસ્તકમાં તેમને અભિલેખવિદ્યાનો ઇતિહાસ આપ્યો છે અને ભારતીય અભિલેખોની પરંપરાનો ઐતિહાસિક આલેખ રજુ કર્યો છે. શાસ્ત્રીજી માનતા કે, અભિલેખ (કોતરેલા લખાણ) ને લગતી વિદ્યા. એના અભ્યાસીને તે દેશ કે પ્રદેશની તે કાળની લિપિ તથા ભાષાની જાણકારી હોવી જોઈએ. પ્રાચીન અભિલેખો વાંચવા માટે પ્રાચીન વિદ્યાલિપિ જાણવી અનિવાર્ય છે. અભિલેખના સંપાદનમાં લેખનું લિપ્યંતર તથા તેનું ભાષાંતર કે તેનો સાર, વિવેચન તથા મૂળ લેખની છાપ કે છબી સાથે આપવામાં આવે છે. અભિલેખમાંના લખાણના અભ્યાસ પરથી એ સમયનો રાજકીય ઇતિહાસ, એમાં નોંધેલી ઘટના, એનો સમય, રાજ્યતંત્ર, પુર્તકાર્ય કે ધર્મદાન, મંદિરનિર્માણ કે મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા, પરાક્રમ કે મૃત્યુ, દિગ્વિજય કે પ્રશસ્તિ જેવી કોઈ યાદગાર ઘટના કે વ્યક્તિ વિષે પ્રમાણિત માહિતી મળે છે. રાજકોય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનાં અન્વેષણ, સંશોધન અને નિરૂપણ માટે અભિલેખવિદ્યા એક મહત્વનું સાધન છે. ''આર્કિયોલોજીકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા''ના અભિલેખવિદ્યા વિભાગમાં બ્રાહ્મી અને ખારોષઠી લિપિઓ તથા પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષાઓ ઉપરાંત દ્રવિડકુળની તથા અરબી-ફારસી કુળની ભાષાઓ તથા લિપિઓના તજજ્ઞો નિમાયા. ભારતીય અભિલેખવિદ્યાએ ભારતીય ઇતિહાસના સંશોધનમાં વિપુલ પ્રદાન કર્યું છે.

ઇતિહાસની આરસીમાં ચરોતરના પ્રતિબિંબ (૧૯૮૯) આ ગ્રંથમાં ડૉ.શાસ્ત્રી ઇતિહાસકારો અને સંશોધકોને ચરોતર પ્રદેશના વિવિધ વિભાગો અને

સ્થાનો વિશે પ્રાથમિક સ્રોતની માહિતી પ્રદાન કરે છે. આ ગ્રંથમાં પદ્મપુરાણનું ઐતિહાસિક મહત્વ, દશકુમાર ચરિત, મૈત્રકના દાનપત્રો પર આધારિત પ્રાચીન ખેતીના સ્થળો, પાઠક ગામ અને હાલની જગ્યાઓ પર વિગતવાર સંશોધન જેવા વિવિધ વિષયોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. વધુમાં, તે વલભી મૈત્રક રાજવંશ, રાષ્ટ્રકૂટ, સોલંકી, પરમાર અને સલ્તનત ચરોતર તેમજ ગુજરાતના પ્રખ્યાત બંદર, ખંભાતના બંદર ઈતિહાસની તપાસ કરે છે. ઉદ્યોગો, આયાત-નિકાસના વેપારીઓ, પુરાતત્વીય તારણો અને સાહિત્યક સ્રોતોનું શાસ્ત્રીનું ઝીણવટપૂર્વકનું સંશોધન પ્રદેશના ઈતિહાસ અને વિકાસ પર પ્રકાશ પાડે છે.

ડૉ. શાસ્ત્રીની કૃતિ અંગ્રેજીમાં લખાયેલા ફેલોશિપ માટે તૈયાર કરાયેલ આ પુસ્તક છે. આ ગ્રંથમાં સાત પ્રકરણોનો સમાવેશ થાય છે જે મૌર્યકાળથી લઈને ચૌલુક્ય કાળ સુધીના ગુજરાતના રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક, આર્થિક સાહિત્યિક અને સંસ્થાકીય પાસાઓનો અભ્યાસ કરે છે. તે મૌર્ય, ક્ષત્રપ, સર્વભટ્ટરક, ગુપ્ત, મૈત્રક, સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતના સામ્રાજ્યો, અનુમૈત્રક, ચૌલુક્યો, ચુડાસમા, વાજા-રાઠોડ, મેહરા અને ગુલ્લી સહિત પ્રદેશ પર શાસન કરનારા રાજવંશો વ્યાપક ઝાંખી આપે છે. આ પુસ્તક માત્ર રાજકીય ઈતિહાસની તપાસ કરતું નથી પરંતુ આ સમયગાળા દરમિયાન ધાર્મિક પ્રથાઓ, શિક્ષણ, સાહિત્ય, ભાષા, લેખન પ્રણાલી, કલા, સ્થાપત્ય અને સાંસ્કૃતિક પાસાઓની પણ શોધ કરે છે. ડૉ. શાસ્ત્રીની એપીગ્રાફીમાં નિપુણતા તેમને સાહિત્યિક સામગ્રીમાં અવકાશ ભરવા અને પ્રાચીન ગુજરાતના ઈતિહાસમાં મૂલ્યવાન આંતરદૃષ્ટિ પ્રદાન કરવા દે છે. ૧૯૯૧ માં પ્રકાશિત 'સ્વ-સંપાદિત શિલાલેખ અને તાંબાની પ્લેટની વિગતો અને વિવેચનમાં ડૉ.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કલાના તેમના વ્યાપક સંશોધન અને અભ્યાસનું પ્રદર્શન કર્યું છે. આ વોલ્યુમ અગાઉ વિવિધ સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયેલા ૩૩ લેખોનું સંકલન કરે છે. જેમાં શિલાલેખો અને તાંબાની પ્લેટોનું કાલક્રમિક અને વિવેચનાત્મક વિશ્લેષણ રજૂ કરવામાં આવે છે. આ લેખો મૈત્રકાલ, અનુમૈત્રકકાલ, ક્ષત્રપકાલ, સોલંકીકાલ, સલ્તનતકાલ, મરાઠાકાલ, મુગલકાલ, બ્રિટીશકાલ, અને અનુસ્વત્રત્યકાલ સહિતના સમયગાળાની શ્રેણીને આવરી લે છે.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, સંસ્કૃત, મારવાડી, વ્રજભાષા અને અંગ્રેજીમાં કોતરેલા આ શિલાલેખો વ્યક્તિઓ, સ્થાનો, રાજકીય ઈતિહાસ અને સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓ વિશે મૂલ્યવાન માહિતી પ્રદાન કરે છે. આ શિલાલેખો અને તાંબાની પ્લેટોનો ડૉ.શાસ્ત્રીનો ઝીણવટભર્યો સંગ્રહ અને પ્રકાશન ગુજરાતના ઈતિહાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન ઉલ્લેખનીય સેવા આપે છે. એકંદરે, ડૉ.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના પ્રકાશનો ઐતિહાસિક સંશોધન, એપિગ્રાફી અને કલામાં તેમની કુશળતા દર્શાવે છે. પ્રાચીન

ગ્રંથો અને શિલાલેખોનો અભ્યાસ કરવાનો તેમનો ઝીણવટભર્યો ગુજરાતના રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક ઇતિહાસમાં મૂલ્યવાન આંતરદૃષ્ટિ પ્રદાન કરે છે. તેમના કાર્ય દ્વારા, તેમણે ભારતીય ઇતિહાસ અને પુરાતત્વના ક્ષેત્રોમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે.

ડૉ.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો : ગ્રંથ-૪ અને ૫ : ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા હતાં. આ ગ્રંથ શ્રેણીના ૧ થી ૩ ભાગનું સંપાદન આચાર્ય ગિરજાશંકર વલ્લભજીએ કર્યું હતું. ડૉ.શાસ્ત્રીએ જે રીતે આ ગ્રંથનું સંપાદન કાર્ય કર્યું છે તે જોતા એમ કહી શકાય કે, સંપાદકનું કાર્ય માત્ર કાતર અને સાંધણનું જ નથી. ઉ.દા.તરીકે દાહોદનો શિલાલેખમાં અભિલેખના સંપાદકે કરલી મુખ્ય વિગતમાં વાંચનમાં કરેલી ભૂલ, માંડવીની વાવના શિલાલેખમાં મૂળપાઠમાં અશુદ્ધિ પ્રત્યે દિશાસૂચન વગેરે લેખો દ્વારા રજૂ કર્યા છે.

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખનો પાંચમો ભાગ (મુઘલકાલ)માં ઈ.સ. ૧૯૭૩ થી ૧૭૫૭ સુધીના ૧૮૫ વર્ષોને આવરી લેતા મુઘલકાલના ૧૭૧ અભિલેખો સંગ્રહિત છે. જેમાં સંગ્રહિત સ્થળનામો, મનુષ્ય નામો, પારિભાષિક શબ્દોની સૂચિઓ, જ્ઞાતિઓ, ગોત્રો, જાતિઓ અને ગચ્છોને લગતી સૂચિ તથા સંક્ષેપસૂચિમાં ડૉ.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના સંપાદન આદર થાય છે.

ભારતીય સંગીતનો વિકાસ નામના પુસ્તકમાં શાસ્ત્રીજી સંગીતનો ઇતિહાસ દર્શાવે છે અને ઘણી માહિતી આપે છે. તે મુજબ - ભારતીય સંગીત પ્રાચીનકાળથી ભારતમાં ઉદ્ભવેલું અને વિકસિત થયેલું એક સંગીત છે. આ સંગીતના મૂળ સ્રોત વેદોને માનવામાં આવે છે. સામવેદ એ સંગીતને લગતો વેદ છે. ભારતીય પરંપરામાં એવું માનવામાં આવે છે કે બ્રહ્માએ નારદ મુનિને સંગીત વરદાનમાં આપ્યું હતું. પુરાતનકાળથી જ ભારતીય સ્વર સપ્તક સંવાદ સિદ્ધ છે. મહર્ષિ ભરતે તેના આધાર પર જ ૨૨ શ્રુતિઓનું પ્રતિપાદન કરાયું હતું જે ભારતીય સંગીતની ખાસ વિશેષતા છે.

ઈન્ડોનેશિયામાં પ્રસરેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ (૧૯૫૭) પુસ્તકમાં સંશોધક અને ઇતિહાસકાર શાસ્ત્રી જણાવે છે કે જનસંખ્યાની દૃષ્ટિએ ઈન્ડોનેશિયા દુનિયાનો સૌથી મોટો ઇસ્લામિક દેશ છે પરંતુ અહીંયા હિંદુ સંસ્કૃતિની અસર વ્યાપક છે. ઈન્ડોનેશિયા પોતાની સંસ્કૃતિ માટે સમગ્ર દુનિયામાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. પ્રાચીનકાળથી ભારતીય સોદાગર વેપારીઓ અને નાવિકો દ્વારા મુસાફરી કરવાના કારણે ઈન્ડોનેશિયામાં માત્ર હિંદુ ધર્મ જ નહિ. પરંતુ બૌદ્ધ ધર્મનો મહત્વપૂર્ણ પ્રભાવ જોવા મળ્યો છે. ઈન્ડોનેશિયાની ભાષા, દેરજની શિલ્પકળા, દેશનો રાજવી પરિવાર અને દંતકથાઓ હિંદુ ધર્મથી પ્રભાવિત છે. દાખલા તરીકે, ઈન્ડોનેશિયાના ભૂતપૂર્વ

રાજાઓમાં નામ શ્રીવીજ્યા અને ગજાહ મધા વગેરે સામેલ છે. ભાષાની બાબતે પણ કેટલીક સમાનતા જોવા મળે છે. ત્યાંના લોકો બહાસા ઈન્ડોનેશિયા ભાષામાં વાતચીત કરે છે. તેમની ભાષા પર સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. ટૂંકમાં ડૉ.શાસ્ત્રીએ પોતે ઈતિહાસકાર તરીકે તો ખરા જ પરંતુ ઈતિહાસના સંશોધન ગ્રંથોના સંપાદક તરીકે પણ નવી અને અનુકરણીય પદ્ધતિ વિકસાવી છે. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના ઈતિહાસલેખનના અભ્યાસ પછી તેમની જમાં – ઉધાર બાજુઓ અત્રે નમ્રભાવે, કોઈપણ પ્રકારના અનુગ્રહ કે પૂર્વગ્રહ વગર રજૂ થઈ છે.

14.2.4 ગુજરાતના ઈતિહાસલેખનની વિશેષતાઓ

- ઈતિહાસ એ માત્ર ભૂતકાળનો વિષય નથી રહ્યો. ગુજરાતના ઈતિહાસલેખનમાં તેના સમાજ અને જાહેર જીવન વિશે જોવા મળે છે.
- ગુજરાતના આ ઈતિહાસકાર અહીંના સમાજ, ભૂતકાળની ઘટનાઓ અને સાહિત્યમાંથી વ્યાપક સ્વરૂપે વ્યક્ત થતા ઈતિહાસ વિષે વાત કરી છે.
- છેક હડપ્પીય સંસ્કૃતિથી લઈને ભારતની આઝાદી સુધીના ઈતિહાસને આલેખ્યો છે.
- ગુજરાત વિદ્યાસભા દ્વારા પ્રકાશિત ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ (ભાગ-૧ થી ૯) ગુજરાતના ઈતિહાસની સળંગ સૂત્રતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ગણાવી શકાય તેમ છે.
- આ ઈતિહાસકારે પ્રાચીનકાળથી આઝાદી સુધીના ઈતિહાસનું આલેખન કરવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. જે ૨૦માં સૈકામાં ગુજરાતના ઈતિહાસલેખનની મહત્વપૂર્ણ વિશેષતાઓ ગણાવી શકાય.

ખ - તમારી જાતે ચકાસો

નીચેની ખાલી જગ્યા પૂરો :

૧. ભારતીય સિક્કાશાસ્ત્ર પુસ્તક _____એ લખેલું છે.

૨. ઈતિહાસની આરસીમાં ચરોતરનું પ્રતિબિંબ પુસ્તક _____એ લખેલું છે.

૩.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ સંસ્કૃત ભાષાના મૈત્રકકાલીન અભિલેખોમાંથી પ્રાપ્ત થતી સામાજિક માહિતી વિષય પર _____ની પદવી મેળવી હતી.

૪. ગુજરાતમાં સલ્તનત શાસનનો અંત _____ થયો હતો.

પ્રશ્નનો વિસ્તૃતમાં ઉત્તર આપો.

૧.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ઈતિહાસ પુરાતત્વ ક્ષેત્રે આપેલું પ્રદાન વર્ણવો

_____

_____

_____

_____

ટુંક નોંધ આપો :

૧. ઈતિહાસકાર ડૉ.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી વિશે ચર્ચા કરો.

_____

_____

_____

14.3 રત્ન મણિરાવ ભીમરાવ જોટે

14.3.1 ખંડ-૧ (પુસ્તક એક) ભાગ-૧

ખંડ-૧(પુસ્તક એક) ભાગ-૧ માં ગુજરાતના છેક પૂર્વ ઐતિહાસિક સમયથી સોલંકી યુગના અસ્ત સુધીનો ઈતિહાસ આલેખવામાં આવેલ છે, જેમાં ગુજરાતના પુરાણા અસુરો, ભૌગોલિક સ્થાનો, ઐતિહાસિક સ્થળો વગેરેથી શરૂઆત કરીને ગુજરાતમાં આર્યો, યાદવોની રાજધાની કુશસ્થલી કે દ્વારકા, મોર્ય સામ્રાજ્ય, અશોક, ગિરનારના શિલાલેખ (સુદર્શન તળાવ)તેમજ ગુજરાત મોર્ય સામ્રાજ્યનો સમૃદ્ધ પ્રાંત હોવાનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યારબાદ ગુજરાતનું શક-ક્ષત્રપો-રુદ્રદામનના રાજ્ય તથા ગુપ્ત સામ્રાજ્યના મહત્વના પ્રાંત તરીકે વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. તે પછી વલભીના મૈત્રીક શાસકોની ઉમદા રાજ્યવ્યવસ્થા,તેમની ધાર્મિક સહિષ્ણુતા, વલભી વિધાપીઠ વગેરેનું કરાયેલું વિવેચન નોંધપાત્ર છે. ગુર્જરોની રાજધાની ભિન્નમાલે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં ભજવેલ ભાગનું પરીક્ષણ પણ આવકારપાત્ર છે. વનરાજ ચાવડાએ કરેલ અનહિલવાડ પાટણની સ્થાપના તથા વનરાજના શાસનકાળની ચર્ચા પણ નોંધનીય છે. ત્યારબાદ ગુજરાતમા મુળરાજે કરેલી સોલંકી રાજ્યવંશની સ્થાપનાથી અંતિમ શાસક કર્ણદેવ વાઘેલા સુધીનો ઈતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, વસ્તુપાળ, તેજપાલ, હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરેને લગતી વિગતો વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. સોલંકી સમયમાં બંધાયેલ મંદિરો-સોમનાથ, રુદ્રામહાલય, મોઢેરા, આબુના વિમલશાહ અને તેજપાલના

દહેરા, બાંધકામો રાણીવાવ, સહસ્ત્રલિંગ તળાવ, ડભોઈનો કિલ્લો વગેરેનું પણ વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે.

14.3.2 ખંડ -૧ (પુસ્તક એક) ભાગ-૨

આ વિભાગમાં ગુજરાતનું દિલ્હી સલ્તનતના અલ્લાઉદીન ખિલજીથી ફિરોઝ તઘલખ સુધીની રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક તથા ધાર્મિક સ્થિતિનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ સમયમાં ગુજરાત દિલ્હી સલ્તનતનો એક પ્રાંત હતો અને તેના સુબાઓ ગુજરાતમા વહીવટ કરતાં હતા તેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં સમકાલીન ઈતિહાસકર ઝીઆઉદીન બનીની કૃતિ તારીખે ફિરોજહશાહી નો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. તેમાં અલ્લાઉદીનના સુબા અલપખાન, મહમ્મદ તઘલખના સુબા શેખ મુઈઝૂદિન તથા ફિરોઝ તઘલખના ઝફરખાનની કમીગીરી મહત્વની હતી. મહમ્મદ તઘલખ તથા ફિરોઝ તઘલખના ગુજરાતમાં આગમનની પણ નોંધ લેવામાં આવી છે. ગુજરાતમાં દિલ્હી સલ્તનત સમયના તથા તે પહેલાના ખાસ મુસ્લિમ બાંધકામોમાં ખંભાતની, ભરૂચની, ધોળકાની વગેરેની જુમામસ્જિદો ઉલ્લેખનીય છે. મહમ્મદ તુઘલખના સમયમાં ભારત આવેલ આફ્રિકન ઈબ્ન બતુતાએ ખંભાતનું કરેલું વર્ણન નોંધપાત્ર છે. આ ભાગ (૨) માં ગુજરાતની વિવિધ જાતિઓ, તેમની ધર્મભાવનાઓ વગેરેનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

14.3.3 ખંડ-૨ (પુસ્તક બે)

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ (ઈસ્લામ યુગ) ખંડ-૨ પુસ્તક-બેમાં અહમદશાહ પહેલાથી મહમૂદ બેગડા સુધીનો (ગુજરત્ન સ્વતંત્ર સુલ્તાનનો) ઈતિહાસ વિગતથી લખવામાં આવ્યો છે. અહમશાહે ચાર સંત-સાધુચરિત પુરુષોને હોયે અમદાવાદનો પાયો નાંખ્યો. ઈ.સ. (૧૪૧૧), જેમાં (૧) એક પોતે, (૨) સરખેજન શેખ અહમદ ખટ્ટ ગંજબક્ષ, (૩) પાટણના અહમદ જુદ અને (૪) મલિક અહમદ હતા. આ બધા દિલ્હીના સંત નિઝામુદીન ઓલિયાના શિષ્યો હતા. અહમદશાહે ભદ્રનો કિલ્લો તથા ત્યાં પોતાનો મહેલ બાંધ્યો અમદાવાદની જુમા મસ્જિદ બાંધી માણેકચોકમાં પાદશાહના રોજા નામે રોજો પણ બાંધ્યો. તેની સાથે માણેકનાથ નામે નાથબંધી સાધુપુરુષની દંતકથા સંકળાયેલી છે. હુલવી શિરાજાએ અમદાવાદ શહેરનું સુંદર વર્ણન કરેલ છે. અહમદશાહે ચાંપાનેર, ઈડરના રાજા, માળવાના સુલતાન, બહમની સુલતાન વગેરે સામે સફળ લડાઈઓ કરી, તેણે અમદાવાદના ત્રણ દરવાજા પણ બંધાવ્યા, જેની કોતરણી, જાળીઓ અને ઝરૂખા નોંધપાત્ર છે. ગુજરાતનું મુસ્લિમ સ્થાપત્ય એ હિન્દુ-મુસ્લિમ સ્થાપત્યના મિશ્રણનો ઉત્તમ નમૂનો છે.

અહમદશાહ ધાર્મિક રીતે સહિષ્ણુ હતો. તેણે હિન્દુઓને વહીવટી હોદ્દાઓ આપેલ. મહેસૂલ અને નાણા માટેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરેલી. તે ન્યાયી શાસક હતો. લશ્કરના પગારની તેણે ઉત્તમ યોજના કરેલી. તેણે અમદાવાદમા પ્રથમ ટંકશાળ પણ શરૂ કરેલી. અહમદશાહ ૧લાનું ઈ. સ.૧૪૪૨માં અવસાન થતાં તેના પુત્ર ગિયાસુદીન મૂહમ્મદશાહને અમીરોએ ગાદીએ બેસાડયો. તેનું ઈ. સ.૧૪૫૧માં અવસાન થયું તેનો રોજો પણ તેના પિતાના રોજાની બાજુમાં માણેકચોકમાં આવેલો છે. મુહમ્મદશાહના અવસાન બાદ તેનો પુત્ર કુતુબુદીન અહમદ શાહ બીજો ગાદીનશીન થયો. તેણે માળવાના સુલતાનની સાથે મળીને મેવાડના સુપ્રસિદ્ધ રાણા કુંભા સાથે લડાઈ કરી પરંતુ તેના બંનેનો રાણાના હાથે સખત પરાજય થયો. કુતુબુદીન અહમદશાહ બીજાનું ઈ. સ.૧૪૫૮માં અવસાન થયું. તેણે અમદાવાદમાં હોજેકુતુબ (કાંકરિયું તળાવ) બંધાવેલ. તે હિંદના તળાવોમાં ઉત્તમ પ્રકારનું છે. યુરોપીય મુસાફરો દેલા વાલે, મેન્ડેલ્સ્લો, થેવેનો વગેરેએ તથા મુગલ પાદશાહ જહાંગીરે આ તળાવની સુંદરતાની ભારે પ્રશંસા કરેલી છે. કુતુબદિને તળાવના મધ્યમાં નગીના બાગ-ઘટામંડળ (હાલની નગીનાવાડી) પણ બંધાવેલ. આ ઉપરાંત કુતુબુદીને રખિયાલમાં મલિક શાબાણનો રોજો, મસ્જિદ, તળાવ તથા બગીચો બનાવ્યો, અમદાવાદમાં દિલ્હી ચકલામાં આવેલી મસ્જિદ, સારંગપુરની રાણીની મસ્જિદ તથા રાજપુરની મસ્જિદ પણ કુતુબુદીને બંધાવેલ.

કુતુબુદીન મૃત્યુ બાદ અમીરોએ સુલતાનના કાકા દાઉદખાનને ગાદી આપી પરંતુ તે હલકી વૃત્તિનો અને અતિ લોભી હોવાથી થોડા જ દિવસોમાં અમીરોએ તેને ભગાડી મૂક્યો અને કુતુબુદીનના નાનાભાઈ ફતેહખાનને ગાદીએ બેસાડયો (૧૪૫૮) ત્યારે તેની વય માત્ર ૧૩ વર્ષની હતી, તે ઈતિહાસમાં મહમુદ બેગડા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. તેણે અડધી સદી સુધી શાસન કર્યું, લશ્કર વધારીને તેની સુવ્યવસ્થા કરી, વેપાર-વાણિજ્યની વૃદ્ધિ માટે રસ્તાઓ સહી-સલામત બનાવ્યા તથા મોટી ધર્મશાળાઓ બંધાવી. સરકારી મહેસૂલ ઠરાવેલ કરતાં વધારે લેવાતું નહિ. અનાજ અને અન્ય ચીજોની સોંઘવારી હતી. મહમુદ બેગડો ખૂબ ન્યાયી હતો અને ન્યાયની બાબતમાં કોઈ ભેદભાવ રાખતો નહિ, જો કે ધાર્મિક બાબતમાં હિન્દુઓને નવા મંદિરો બાંધવા પર તથા જાહેરમાં તહેવારો ઉજવવા પર પ્રતિબંધ હોવાનું પ્રો. બેનિપ્રશાદે પોતાના પુસ્તકમાં નોંધ્યું છે(હિન્દુ-મુસ્લિમ પ્રશ્ન-અંગ્રેજીમાં ગ્રંથ).

મહમુદ બેગડો વૃક્ષારોપણ તથા બગીચાનો ભારે શોખીન હતો. મિરાતે સિકંદરીના કથન મુજબ તેણે આંબા, દાડમ, રાયણ, જાંબુ, નારિયેળ, મહુડા વગેરેના વૃક્ષો રોપાવ્યા હતા તથા વૃક્ષ ઉગાડનારને તે ઉત્તેજન અને ઈનામ આપતો. અમદાવાદમાં તેણે બાગેફિરદોશ નામનો ખૂબ લાંબો-પહોળો બાગ બનાવેલ. તેમાં

તેણે એટલા બધા વૃક્ષો રોપાવ્યા કે બાગ નવલખા બાગ તરીકે જાણીતો બન્યો હતો. સુલતાન મહમૂદે ચાંપાનેરની જીત બાદ તેની પાસેના ગામ હાલોલમાં બાગેહાલુલ નામે નવીન પ્રકારનો બાગ બનાવેલ (મિરાતે સિકંદરી અને મિરાતે અહમદીનું વર્ણન). અકબરના ઇતિહાસકાર અબુલફઝલે ગુજરાતની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેણે અમદાવાદથી પાટણ મહમુદ બેગડાના વૃક્ષરોપણના શોખને આભારી કહી શકાય. મહમુદ બેગડાએ વાત્રક નદીને કિનારે પોતાના નામે મેહમૂદાબાદ શહેર વસાવ્યું તથા મહેલો પણ બંધાવ્યા જેના ખંડેરો આજે મોજુદ છે.

અમદાવાદ ફરતો કોટ પણ મહમૂદ બેગડાએ બંધાવ્યો હતો અને તે કોટના દરવાજાઓના નામ પોતાના આગેવાન અમીરો દરિયાખાન, કાલુખાન, સારંગખાન, જમાલખાન, રાય રાયા (રંદુ) નામ પરથી દરિયાપુર, કાલુપુર, સારંગપુર, જમાલપુર, રાયપુર વગેરે રાખ્યા હતા. મહમુદ બેગડાએ પાવાગઢ-ચાંપનેરની કરેલી જીત બાદ તેણે પોતાની રાજધાની બનાવી અને તેનું નામ મૂહમ્મદબાદ રાખ્યું. ત્યાં તેણે ભવ્ય મહેલ બાંધ્યો, મોટી મસ્જિદ બંધાવી અને કિલ્લો બાંધ્યો. ત્યાં તેણે ટંકશાળ પણ સ્થાપી અને સિક્કા પણ પાડયા. મહમૂદના ઉપનામ 'બેગડા'નો અર્થ લોકોક્તિ પ્રમાણે તેણે બે ગઢ (i) જુનાગઢ અને (ii) પાવાગઢ જીત્યા હોવાથી આ નામ પડયું તે ઐતિહાસિક લાગતો નથી, પરંતુ તેની મૂછો મોટા અને વાંકોડીયા શીંગડાવાળા બળદ(બેગડા) જેવી હતી માટે મહમુદ બેગડો કહેવાયો તે અર્થ ઐતિહાસિક લાગે છે. સુલતાનના ખૂબ જ વધારે, ભારે, વિવિધ પ્રકારના ખોરાક વિશે મિરાતે સિકંદરીમાં વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં થોડી અતિશયોક્તિ હોય તેમ લાગે છે.

મહમુદ બેગડાએ જૂનાગઢના રાજા રા. માંડલીકને પરાજય આપીને તેણે અમદાવાદ લઈ જઈને મુસ્લિમ ધર્મ અંગીકાર કરાવ્યો ત્યાં જ રા. માંડલીકનું અવસાન થયું. ત્યારબાદ સુલતાને જુનાગઢનું નામ મુસ્તફાબાદ રાખ્યું,જે કાળક્રમે વિસરાઈ ગયું. માંડલીકની કબર હાલમાં માણેકચોક પાસે કંદોઈઓળમાં છે (ઈ. સ. ૧૪૭૦). સુલતાની બીજી મહત્ત્વની લડાઈ અને જીત પાવાગઢ-ચાંપનેરની હતી. તેણે ચાંપાનેરના શાસક જયસિંહ રાવળ (પતાઈ રાવળ) ને પરાજિત કરીને ચાંપાનેર શહેર તથા પાવાગઢ કિલ્લાનો કબજો લીધો. આ લડાઈમાં બંને પક્ષે ભારે ખુવારી થઈ. છેવટે પતાઈ રાવળ અને તેના મંત્રી ડુંગરશીને સુલતાન સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યા, જેમણે ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારવાનો ઇન્કાર કરતાં બંનેની હત્યા કરવામાં આવી. આમ બંનેએ ધર્મ ખાતર શહીદી વહોરી, રાજપૂત સ્ત્રીઓએ જોહર (સામુદાયિક ચિતા) કર્યા તથા રાજપૂતોએ કેસરિયા કરીને પ્રાણની આહુતિ આપી. આ બંને મહત્ત્વની લડાઈઓ ઉપરાંત સુલતાને કચ્છ, સિંધ, દ્વારકા, ઝાલાવાડ, રાણપુર વગેરે પર ચઢાઈ કરી અને જીત મેળવી - પરંતુ આ લડાઈઓનું વિશેષ મહત્ત્વ નથી. આમ છતાં સુલતાનના

નૌકાસૈન્યના વડા મલિક અયાઝ તથા તેના હિન્દુ સાથીદાર છત્રસાલે ચેવલ બંદરની નૌકા લડાઈમાં ફિરંગી વહાણ કાફલાને સખત પરાજય આપ્યો. આમાં મલિક આયઝને તુર્કી વાહણોનો પણ સાથ મળ્યો પરિણામે અરબી સમુદ્રના ગુજરાતના બંદરો પરનો ફિરંગીઓનો કાબૂ કામચલાઉ નાબુદ થયો.

મહમુદ બેગડાના સમયના નામાંકિત મહાપુરુષોમાં શાહઆલમ સાહેબ દરિયાખાન, અલફખાન,મલિક દાવર ઉલમુલ્ક (દાવલશાહ) નૌકા સેનાપતિ મલિક અયાઝ, અમદાવાદનો વજીર મુહાફિઝખાન, મલિક સારંગ, મલિક સલીમ, મલિક કાલુ, હિન્દુ અમીર રાયરાયા, ઈસનપુરના મલિક અસ્તસ સમાવતી તાજખાન સાલાર વગેરે મુખ્ય હતા. મહમુદ બેગડાના સમયના મુખ્ય બાંધકામોમાં સરખેજમાં શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષનો રોજો, મહમુદ બેગડાની કબર તથા સરખેજની મસ્જિદ, રસૂલાબાદમાં શાહઆલમનો રોજો તથા મસ્જિદ, ઈસનપુરમા મલિક અસસે બંધાવેલી મસ્જિદ, વટવામાં કુતુબે આલમ સાહેબની દરગાહ, અન્ય સ્થળોની મસ્જિદોમાં અમદાવાદના મલિક અલીની મસ્જિદ, રાણી રૂપવતીની મસ્જિદ, વાડજને રસ્તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પાસે સૈયદ ઉસમાનની મસ્જિદ, દિલ્હી દરવાજાથી દૂધેશ્વરના માર્ગે બીબી અચૂત કૂકીની મસ્જિદ, ઘીકાંટા પાસે મુહાફિજખાનની મસ્જિદ, દરિયાખાનનો ઘુંમટ, કાલુપુર રેલ્વે સ્ટેશન પાસે બે ઊંચા મિનારા,વગેરે ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. અમદાવાદની ઉપરોક્ત મસ્જિદો ઉપરાંત ધોળકાની અલફખાનની મસ્જિદ, ચાંપનેરની જુમામસ્જિદ, ચાંપનેરના કિલ્લા પાસેની મસ્જિદ વગેરે પણ નોંધપાત્ર છે.

મહમુદ બેગડાના સમયની વાવોમાં અડાલજની વાવ, અસારવાની દાદા હરિની વાવ (ડિસેમ્બર, ઈ. સ.૧૪૯૯) તથા માતા ભવાનીની વાવ ખાસ નોંધનીય છે. દાદાહરિણી વાવના લેખમાં મુસ્લિમ અમલદાર તથા હિન્દુ ઈજનેરના નામ બાંધકામ કરનાર તરીકે લખેલા છે. અડાલજની વાવના સ્તંભોની કારીગરી, ઝરૂખાનું શિલ્પ અને કોતરકામ, હિન્દુ દેવોની મૂર્તિઓ વગેરે ઉલ્લેખનીય છે. વાવ વીરસિંહ વાઘેલાની પત્ની રૂડાદેએ પોતાના સદગત પતિની યાદમાં બંધાવી હોવાની વાવના લેખમાં ઉલ્લેખ છે (જાન્યુઆરી, ઈ.સ.૧૪૯૯) અન્ય વાવોમાં અમદાવાદમા દાણીલીમડા તથા ઈસનપુર પાસેની વાવો પણ નોંધવા જેવી છે.

14.3.4 ખંડ-૩ પુસ્તક-૩

મહમુદ બેગડાના અવસાન બાદ તેનો ચોથો પુત્ર ખલીલખાન મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરીને ગાદીએ આવ્યો. તે સંસ્કારી અને વિદ્યા સંપાદન કરેલો હતો. તેના શરૂઆતના શાસનમાં ઈરાનના શાહનો એલચી ગુજરાતમાં આવેલ. આ સમયે માળવાના સુલતાન મહમુદનો મેદીનીરાય નામે વફાદાર હિન્દુ વજીર હતો. મુસ્લિમ

અમીરોની ખટપટ લીધે મહમુદ-મુઝફરશાહને શરણે જતાં મેદીનીરાય મેવાડના રાણા સંગા પાસે ગયા. ત્યારબાદ (ઇ. સ.૧૫૧૮) મુઝફફરશાહે માળવા જીત્યું, જેમાં ઘણા રાજપૂત સિપાઈઓ માર્યા ગયા. રાણા સાંગા સાથે લશ્કર લઈ માળવા તરફ આવતા મેદિનીરાયને હિન્દુ સિપાઈઓની ખુવારીના સમાચાર મળતા તે રાણા સાંગાની સલાહથી ચિતોડ પાછો ફર્યો, જ્યાં રાણા સાંગાએ મેદિનીરાયને લશ્કરી સહાય કરતાં માળવા તથા ગુજરાતનું લગભગ આખું સૈન્ય કપાઈ ગયું અને ઘવાયેલો સુલતાન મહમુદ પણ કેદ પકડાયો. રાણા સાંગાએ તેની સારવાર કરીને માળવાનું અડધું રાજ્ય તેને પાછું આપ્યું અને ભેટો પણ આપી. આવી ઉદારતાનું પછીથી વિપરીત પરિણામ આવ્યું. તે પછી રાણા સાંગાએ ગુજરાત પર ચઢાઈ કરી જેનું પરિણામ બંને વચ્ચેની સંધિમાં આવ્યું.

ગ- તમારી પ્રગતિ જાતે ચકાસો

ક) નીચેની ખાલી જગ્યા પૂરો :

૧.રત્ન મણિરાવ ભીમરાવ જોટેના ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ ભાગ ૧ માં _____ની માહિતી મળે છે.

૨. મહંમદ તુઘલકનાં સમયમાં વિદેશી મુસાફર _____ભારત આવ્યો હતો.

૩. અમદાવાદની સ્થાપના _____કરેલી હતી.

૪ . મહમૂદ બેગડાનાં અવસાન બાદ _____ગાદીએ આવ્યો હતો.

ખ) પ્રશ્નોના વિસ્તૃતમાં જવાબ આપો :

૧.રત્ન મણિરાવ જોટેનું ઈતિહાસકાર તરીકે મૂલ્યાંકન કરો.

_____

_____

_____

_____

_____

ટુંક નોંધ આપો :

૧.રત્ન મણિરાવ ભીમરાવ જોટેના ગ્રંથો વિશે જણાવો.

14.4 ચાવીરૂપ શબ્દો

●**ડાયસ્પોરા :** એ લોકોનો સમૂહ છે કે જેઓ અન્ય દેશોમાં સ્થાયી હોય તે લોકો માટે વપરાતો શબ્દ

●**આર્કિયોલોજીકલ** - પુરાતત્ત્વ અંગે સંશોધન કરતી સંસ્થા

14.5 તમારી જાતે ચકાસોના જવાબો

ક - ખાલી જગ્યા પૂરો

૧. ઈ.સ. ૧૯૯૧ ૨. શિરીન મહેતા

૩. ડૉ. મકરંદ મહેતા ૪. બિઝનેસ હિસ્ટોરિયન

ખ- ખાલી જગ્યા પૂરો

૧. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી ૨. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

૩. પીએચ.ડી. ૪. ઈ.સ ૧૫૭૩

ગ- ખાલી જગ્યા પૂરો

૧. સોલંકી વંશ ૨. ઈબ્ન બતુતા

૩. અહમદશાહે ૪. ખલીલખાન

14.6. સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

- http://www.vishvagujarativikas.com/ratnmanirao-jote-article-accomplished/
- શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર, જીવન-સ્મૃતિ ભો.જે અધ્યયન અને સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ, ૧૯૯૧, આવૃત્તિ ૧

- શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર મૈત્રકકાલીન ગુજરાત ભાગ ૧ ભો. જે અધ્યયન અને સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ, ૧૯૫૫, આવૃત્તિ ૧
- પટેલ ગૌતમ, (સંપા.) ગુજરાતનું સંસ્કૃત - પ્રાકૃત સાહિત્યમાં પ્રદાન 'પટેલ કાનજીભાઈ એમ. (અભિનંદન ગ્રંથ) પાટણ, ૨૦૦૬
- શુક્લ રમેશ (સંપા) આપણા પ્રતિનિધિ સારસ્વતો, પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ.
- શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર, ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' (સંપા), ગ્રંથ-૪, (સલ્તનતકાલ), ભો.જે અધ્યયન અને સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ, ૧૯૫૯, આવૃત્તિ-૧
- શુક્લ જયકુમાર ૨., 'અર્વાચીન ઈતિહાસકારો અને તેમનું ઈતિહાસ લેખન', ગુર્જર ગ્રંથ કાર્યાલય અમદાવાદ, ૨૦૧૩
- "Historion Mokrand Mehta felicitated", The Times of India. S July 2011. Archived from the original on 3 November 2019. Retrieved 18 October 2019.
- મહેતા મકરંદ, 'ગુજરાતના ઘડવૈયા ભાગ ૧', અરુણોદય પ્રકાશન ૨૦૧૧.

BAOU
Education for All

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાયઃ પરમં તપઃ
સ્વાધ્યાયઃ પરમં તપઃ
સ્વાધ્યાયઃ પરમં તપઃ

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્‌ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે દિશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચ્યાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ ઝળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મયૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેકે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેંકે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેંકે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ

DR. BABASAHEB AMBEDKAR OPEN UNIVERSITY
(Established by Government of Gujarat)
'Jyotirmay' Parisar,
Sarkhej-Gandhinagar Highway, Chharodi, Ahmedabad-382 481
Website : www.baou.edu.in

978-93-5598-807-2